

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ (УДК)-373
ТКБ (ББК) – 74.20
С - 64**

СОБИРОВА НАЗИРА СОЛИҶОНОВНА

**ТАШАККУЛИ РАҒТОРИ ИҶТИМОИИ
ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ ТАВАССУТИ АНЪАНАҲОИ
МИЛЛИИ ХАЛҚИ ТОҶИК**

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои педагогӣ
аз рӯи ихтисоси 13.00.05 – Назария, методика ва ташкили
фаъолияти фарҳангӣ-иҷтимоӣ
(13.00.05.03 – Педагогикаи иҷтимоӣ ва худшиносӣ)**

Роҳбари илмӣ:

номзади илмҳои педагогӣ,
дотсент Котибова Ш.П.

ДУШАНБЕ - 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3-13
БОБИ I. АСОСҲОИ МЕТОДОЛОГӢ ВА НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ РАФТОРИ ИҶТИМОИИ ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ ТАВАССУТИ АНЪАНАҲОИ МИЛЛИИ ХАЛҚИ ТОЧИК	14-75
1.1. Тавсифи шахсияти хонандагони хурдсол.....	14-39
1.2. Моҳият, сохтор ва мундариҷаи мафҳуми «рафтори иҷтимоӣ» ва маҳсусияти он дар рафти кор бо хонандагони хурдсол.....	40-59
1.3.Шартҳои педагогӣ ва омилҳои ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол	60-79
Хулосаи боби якум.....	80-83
БОБИ II. ТЕХНОЛОГИЯИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ РАФТОРИ ИҶТИМОИИ ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ ТАВАССУТИ АНЪАНАҲОИ МИЛЛИИ ХАЛҚИ ТОЧИК	84-188
2.1. Таъсири арзишҳои миллии халқи тоҷик ба ташаккули рафтори шаҳрвандӣ-ватанпарваронаи хонандагони хурдсол.....	84-109
2.2. Дидгоҳи этнопедагогикаи халқи тоҷик дар ташаккули таҳаммулпазирии хонандагони хурдсол.....	110-135
2.3. Самаранокии ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагон тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик.....	136-157
Хулосаи боби дуюм.....	158-160
ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲО	161-166
РӢЙХАТИ АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА	167-185
ЗАМИМА	186-188

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқот. Тағйироти бунёдии тамоми соҳаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаштан ба заминаҳои нави иҷтимоиву иқтисодӣ, таҷдиди иқтисодиёт ва иҷтимоиёту фарҳанг тақозо дорад, ки дар фаъолияти муассисаҳои иҷтимоии асосӣ, аз он ҷумла, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дигаргуниҳои кулӣ амалӣ гарданд. Вазъияти объективӣ дар ҷомеа ва давлат таъйинкунандаи раванди тарбияи рафтори иҷтимоии шахсият ба шумор меравад. Ҷомеаи босуботу қавӣ, демократӣ ва инсонпарвар, ки барои ҳаёти фаъолона ва идомаи насл қобил аст, яке аз шартҳои муҳимтарини амалкарди ҳар як давлат мебошад.

Рушди муносибатҳои бозорӣ сабабгори тезутунд шудани зиддияти иҷтимоиву иқтисодӣ, фарҳангиву ахлоқӣ гардид. Ҷойгоҳи омили инсониро чунин омилҳо муҳим мегардонанд: соҳибистиклол шудани Тоҷикистон, рушди бемайлони он, инсонпарварона ва демократӣ гардидани таҳсилот, гуногуниву мураккабии равандҳои нав. Ин омилҳо на танҳо таъсири мусбат доранд, балки низоъҳои дохилии шахсиятро таҳрик бахшида, боиси муаммоҳо дар оила мегарданд, арзишҳои анъанавиро вайрон мекунанд. Ин метавонад боиси натиҷаҳои номатлуб гардида, ба рафтори иҷтимоии хонандагон таъсири манфӣ расонад, ба раванди инкишофи равонии насли наврас халал ворид карда, даҳлати тиббии дахлдорро талаб намояд.

Бартараф кардани ин таъсири манфӣ воситаҳо ва тадбирҳои куллиро тақозо дорад ва илми педагогика вазифадор аст, ки бо назардошти инсонпарварона гардидани таҳсилот дар оилаву мактаб ҷиҳати рушди бемайлони шахсияти инсон, воқеӣ намудани захираҳои ботинии ӯ ва ёрмандӣ ба ҳар як хонанда дар худифшономӣ ва худинкишофдиҳии ӯ шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Ҷустуҷӯи захираҳои камолоти шахсияти насли наврас, коркарди методу воситаҳо, технологияҳо ва анғезишҳо, таъсири тарбиявиро дар маҷмӯъ бо

назардошти давраҳои рушдѐбии шахсият яке аз самтҳои асосии низоми таҳсилот ба шумор меравад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2017 қайд мекунанд, ки “Таҳким бахшидани иқтисоди илмӣ кишвар, ҷорӣ кардани ихтироот дар истеҳсолот, устувор гардонидани пояҳои моддиву техникаи муассисаҳои таълимӣ, баланд бардоштани сифати таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот, ҷалби боз ҳам васеи истеъдодҳои ҷавон ба омӯзиши технологияҳои муосир ва корҳои эҷодиву техникаӣ вазифаи муҳимтарини соҳаҳои илму маориф мебошад” [158].

Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро ҳамчун низоми иҷтимоӣ, институти иҷтимогардонии инсон баррасӣ намудан мумкин аст, ки дар он ташаккули чунин ҷиҳатҳои хислати шахрванди хурдсол шакл мегиранд, ки дар ҳаёту фаъолияти минбаъдааш дар ҷомеа ҷорӣ хоҳанд дод. Хурдсолӣ давраи махсуси ҳаёти инсон буда, маҳз дар ҳамин давра барои худтанзимкунии бошууронои рафтор дар заминаи донишҳо, қоидаву меъёрҳои қаблан азхудшудаи умумии инсонӣ ва мардумии педагогӣ имконият фароҳам меояд. Дар хонандагон кӯшишҳои устувори боздоштани хоҳишҳои беихтиёрон, тобеъ кардани онҳо ба талаботи иҷтимоӣ ва меъёрҳои рафтор ба назар мерасанд. Маводи таҷрибавии мушоҳидаҳо, натиҷаҳои ҷамъбастиҳои назариявии таҳқиқот дар ин самт ошкор менамоянд, ки ба хонандагон ин синну сол аксари амалҳои иҷтимоие хос мебошанд, ки назорати доимии омӯзгорон ӯ волидайнро тақозо намеkunанд. Бинобар ин, хурдсолӣ давраи ҳасос (сензитивӣ) барои рушди бисёр ҷанбаҳои имконияти иҷтимоии инсон пазируфта шудааст.

Дар сурати мавҷудияти шароити мусоид дар синфҳои ибтидоӣ рушди тамоми сатҳҳои психикаи хонандаи хурдсол амалӣ мегардад. Рушди умумии зеҳн, идрок, хотир, тафаккур, диққат, амалиёти мантиқӣ

мисли рафтори иҷтимоии хонандаи хурдсол бошиддат инкишоф меёбанд. Бо вучуди ин, танҳо ба худинкишофёбӣ ва худифшонамоии кӯдак умед бастан нодуруст аст. Имрӯз ташаккули иҷтимоии шахсияти инсон хурдсол худ ба худ, аз ҷониби калонсолон мушоҳида шудани падидаву зухуроти ҳаёти иҷтимоии онҳо, рушди масъулиятшиносиву мустақилияти хонандагон сурат мегирад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Омӯзиш ва таҳлили дарачаи коркарди илмии муаммои ташаккул ва рушди рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол нишон медиҳад, ки дар педагогикаи ватанӣ ва хориҷӣ тарафҳои гуногуни ин муаммо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Ба онҳо пеш аз ҳама, таҳқиқоти олимони ватанӣ ва хориҷӣ ба камолоти насли наврас бахшидашуда (М.Лутфуллозода, Ф.Шарифзода, И.Х.Каримова, Ш.А.Шаропов, А.Нуров, Б.Маҷидова, Л.М.Иматзода, Х.М.Сабури, В.А.Сухомлинский, Ш.А. Амонашвили, Г.Н.Волков, В.Э. Бауэр, В. Запорожетс, И.А. Малашихина ва диг.); таълифоти марбут ба раванди иҷтимоигардонии шахсият ва ташаккули ҳисси шахрвандӣ, таҳаммулпазирӣ, фарҳанги рафтор (К.А.Абулханова-Славская, А.Г.Асмолов, А.А.Бодалев, Е.В.Бондаревская, М.А.Галагузова, Б.С. Гершунский, Т.И.Доброволская, Н.В. Кленова, И.С. Кон, И.Н. Курочкина, Б.А.Тахохов, В.А.Сухомлинский ва диг.); таълифоте, ки дар онҳо масъалаҳои инсонпарварона намудани тарбияи оилавӣ ва таҳсилоти томактабӣ баррасӣ шудаанд (Ю.П.Азаров, А.Ю.Гранкин, О.П.Демиденко, И.Х.Каримова, Б.Маҷидова, Н.М.Юнусова, Л.М.Иматзода, Ш.П.Котибова, С. В. Ковалев, Т. А. Куликова ва диг.) мансубанд.

Қайд бояд кард, ки солҳои охир дар илми педагогика таҳқиқотҳои анҷом дода шудаанд, ки ба коркарди муаммоҳои педагогикаи мардумӣ бахшида шудаанд (М.Лутфуллозода, Ф.Шарифзода, А.Нуров, Ҷ.Х.Файзализода, Г.Н.Волков, М.Ю.Айбазова, И.А.Арабов, Х.М. Батчаева, К.Б. Семенов). Бо вучуди бунёди будани ин таҳқиқот, на ҳамаи онҳо таҳсилоти ибтидоии мактабиро фаро мегиранд. Таҳқиқоти

чудогона оид ба иҷтимоигардони хонандагони хурдсол (Л.К.Кечерукова, З.К.Койчуева, Ф.Ш.Пшимахова, Г.А.Чомаева), ҷалби хонандагон ба фарҳанги миллӣ (О.П.Демиденко, И.Н. Реутская, И.А.Малашихина, Л.Ф. Артеменкова) анҷом дода шудаанд, аммо таълифоте, ки дар онҳо имконияти ангезиши ташаккули сохторҳои рафтори шахсияти хонандаи хурдсол дар заминаи анъанаҳои халқи тоҷик баррасӣ шудаанд, анҷом наёфтаанд.

Аз ин рӯ, таҳсилоти ибтидоии муосир бо як қатор **ихтилофот** рӯ ба рӯ мешавад: **ихтилофот** байни зарурати омодагии ҷадид, сифаташ беҳтари таълимӣ ва иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва омодагии нокифояи муассисаҳои таълимӣ барои расидан ба ин сифат; байни талабот ба таҷрибаи касбии педагоги мактаби ибтидоӣ ва имконияти воқеии фарҳанги педагогии ӯ; байни зарурати амалӣ намудани хуҷҷатҳои нави меъёрӣ ва қонунгузорӣ, ки муассисаҳои таҳсилоти ро ба омодагии шахрвандони арзанда хидоят менамояд ва шароити объективии мавҷуда барои иҷрои онҳо.

Мубрамии мавзӯ, нокифоя будани коркарди назариявии он, ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли ихтилофҳои зикршуда, ҳамчунин талаботи амалия ба ҷамъбаст ва муназзам намудани таҷрибаи мактабҳо оид ба ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол интиҳоби мавзӯи таҳқиқотро асоснок намуданд, ки муаммои он чунин аст: ангезишҳои афзалиятноки ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» дар мавзӯи “Асосҳои педагогӣ - психологӣ инкишофи хонандагони синфҳои ибтидоӣ” барои солҳои 2015-2020 ва муқаррароти асосии “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Ҳадафи таҳқиқот - аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намудан ва коркарди амалии ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик.

Вазифаҳои таҳқиқот: Барои расидан ба ин мақсад вазифаҳои зерини таҳқиқот муайян гардид:

- дақиқ намудани моҳияти «рафтори иҷтимоӣ», «фарҳанги рафтор»;
- ошкор кардани амсилаҳои ангезиши таъсири анъанаҳои миллии ба хонандагони хурдсол;
- муайян намудани шароити ташаккули босамари малакаҳои фарҳанги шаҳрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ ва рафтор;
- коркард ва санҷиши озмоишии низоми тарбияи рафтори ҷамъиятии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути анъанаҳои миллии, ки дар тамоми соҳаҳои фаъолияти кӯдак дар муасссаҳои таълимӣ ва оила метавонад корбарӣ шавад.

Объекти таҳқиқот - ташаккули рафтори иҷтимоӣ ва фаъолияти иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар оила ва таълимгоҳ.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот - раванд ва шароити ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик.

Фарзияи таҳқиқот: ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ бештар самаранок хоҳад буд, агар:

- шароити педагогӣ, ки барои ташаккули самараноки рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол мусоидат мекунад, аз ҷиҳати назариявӣ муайян гардида, аз ҷиҳати технологӣ аз санҷиш гузаронида шаванд;
- ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ бо назардошти анъанаҳои миллии амалӣ гардад, ба рафтори онҳо таъсири назаррас мерасонанд;
- низоми ташаккули рафтори иҷтимоӣ коркард шавад, ки онро дар тамоми давраҳои ҳаёти кӯдак дар муассисаҳои таълимӣ ва оила истифода метавон кард;

- агар тарбия бо назардошти анъанаҳои миллии халқи тоҷик ба ташаккули фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол равона карда шавад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқот дар се марҳалаи ба ҳам алоқаманд гузаронида шудааст, ки ҳар яки он мақсаду вазифаҳои мушаххасро дар бар мегирад.

Марҳалаи якум (солҳои 2017-2018) омӯзиши адабиёти фалсафӣ, психологӣ-педагогиро дар бар гирифта, таҳлили қори мактабҳои ибтидоӣ амалӣ шуд, параметрҳои ибтидоии қор, предмет, фарзия, методҳо, вазифаҳои таҳқиқот муайян карда шуданд.

Марҳалаи дуввум (солҳои 2019-2020) таҷрибавӣ-озмоишӣ буда, дар рафти он қорқарди методикаи озмоиш анҷом ёфт, фарзияи он санҷида шуда, вазифаҳои таҳқиқот амалӣ гардиданд.

Марҳалаи сеюм (солҳои 2021-2022) ҷамъбасти буд. Таҳлил ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиш амалӣ гардида, натиҷаҳои миқдории он қорқард шуданд. Дар ин марҳала тақмили қисмҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот, ба танзим даровардану мурағаб сохтани натиҷаҳои бадастомада ҳамчун тавсияю пешниҳод ва хулосаҳои умумӣ, ҷамъбасти қори таҳқиқотӣ ва таълифи диссертатсияю автореферати он ба анҷом расонида шудааст.

Асоси назариявии таҳқиқотро методологияи умумии илми педагогика (И.А.Арабов, Ю.К.Бабанский, Б.М.Бим-Бад, Е.В.Бонаревская, К.Н. Вентсел, Б.С.Гершунский, Б.А.Тахохов), назарияи таълиму тарбияи хонандагон (Ш.А.Амонашвили, С.П.Баранов, В.В.Давидов, И.А. Малашихина), назарияи ташаккули шахсият (иҷтимоишавӣ) (К.А. Абулханова-Славская, А.Г. Асмолов, А.А. Бодалев, М.А. Галагузова, И. С. Кон, И.Б.Котова, В.А.Сухомлинский), назарияи психологияи шахсият (Л.И. Божович, Л.С Виготский, А.Н. Леонтев, Ж. Пиаже, А.П. Усова, Д.И. Фелдштейн, С.Г.Якобсон), назарияи анғезиши ташаккули шахсият (А.А.Вербитский, З.И. Равкин, В.Н. Тарасюк, И.Х. Хачирова, В.П. Шуман), масъалаҳои одаму одамгарӣ, адолату нақӯқорӣ,

илму фарҳанг (А.Рӯдакӣ, А. Ҷомӣ, А. Навоӣ, Н. Ганҷавӣ, Н.Хисрав, С.Шерозӣ, У.Хайём) ташкил намуданд.

Асоси методологии таҳқиқотро принципҳои таърихият, ҳамбастагии назария ва амалия; концепсияҳои дидгоҳҳои ба шахсият нигаронида, инсонпарварӣ, фарҳангшиносӣ, аксиологӣ, ки мувофиқи онҳо инсон арзиши олитарини рушди иҷтимоӣ эътироф шудааст; маънидоди фалсафии фаъолият ҳамчун воситаи худтатбиқномаи инсон дар меҳнат ва муошират; қонунҳои фалсафии ягонагӣ ва муборизаи тазодҳо, гузариши тағйироти миқдорӣ ба сифатӣ; категорияҳои мантиқии сабабу натиҷа ташкил доданд.

Сарчашмаҳои маълумот. Асарҳои илмии олимон - файласуфон, психологҳо, педагогҳо оид ба масъалаҳои ташаккули рафтори иҷтимоии насли наврас, рушди шахсият ва имконоти худтатбиқномаи ӯ дар навъҳои фаъолияти таълимӣ ва беруназтаълимӣ; санадҳои меъёрии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон; таҷрибаи омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олий ва инчунин таҷрибаи педагогӣ ва муҳаққиқии муаллиф.

Заминаҳои эмпирикии кори диссертатсиониро таҷрибаи илмии педагогикаи муосир, таҳлили манбаъҳои психологӣ-педагогӣ, сарчашмаҳои илмӣ, фалсафӣ, ҷомеашиносӣ, баррасии ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва барномавӣ, истифода аз методҳои дар амал санчидашудаи таҳқиқоти илмӣ, методҳои таҳқиқоти эмпирикӣ, корбурди усулҳои мушоҳида, пурсиш, суҳбат, озмоиш, дараҷабандӣ татбиқи маънидоди омӯри, графикаи маълумот ҳангоми коркарди далелҳои санчишаву озмоишӣ ва ҳамчунин омӯзиши натиҷаи фаъолияти омӯзгорон ва таҷрибаи амалияи омӯзишу парвариш дар низоми таҳсилоти фарогир фароҳам овардаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Пойгоҳи озмоишии таҳқиқотро муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №22, 24, гимназияи №4-и шаҳри Хучанд ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №15, 29-и ноҳияи Бобочон Ғафуров фароҳам оварданд. Таҳхиси пешакӣ дар МДТ “Донишгоҳи

давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров” анҷом ёфтанд. Бо таҳқиқот беш аз 350 хонандагон, бештар аз 170 донишҷӯ, волидайн, омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ фаро гирифта шуданд.

Навоварии илмӣ таҳқиқот:

- шароити педагогии бештар самараноки ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик муайян ва асоснок карда шуданд, аз ҷумла, самтгирии шахсиятӣ ва ҷаҳолмандонаи раванди педагогӣ дар синфҳои ибтидоӣ, дар он ташкил намудани муҳити инкишофдиҳанда, таъсири мутақобили таҳсилоти ибтидоӣ ва оила, таъҷ ба омодагии рафторӣ ва этнофарҳангии хонандагони хурдсол;

- дар сохтори рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол афзалияти нишондиҳандаҳое, мисли фарҳанги шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ ва таҳаммулпазирӣ, фарҳанги рафтор ошкор гардиданд;

- моҳияти мафҳуми «фарҳанги тарзи рафтор» ва «фарҳанги рафтор» муайян карда шуд; фарҳанги тарзи рафтор нисбат ба «фарҳанги рафтор» мафҳуми густурдатар буда, анъанаҳо, урфу одат, одоби рафтор, ақидаҳо ва меъёрҳои ахлоқии ба ҷомеаи мазкур хосро дар бар мегирад. Фарҳанги рафтор бошад, қоидаҳои рафтори ба одами алоҳида хосро фаро мегиранд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда.

- хусусиятҳои бо дидгоҳи шахсиятӣ нигаронидаи хонандагони хурдсол, мисли ҷаҳолнокӣ, дастаҷамъӣ, шавқу рағбати зиёд ба ҳамсолони худ, эҳтиёҷ ба рои эътирофи эҳтиром аз ҷониби онҳо, сулҳҷӯӣ, қобилият ба эмпатия, кӯшиши созгор намудани рафтори худ бо амалҳои одамони дигар, таҳаммулпазирӣ, дарки мансубияти худ ба ин ё он этнос ба рои ташаккули рафтори иҷтимоии онҳо аҳамият доранд;

- рафтори хонандаи хурдсол заминаҳои фитрӣ дошта, моҳиятан ҷаҳолияти бо иҷтимоӣ таъйиншудаест, ки шаклҳои маъмулии он меҳнат ва муошират мебошанд, ки ба танзими психикии рафтор ҷиҳати сифатан нав мебахшанд. Агар дар низоми фарҳангии пештара механизмҳои

меъёрӣ бартарӣ дошта бошанд, дар замони ҳозира механизмҳои арзишӣ афзалият доранд;

- таҳқиқот барои ошкор намудани шароити педагогӣ мусоидат кард, ки ба хонандагони хурдсол дар раванди ташаккули рафтори иҷтимоии онҳо дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик таъсири муҳим мерасонанд. Дар байни онҳо: самтгирии ба шахсият нигаронида ва этнофарҳангии раванди педагогӣ дар муассисаи таълимӣ, дар он ташкил намудани муҳити инкишофдиҳанда, ҳамкориҳои оила ва муассисаи таълимӣ, таъҷиб ба омодагии иҷтимоӣ ва этнофарҳангии хонандагон ва хусусияти синнусолиҳои хонандагони хурдсол;

- низоми анғезишҳои тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстӣ дар синфҳои ибтидоӣ дар заминаи дидгоҳи этнофарҳангӣ машғулиятҳои махсусро бо мавзӯи этнофарҳангӣ, муколамаи фарҳангҳо, шавқу рағбат ба таърихи оилаи худ, насаби худ, таъҷиб ба таҷрибаи шахсии этнофарҳангии хонандагон; низоми анғезишҳои тарбияи таҳаммулпазирӣ дар назди хонандагон нишон додани намунаҳои рафтори таҳаммулпазирона, истифодаи машқҳои хусусияташон этнофарҳангӣ, робита бо волидайн оид ба масъалаҳои таҳаммулпазирӣ ва мундариҷаашон этнофарҳангӣ, низоми анғезиши омодагии одоби рафтор зарурати корбурди иттилооти этнофарҳангӣ, фарҳанги этнофарҳангӣ-иртиботии педагог, бартарарф намудани субъективнокӣ дар муносибатҳои хонандагон ба якдигар, шинос кардани хонандагон бо одоби рафтори халқҳои гуногун, ҷалби онҳо ба санъати халқӣ ва ғайраро фаро мегирад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқоти анҷомёфта аз он иборат аст, ки амсилаҳои анғезишҳои ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик тарҳрезӣ гардид. Аз ҷумла, анғезишҳое, ки ба тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстии хонандагон таъсир мерасонанд, анғезишҳое, ки ба ташаккули рафтори таҳаммулпазирӣ хонандагон ёрӣ мерасонанд, анғезишҳое, ки шаклгирии қоидаҳои одоби рафторро таъйин мекунанд. Ғайр аз ин, низоми амалкарди технологияҳои гуногун коркард шуд, ки ба ташаккули

рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик таъсир доранд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки меъёрҳо, сатҳҳо, тавсифҳои рафтор, ангезишҳои ташаккули он, ки ошкор гардиданд, норасоии воситаҳои педагогии дигар ва захирахоро дар ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик пурра мекунад. Маводи диссертатсия дар хондани курси педагогикаи мактабӣ, этнопедагогика дар донишгоҳи педагогӣ ва дар низоми тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф метавонанд истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот матлабҳои илмӣ, хулосаву тавсияҳо бо омӯзиши ҳаматарафаи муаммои гузошташуда; амалисозии пайгиروнаи асосҳои назариявӣ-методологии таҳқиқот, **параметрҳои** ибтидоии он, истифодаи методҳои ба ҳадаф, вазифаҳо, фарзияи таҳқиқот мувофиқ; бо санҷидани натиҷаҳо, ҷорӣ намудани онҳо дар амалияи як қатор муассисаҳои таълимӣ; тасдиқи таҷрибавӣ-озмоишии дурустии хулосаҳои бароварда; пойгоҳи кофии сарчашмаҳо таъмин мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси илмӣ 13.00.05 – Назария, методика ва ташкили фаъолияти фарҳангӣ-иҷтимоӣ (13.00.05.03 - Педагогикаи иҷтимоӣ ва худшиносӣ), аз ҷумла, ба банди 1 - Методологияи таҳқиқи фаъолияти иҷтимоӣ-педагогӣ, моҳият, сохтор, вазифа, принсипҳои онҳо; моделсозии равандҳои иҷтимоӣ-педагогӣ дар муассисаҳои таълимӣ ва банди 4 - Сифати ташкили ҷорабинҳои иҷтимоӣ-педагогӣ (технология ва усулҳои баҳодихии сифати фаъолияти иҷтимоӣ педагогӣ; меъёрҳо, нишондиҳандаҳои баҳодихии сифати фаъолияти иҷтимоӣ педагогӣ) мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии муаллиф дар иштироки бевоситаи ӯ дар ҳамаи марҳалаҳои таҳқиқот: банақшаگیرӣ, интиҳоб ва асосноккунии мавзӯ, тартиб додани сохтори рисола, муайян кардани мақсаду вазифа ва

объекту предмет, ҷустуҷӯ ва дарёфти адабиёти зарурӣ доир ба мавзӯи таҳқиқот, ҷамъоварӣ ва мурағабсозии натиҷаҳои таҳқиқот ҳамчун додаҳои таҷрибавӣ, таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар ҷорабиниҳои илмӣ, ҷаъбасти натиҷаҳои бадастомада ва таҳияи диссертатсия, таҷассум меёбад.

Тавсиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Мазмун ва мундариҷаи асосии рисола, инчунин натиҷаҳои аз таҳқиқот бадастомада дар шакли маъруза ва муаррифиҳо дар конференсияҳои сатҳҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, конференсияи илмӣ-амалӣ ва назариявии ҳарсолаи анъанавии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” пешниҳод ва баррасӣ гардидаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Муҳтаво ва мундариҷаи асосии диссертатсия дар 11 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 4 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшаванда, ки аз тарафи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маориф ва илми ФР ба қайдгирифта шудааст, инъикос ёфтаанд. Инчунин, натиҷаҳои фосилавии таҳқиқот дар ҷаласаҳо ва семинарҳои кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” мавриди баррасӣ ва муҳокима қарор дода шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, ҳулосаҳои умумию тавсияҳо ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Дар рӯйхати адабиёт номгӯии 249 сарчашмаи истифодашуда дар забони асли таълифшон ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ оварда шудааст. Мазмун ва мундариҷаи диссертатсия дар ҳаҷми 188 саҳифаи ҷопи компютерӣ таълиф шудааст.

БОБИ I. АСОСҶОИ МЕТОДОЛОГӢ ВА НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ РАҒТОРИ ИҶТИМОИИ ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ ТАВАССУТИ АНЪАНАҶОИ МИЛЛИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

1.1 Тавсифи шахсияти хонандагони хурдсол

Мантиқи таҳқиқоти мазкур тақозо кард, ки ба тавсифномаи хонандагони синни хурд тавачҷуҳ зоҳир гардад, зеро кори таҷрибавӣ-озмоишӣ маҳз бо хонандагони синфҳои ибтидоӣ амалӣ шуд ва донишҷуи хусусияти синнусолии онҳо барои осон ҷорӣ намудани тавсияҳои методӣ ва технологӣ имкон дод. Ғайр аз ин, тақия ба синни хонандагон ёрӣ дод, ки тамоми таъсирот аз ҷониби оила, муассисаҳои талимӣ, муҳит дар маҷмуъ ҳамоҳанг гардида, дар раванди таҳқиқот истифода шаванд. Синни мазкур бо ихтилофҳо, баландшавии сатҳи ҳудогоҳии хонандагон, инкишофи равандҳои гуногуни мусбат ва сифатҳои шахсият мураккаб аст. Тақия ба дониши хусусиятҳои синнусоли ва инфиродии хонандагон имкон дод, ки натиҷаҳои таъсирот ва таъсироти мутақобил дар муҳити хонандагон дарк шуда, аз ин дидгоҳ тавзеҳи дурусти онҳо амалӣ гардад, таъсироти ҷамъиятӣ, ғайримуташаққил, ҳадафмандона ва таҳқиқотӣ аз ҳам фарқ карда шаванд.

Таҳлили хусусиятҳои синнусолии хонандагони хурдсол имкон дод, ки сабабҳо, ангешишҳо ва шартҳои баланд бардоштани сатҳи самаранокии тарбияи рағтори иҷтимоии хонандагони хурдсол ошкор гарданд. Таҳлили фалсафӣ, умумиилмӣ, психологӣ-педагогии таҳқиқот оид ба тавсифи синни хурди мактабӣ, ки мо дар заминаи назарияи умумии низомҳо, гуногунпахлӯӣ ҳамчун шартҳои муайянқунии робитаҳо ва муносибатҳои гуногун дар раванди педагогӣ, назарияи сохторгароӣ, тавсифи ихтилоф ҳамчун манбаи инкишоф амалӣ кардем, барои муназзам гардонидани таълифот ва ғояҳои кӯмак расонид, ки ба таҳқиқот бевосита дахл доранд. Таълифоти навтаринро, ки аҳамияти методологӣ, педагогӣ, психологӣ доранд, мо шартан ба ҷор гурӯҳ тақсим намудем:

1. Таҳқиқоти классикони маъруфтарин дар таърихи педагогика, ки хусусиятҳои хонандагони хурдсолро ошкор менамоянд.

2. Таълифоте, ки меҳвари онҳоро таҳлили фаъолияти шахсони алоқаманд бо кори муассисаҳои таълимӣ ташкил медиҳад.

3. Таҳқиқоти сершумори солҳои охир, ки ба таҳлили дидгоҳи инсонпарварона, ба шахсият нигаронида, аз ҷумла, этнопедагогӣ ба раванди тарбияи хонандагон бахшида шудаанд.

4. Таҳқиқоте, ки таҳлили таъсири технологияҳои гуногунро ба ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол инъикос мекунад.

Масъалаҳои рушди синнусолӣ ва инфиродии инсон таваччуҳи файласуфонро аз замони атиқа ҷалб намудаанд. Чунончӣ, Афлотун [167, с.134], файласуфи барҷастаи Юнони қадим, идеологи ашрофон, чунин ақида дошт, ки рӯҳи инсон аз соҳаҳои ақлонӣ, иродавӣ ва ҳиссӣ иборат аст, ки дар давраҳои гуногуни инкишофи инсон ва дар шахсони гуногун ба таври гуногун рушд меёбанд. Ғояҳоро он одамоне осонтар дарк мекунад, ки соҳаи ақлони рӯҳашон инкишоф ёфтааст; онҳое, ки соҳаи иродашон бештар инкишоф ёфтааст, ҷанговар шуда метавонанд; бо меҳнати ҷисмонӣ, фаъолияти бадеӣ онҳое бояд машғул шаванд, ки қисми ҳиссии рӯҳашон инкишоф ёфтааст. То синни 3 - солагӣ кӯдак дар хона аст, аз 3 то 17-солагӣ дар муассисаҳои таълимӣ, ки дар он ҷо хондан, навиштан, варзиш, мусиқиро таълим мегирад. Аз 18 то 20-солагӣ омодагии пуршиддати ҳарбӣ-варзишӣ амалӣ гардида, ҷанговарон интиҳоб мешаванд. Аз 21 то 30-солагӣ онҳое, ки ҷанговар интиҳоб нашуданд, арифметика, геометрия, астрономия, мусиқиро меомӯзанд. Чуноне ки аён аст, Афлотун сохтори шахсият, хусусияти ботинии инсонро асоси рушди синнусолӣ ва инфиродии ӯ мешуморид.

Дартар муҳаққиқони дигар, аз ҷумла, А.Л.Геззел [49, с.196] ин дидгоҳро ба қор бурда, чунин ақида доштанд, ки методи таҳқиқоти дарозмуддати айни ҳамон хонандагонро аз рӯзи таваллуд то синни наврасӣ истифода бурда, дар заминаи он коэффитсиенти рушди онҳоро ҳисоб кардан, буришҳоро инкишофи хонандаро вобаста ба балоғати

организми ӯ муқоиса намудан зарур аст. Ҳам дар назарияи Афлотун, ҳам дар назарияи А.Л.Геззел инкишофи иҷтимоии хонандагони синнашон гуногун ҳамчун як навъи рушди биологӣ, ҳамчун мутобиқшавии кӯдак ба муҳит аз ҳисоби «афзудани рафтор» баррасӣ мегардад. Л.С.Виготский ин назарияро «назарияи таҳаввулоти таҷрибавӣ (эмпирикӣ)» меномид, ҳарчанд ки ғоя оид ба зарурати назорати рафти инкишофи рӯҳӣ, феноменологияи инкишоф аз тавлид то 16-солагӣ мубрамии худро то замони мо нигоҳ доштаанд [45]. Аммо дар тӯли рушди минбаъдаи таърихи педагогика ва афкори педагогӣ ба худ хос будани синни хурди хонандагон ҳамчун давраи рушди кӯдак аз рафтан ба муассисаҳои таълимӣ (то итмоми синфи ибтидоӣ) дар кишварҳои гуногун ба тарзи гуногун таҳқиқ мешавад. Чуноне ки Л.Н.Литвин [124] қайд мекунад, андешаҳои аксари мутафаккирон дар бораи марҳалаҳои барвақти рушди синнусолӣ танҳо бо гуфторҳои алоҳидаи ғайримустақим ифода шудаанд.

Имрӯз ҳудудҳои хронологии синни хурд дар кишварҳои гуногун ва шароити мушаххаси таърихӣ аз ҳам фарқ мекунад. То соли 1943 дар ҷумҳуриҳои собиқ Иттифоқи Шӯравӣ хонандагон дар синни 8-солагӣ ба муассисаҳои таълимӣ фаро гирифта мешуданд, аммо дертар ҳудуди синни хурд то 7-солагӣ поён фароварда шуд.

Принсипҳои асосии таълиму тарбияро аз тавлид то ҷавонӣ, аз ҷумла, хонандагии томактабиро Я.А. Коменский ифода кардааст. Дар таълифоти худ «Мактаби модарӣ», «Олами ашъи ҳиссӣ бо расмҳо», «Дидактикаи бузург» ӯ роҳҳои тарбияро нишон дода исбот намуд, ки заминаи инкишофи нутқ, сифатҳои ақлонии кӯдак, иродаи ӯро бояд бозихо ва дилхушиҳо ташкил дода, шавқоварии китобу расмҳо азхудкунии алифборо осон мегардонад [94].

Азбаски педагогикаи томактабӣ ҳамчун соҳаи байнифаннии таҳқиқот шакл гирифтааст, мо зимни интиҳоби таълифот барои таҳлил ба дониши таърихӣ оид ба таҳаввули ғояҳои хонандагони хурдсол, дониши педагогӣ оид ба тағйироту такмили доимии раванди педагогӣ ва технологияҳои он, ба таҳлили ҷомеашиносӣ оид ба мавқеи педагогикаи

хурдсолон дар таҳсилоту тарбияи инсонпарварона така намудем. Чунончӣ, дар давраи маорифпарварӣ тамоюлҳои инсонпарваронаро дар ҷомеашиносӣ, фалсафа ва педагогика инкишоф дод, ки бар зидди фишори асримиёнагӣ ба шахсият, латуқубу тарсонидани хонандагон баромад мекард. Назарияи «таълиму тарбияи шахси бонаҷобат»-ро баррасӣ намуда, қайд бояд кард ки ӯ аксари ғояҳои инсонпарваронаро оид ба хонандагони хурдсол ифода кардааст:

- самтгирӣ ба муносибати инсонпарварона ба кӯдак ҳамчун мавҷудоти мустақиле, ки ӯро эҳтиром бояд кард, хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродиаширо ба назар бояд гирифт, самтгирӣ ба кӯшиши ҳар як инсон барои худинкишофдиҳӣ, ангезиши мустақилияту фаъолмандии ӯ;

- самтгирӣ ба истифодаи ангезишҳои «нарам» ва воситаҳои таълими ба амалия нигаронида тариқи бозӣ [102];

- зарурати бедор кардани донишдӯстӣ ва инкишофи шавқу рағбати маърифатӣ;

- боақлона ва ба меъёр мувофиқ будани раванди таълим, ки бояд ба омодакунии хонандагон ба ҳаёти калонсолона равона бошад;

- ташаккули худинтизом ва одат кардан ба меҳнат [162, с.112].

Оид ба нақши одат дар ташаккули хислату рафтор, дар бораи механизмҳои шаклгирии он матлабҳои муҳими психологӣ-педагогӣ Расулов Д. пешниҳодҳои дақиқ карда, роҳҳои ташаккули тарбияи ахлоқӣ, инкишофи донишдӯстӣ ва бошуурии хонандагонро нишон додааст [177].

Муаммои тарбияи хонандагони хурдсол, рафтори ҷамъиятии онҳо дар таълифоти Ж.Ж. Руссо - маорифпарвари маъруфи франсавӣ ба миён гузошта шудаанд. Консепсияи ӯ «тарбияи табиӣ ва озодона» таҷассуми он давра гардид. Дар романи «Эмил ё дар бораи тарбия» Ж.Ж. Руссо таъкид кардааст, ки тарбия такаҷоҳи ҳама гуна шакли ҳукмфармоӣ аст, бинобар ин, хусусияти ҷамъиятӣ дорад. Ӯ яке аз аввалин шахсоне буд, ки синни хонандагони хурдсолро ҳамчун марҳалаи сифатии арзишманди инкишофи инсон баррасӣ намуд. Ба ақидаи ӯ дар кӯдак аз ибтидо

тамоюлҳои мусоиди худинкишофдиҳӣ нухуфтаанд, ки аксар вақт бо тарбияи авторитарӣ пахш карда мешаванд. Бинобар ин, ӯ тарафдори тарбияи табиӣ буд, ки вазифаи он мусоидати бештар ба амалишавии имконияти дар кӯдак нухуфта ва фароҳам овардани шароит барои густариши онҳо мебошад. Кӯдак бояд тасаввуроту меъёрҳои рафтори чамбиятиро мустақилона ва дар муоширати бевосита бо одамон ва табиат аз худ намояд. Аз омӯзгор, мураббӣ амалӣ намудани роҳбарии педагогии барои кӯдак ноаён, дар шакли озодана тақозо мешавад. Ж.Ж. Руссо ба меҳнат нақши муҳимро мансуб медонист. Аммо тарбия ва рушди меҳнатӣ бояд амалҳои хонандагонро танҳо аз мавқеи мустақилияти онҳо таҳрик бахшад. Агар афкори Ж.Ж.Руссо аз дидгоҳи таҳқиқоти худ баррасӣ намоем, пеш аз ҳама, ҷанбаи самтгириро бар зидди тарбияи авторитарӣ қайд бояд кард, ки истифодаи ягон навъи воситаҳои ангезишҳои ҷолиби ташаккули рафтори чамбиятии хонандагонро истисно мекунад. Аммо Ж.Ж. Руссо таҷрибаи кӯдакро аз будаи зиёд арзёбӣ мекард, истифодаи баъзе шаклҳои «ниҳой»-ро мувофиқи мақсад мешуморид, ки шаклҳои алоҳидаи онҳо заминаи назарияи тарбияи озодонаро ташкил доданд [66, с.531].

Инкишофи амалияи тарбия омӯзиши муфассалтару дақиқи шахсияти хонанда ва ошкор намудани меъёрҳои муҳимтарини рушди синнусолиро имкон дод. Чунончӣ, соли 1769 Малашихина И.А. муассисаҳои аввалинро барои хонандагони 6-7-сола таъсис кард, ки «мактабҳои бофандагӣ» ном гирифтанд. Дар онҳо ба ташаккули рафтори ахлоқӣ ва динии хонандагон, ба ҷалби онҳо ба фаъолияти бозӣ, истифодаи аёнӣ ашӣ, инкишофи нутқи кӯдакон таваччуҳи махсус зоҳир шуд. Ба ҳамин васила, имконияти меъёрҳои педагогии рушди синнусолии хонандагон, имконияти густурдаи кори махсуси тарбиявӣ дар зиндагии хонандаи хурдсол таъкид шуданд. Барои хонандагони хурдсол оид ба хониш, навиштан, ҳисоб, география машғулиятҳо гузаронида мешуданд. Азбаски муассисаҳои таълимӣ дар деҳаҳо ҷойгир

буданд, машғулияти махсус оид ба асосҳои кишоварзӣ, меҳнат баргузор мешуданд. Ба хонандагон дӯхтан, бофтанро меомӯзониданд [141, с. 10].

Ба ҳамин васила дар амалияи муассисаҳои таълимӣ ақида дар бораи нақши тарбияву таълими инкишофдиҳанда барои ташаккули шахсияти кӯдак аллакай аз синни томақтабӣ ва синфҳои ибтидоӣ, дар бораи он, ки ҳолату хусусияти равонии (ҳиссиёт, тасаввурот, идрок, хотир, тафаккур, ҳислат, тахайюл) хонандаи хурдсол меъёри рушди минбаъдаи синнусолии онҳо шуда метавонанд.

Яке аз тарафдорони таълим намудан ба хусусияти синнусолии хонандагон ва ташвиққунандагони таълими инкишофдиҳанда И.Г. Песталотси буд. Ӯ барои хонандагони аз 5 то 10 - сола парасторхона таъсис дода, ақидаҳои худро дар таълифоташ «Линград ва Гертруда», «Чӣ тавр Гертруда хонандагонашро таълим медиҳад», «Суруди ку» ва дигарҳо ифода кардааст. Вазифаи тарбияи ахлоқӣ, ҷамъиятӣ инкишофи чунин меъёрҳо, маҳорат, қобилияте мебошад, ки ба принципи мувофиқат ба табиат асос меёбанд. Нуқтаи ибтидоӣ меҳри кӯдак ба модар аст, ки дар заминаи қонеъ гардидани эҳтиёҷоти моҳиятии ӯ ба миён меояд. Ин меҳр ба модарро кӯдак табиист, ки аввал ба аъзои оилаи худ, сипас ба одамони атроф ва ниҳоят, ба тамоми инсоният интиқол диҳад.

Ҳамин тавр, И.Г. Песталотси яке аз аввалин шахсон дар таърихи педагогика буд, ки дар бораи таҳаммулпазирӣ, инсонгароӣ, ҳамдигарфаҳмӣ ҳамчун ҳислати шахсият сухан ронд, ки тарбияи он аз синни кӯдакӣ имконпазир ва зарур аст.

И.Г.Песталотси роҳҳои ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагонро низ баён кардааст. Ба ақидаи ӯ, воситаҳои муҳимтарини тарбияи ахлоқӣ ибрати шахсии худи мураббӣ, мушоҳидаҳои барои хонандагони хурдсол дастрас, машқи кирдорҳои хушахлоқона мебошанд. Ҳамин тавр, ӯ бо мутафаккирони қаблӣ ҳамфикр аст, ки хонандаи хурдсолро барои дарки таъсири педагогӣ омода шуморида, муносибатҳои озодона, инсонпарварона, ахлоқиро дар муҳит муайянқунандаи шахсияти ӯ медонистанд. Барои мо ин хулосаҳои олим

муҳиманд, зеро таҳқиқот дар шароити нави тарбияи ба шахсият нигаронида амалӣ гардид ва тафсилоти ҷиҳатҳои инсонпарваронаи чунин дидгоҳ барои босифат анҷом додани кори таҷрибавӣ-озмоишӣ дар мактаби миёна мусоидат намуд.

Пайрави фаёли И.Г. Песталотси педагоги олмонӣ Фридрих Вилгелм Август Фребел буд. Асари асосии Фребел «Тарбияи инсон» [181] ба асосноккунии фалсафӣ - педагогии тарбия бахшида шудааст, ки бояд ду ҳадафро пайгирӣ намояд: а) умумиинсонӣ: шинохтани Худо, табиат ва худ; б) миллӣ: инкишоф додан ва тарбия кардани нерӯҳои маънавии халқи немис. Соли 1837 ӯ муассисаи нахустини томактабиро дар Олмон таъсис дод, ки «Киндергартен» - боғчаи хонандагон ном дошт. Дар ин муассиса ба ташаккули инкишофи шахсияти хонандагони 6-7-сола аҳамияти махсус дода мешуд. Ғояҳои муҳимтарини фаёлияти Фребел, ки ба ақидаи мо, ба педагогикаи муосири синни хурд низ таъсир расониданд, тасаввурот оид ба кӯдак ҳамчун шахсияти инкишофёбанда, маънидоди фаълмандӣ ҳамчун воридшавии фаълонии кӯдак ба олами падидаҳои табиат ва ҷомеа, эътирофи бозӣ ҳамчун навъи асосии фаёлияти хонандагон мебошанд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки аксари назариядонони фалсафа ва педагогика, ки бо таълифоти худ ба инкишофи ғояҳои психология ва педагогикаи хонандагони хурдсол мусоидат намуданд, бунёдкорони навъҳои гуногуни муассисаҳои таълимӣ буданд, ки алоқаманд намудани ақидаҳои назариявиро бо амалия имкон дод. Табиист, ки аксари онҳо ба ғояи дидгоҳи фаёлиятмандонаӣ муроҷиат кардаанд, ки бидуни амалисозии он фаёлияти ин муассисаҳо ғайриимкон мебуд. Зимнан фаёлият бо фаълмандии шахсияти хонандаи хурдсол зич алоқаманд карда мешуд, хусусан, дар таълифоти намояндагони фалсафаи амиқрав, ки ба ақидаи онҳо манбаи зоҳиршавии фаълнокӣ ду асос мебошанд: ғариза (инстинкт)-и ҷинсӣ ва ғаризаи вайронкунии. Ин ду асос «фонди энергияи рӯҳӣ» - манбаи нерӯро барои тамоми зухуроти шахсият ҳосил

мекунанд, ки ҳамчун махлуки тобеъ ба ғаризаҳои ибтидоӣ, аз иҷтимоъшавӣ дур баррасӣ мегардид [41, с.22].

Аз байни ақидаҳои З. Фрейд барои таҳқиқоти мо баҳои баланди ӯ ба таъсири дониш дар инкишофи ғайронокии шахсият аҳамият дошт: «Мо ба он бовар дорем, ки илм бо заҳмату ҷустуҷӯйҳо қодир аст, то дар бораи воқеияти олам бисёр чизҳоро донанд, ки ба шарофати ин мо нерӯмандтар гардида, зиндагиамонро созмон дода метавонем... Илм бо қомеъҳои сершумор ва сермахсулаш ба мо исбот кард, ки он ҳаёлот нест» [169, с.141]. Муносибати шахсиятро ба рафтори ҷамъиятӣ баррасӣ намуда, С.Шерозӣ дидгоҳҳои авторитарӣ, иҷбориро танқид карда, чунин мешуморид, ки танҳо сатҳи ахлоқи иштирокдорони ин ё он фарҳанг ҳангоми баҳодихӣ ба арзишҳои он хосияти ягонаи маънавист. «Бо ҳарат ва ташвиш мо дармеёбем, ки теъдоди бузурги одамоне ба манъҳои дахлдори фарҳангӣ танҳо зери фишори иҷбории беруна тобеъ мешаванд... Аксари одамоне, ки аз дидани куштор ба даҳшат меоянд..., дар сурати бечазо монданро доништан аз қонеъ гардонидани хирс, хушунат, иштиёқи шахвонӣ даст намекашанд, имконияти ба дигарон зарар расониданро тариқи дурӯғу тухмат аз даст намедиханд ва ин дар тӯли марҳалаҳои зиёди фарҳангӣ идома дорад». Пешгӯиҳои С.Шерозӣ хеле ноумедона мебошанд, ки бо онҳо ба ҳеч ваҷҳ розӣ шудан мумкин нест. Ӯ чунин мешуморад, ки «ба ягон фарҳанг то ҳол бунёди тартиботе муяссар нагардидааст, ки зимни он шахсият дар самти даркорӣ... аз овони кӯдакӣ ташаккул ёфта бошад... Инсон дорои нишонаҳои гуногуни майлу рағбатҳо мебошад, ки таассуроти барвақти хонандагон ба онҳо самт мебахшанд. Яқинан, ғоизи миёнаи инсоният ҳамеша ғайрииҷтимоӣ боқӣ мемонад» [195].

Ба ҳамин тариқ, ғайронокии шахсиятро намоёндагони самтҳои дигар: психологияи инфиродӣ (А. Адлер), психологияи муносибӣ (У. Мак-Даугалл), гештальт-психология (В.Келлер) аз дидгоҳи биологӣ баррасӣ мекунанд. Матлаб оид ба ғайроияти худ ба худ ба миён омада ва рушди таҷридии маҳорату қобилияти хонандагон дар мадди аввал

қарор гирифт. Ин дар амалияи таҷриба низ инъикос ёфт. Чунончӣ, М. Монтессори дар муассисаҳои таълимӣ барномаҳои иҷтимоиро ба қор бурданд, ки тарбия дар заминаи «озодии кӯдак», принсипи тамаркуз дар чор самти муҳимтарини ба кӯшишу эҳтиёҷоти табиӣ хонандагон - ба ҳӯрок, либос, муҳофизат аз хатарҳо, меҳнат дар ҷамоа ва ба хоҷири ҷамоа мувофиқ ба роҳ монда мешуд. Г.К.Моррисон ва Э.Декроли шавқу рағбатро асоси фаъолнокӣ мешумориданд.

Равоншиносони самти табиатгаро (натуралистӣ) фаъолнокии шахсияти кӯдакро ҳамчун маҷмӯи амалҳои мутобиқшавӣ нисбат ба муҳити физикӣ ва хусусан, иҷтимоӣ баррасӣ мекарданд [132]. Ақидаҳои намояндагони прагматизм ба дидгоҳ ҳамовозанд. Чунончӣ, дар назария ва амалияи тарбияи томақтабӣ афкори Т. Брамелд, Ч. Дюи, А. Комбс, Э. Келли ва дигарон густариш ёфтанд. Масалан, Ч. Дюи чунин мешуморид, ки воқеияти ягонае, ки инсон бо он саруқор дорад, таҷрибаи инфиродии ӯст. Аз ин ҷо, намояндагони прагматизм таъкид мекарданд, ки «манбаъҳои рушд ва одамият дар ботини ҳуди шахсият нухӯфтаанд, на балки аз тарафи ҷомае кашф ва бунёд мегарданд». Бинобар ин, онҳо танҳо ҳадафҳои инфиродиро пеш меоварданд, ки аз доираи таҷрибаи фарди алоҳида берун намераванд. Намояндагони муосири ин самт низ оид ба фитрати инсон ва моҳияти ташаккули шахсияти фаъол чунин ақидадоранд. Онҳо чунин мешуморанд, ки ҳар як инсон дорои фитрати ботинии муҳимест, ки ба шахсият аз лаҳзаи тавлид хос буда, маъмулан ба тағйироти муқобилат мекунад. Бинобар ин, ба ақидаи онҳо тарбия раванди камфаъолест, ки танҳо аз пайи рушди худ ба худ рӯйдиханда ҳаракат мекунад. Дар баробари ин, аз ҷониби аксари муҳаққиқони хонандагони синни хурд рафтори иҷтимоии шахсият, мисли шахсият ҳамчун сохтори мураккаб созмони амалкунадае баррасӣ мегардид, ки дар он ҷузъҳои гуногун бо ҳам алоқаманданд: омилҳо, сатҳҳо, тарафҳо, сифатҳо, муносибатҳо, шаклҳои рафтор, ки ба ҳадафҳои иҷтимоии маърифат, самтгирии методологӣ ва мазмуни назариявии концепсияи

мушаххаси илмӣ вобаста мебошад, ки дар он мафҳуми «шахсияти фаъол» истеъмол гардида, маъниҳои гуногун касб менамояд.

Г.Айзенк шахсияти фаъоли хонандаро ҳамчун созмони ҳамгирои хусусиятҳои маърифатӣ, аффектӣ ва ҷисмонӣ муайян мекунад, ки дар ҳаммонанд набудани ӯ ба дигарон зоҳир мешавад. Ч. Дригер чунин мепиндорад, ки ин гуна шахсият - созмони ҳаракаткунандаи сифатҳои ҷисмонӣ, зеҳнӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоии фард мебошад. Р.Мейли дар шахсият маҷмӯи сифатҳоеро мебинад, ки фардро, аз ҷумла, ҳислат, мичоз, қобилият, маҳорати ӯро муайян мекунад. Азбаски ҷиҳатҳо, сифатҳои шахсият тамомнашаванда мебошанд, мафҳумҳои ифодакунандаи онҳо муттасил пурра мегарданд. Чунин дидгоҳи эмпириӣ - тасвириӣ, ки дар он шахсият ҳамчун маҷмӯи сифатҳои психологӣ зоҳир мешавад, ки инсонро алоҳидаро дар тафовути ӯ аз одамони дигар тавсиф менамояд, имконияти таҳқиқи қонунияти инкишофи шахсиятро истисно карда, онро бо ошкор намудани баъзе тафовутҳои иваз мекард, ки ҳамчун занҷири тағйироти доимии он зоҳир мешаванд [7].

Чуноне ки мебинем, дар педагогикаи хориҷӣ дидгоҳҳо нисбат ба таҳлили муаммоҳои хусусияти синни хурд бо пайравӣ ба тамоюлҳои гуногун дар фалсафа, психология, педагогика таъйин шудаанд. Дар мавриди педагогикаи рус қайд бояд кард, ки дар он таҳлили муаммои куллии фаъолият ва аҳамияти он барои педагогикаи хонандагони хурдсол мувофиқ бо рушди педагогикаи ҷаҳонӣ инкишоф ёфтаанд. Чунончӣ, П.Ф.Каптерев [81] ғояи аҳамияти тарбияро дар муассисаҳои таълимӣ ташаккули рафтори ҷамъиятӣ тарафдорӣ карда, ҳадаф, вазифаҳо, мундариҷа ва методҳои таълиму тарбия, моҳияти раванди педагогиро ҳамчун фаъолият ҳамаҷониба баррасӣ намуда, ҳамчунин масъалаҳои ташаккули шахсиятро аз мавқеи психологӣ-педагогӣ таҳқиқ кардааст.

Назарияи фаъолият дар педагогика ва психологияи рус солҳои 20-40-уми асри гузашта шакл гирифт. Дар қоркарди масъалаҳои гуногун С.П. Баранов, А.М. Леушина, А.А. Вербитский, М.С. Каган, П.И.

Пидкасистий, А.П. Усова, Б.И. Хачапуридзе ва дигарон сахм гузоштаанд. Таълифоти Л.С. Виготский, А.Н. Леонтев, С.Л. Рубинштейн, П.Я. Галперин, Н.Ф. Бализина нақши муассир доштанд. Принципи дидгоҳи фаъолиятмандона аз ҷониби бисёр муҳаққиқони рус [22,99,185,222] ҳамчун принципи асосии методологӣ баррасӣ гардидааст, ки аз ин дидгоҳ педагогу психологҳо раванди ташаккули шахсияти хонандаро таҳқиқ кардаанд. Онҳо фаъолияти инфиродии тарбиятгирандаро ҳамчун раванди дорои ихтилофҳо баррасӣ намудаанд, ки ҳалли онҳо ба инкишофи функцияҳои олии рӯҳии фард оварда мерасонад. Падидаи ба ҳамин монанд дар фаъолияти гурӯҳ мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо ихтилоф дар низоми таъсири мутақобил, инкишофи гурӯҳ аст. Барои таҳқиқоти мо ин принцип зимни асоснок намудани технологияҳои гуногун, вазифаи машқдихандаи бозӣ, интихоби низомҳои гуногуни методу воситаҳои таълиму тарбияи хонандагон муҳим буд. А.Н.Леонтев нишон додааст, ки барои хонанда дар бозихои мустақилона мувофиқати ҳадаф ва ангезиш хос мебошад [122]. Ҳангоми бозӣ дар онҳо амалҳои бозӣ такмил меёбанд, бозихо аз рӯйи мундариҷа ва ташкил мураккаб мешаванд, дар баробари ин, функцияҳои рӯҳие низ, ки барои инкишофи рафтори ӯ муҳиманд, такмил меёбанд: сатҳи инкишофи идрок, хотир, ирода баланд мешавад. Барои анҷом додани фаъолияти бозӣ аксар вақт барои хонандагон зарур аст, ки бо хислатҳои одамон, муносибати онҳо ба муҳит, табиат шинос шаванд. Дар оғоз чунин шиносӣ ҳамчун ҳадафи мушаххаси амал зоҳир мегардад, ки бо вазъияти бозӣ асоснок шудааст, аммо тадриҷан чунин фаъолнокӣ ба ангезаҳо табдил ёфта, барои бозсозии ҳадафмандонаи онҳо мусоидат мекунад.

Дар таҳқиқоти В.В. Давидов қайд шудааст [58], ки амали нахустини хонанда, ки ба таҷрибаи ҳиссӣ асос ёфтаанд, фаҳмидани робитаи чизи мазкур бо чизҳои дигар, робитаи хусусиятҳои беруна ва дохилии фактҳо, падидаҳо, равандҳо мебошад. Барои таҳқиқоти мо ин матлаб аз дидгоҳи баррасии фаъолияти таҳлилӣ ва ҷамъбастии хонанда оид ба азхудкунии

мафҳумҳои иҷтимоишавӣ ва рафтори чамъиятӣ: «рафтори фаъолна», «мустақилият», «масъулият», «худинтизом», «ҳисси вазифашиносӣ», «ташаббус» аҳамият дошт. Хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар ҳаёти муассисаи таълимӣ иштирок мекунанд, фарҳанги муайяни муносибатҳои умумиинсонӣ ва этноминтақавӣ, сатҳи ҳоло аз ҷониби онҳо даркнашавандаи муносибатҳои маънавӣ ва моддиро мушоҳида ва аз худ менамоянд, ба таъсири мутақобил бо онҳо шуруъ мекунанд. Вазифаи ҳайати педагогон дар он аст, ки ин таъсири мутақобил фаъол гардида, дар хонандагон хусусияти барҷастаи иҷтимоӣ пайдо намояд. Аз дидгоҳи фаъолиятмандона на танҳо азҳудкунии ҳуди фаъолият, балки фарогирии мафҳумҳои рафтори чамъиятӣ аҳамият дорад. Хама гуна фаъолияти инсон, аз он ҷумла, фаъолияти хонандагон бо таъсири мутақобили эҳтиёҷоту ангеҷаҳои ботинӣ таъйин мегардад. Дар ин бобат Л.И. Божович [32], Л.С. Виготский [45], А. В. Запорожетс [69], А.Н. Леонтев [122], Д.Б. Элконин [242] ва дигарон дар таълифоти худ сухан рондаанд. Нуқтаҳои асосии назарияи дидгоҳи фаъолиятмандонаи онҳо чунинанд:

1. Асосҳои инкишофи рӯҳии инсон - тағйироти сифатии вазъияти иҷтимоии фаъолияти ҳаётӣ.
2. Омили умумии инкишофи кӯдак фаъолияти таълимӣ ва тарбия мебошанд.
3. Шакли ибтидоии фаъолият иҷрои он аз тарафи инсон дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва дар ҷанбаи иҷтимоӣ мебошад.
4. Навташкилаҳо, сифатҳо ва хусусияти шахсият, асосҳои рафтор ва хислатҳои ӯ ба интероризатсияи шакли ибтидоии фаъолияти ҳаётӣ ҳосил мешаванд.
5. Дар фаъолият ва шуури инсон зехн, ангеҷаҳо ва эҳсосот аҳамият доранд.

Дар рафти муошират ва фаъолият натавонанд намунаҳои рафтори иҷтимоӣ аз худ мешаванд, балки сохторҳои асосии психологӣ ташаккул меёбанд, ки тамоми чараёни равандҳои рӯҳиро таъйин мекунанд. Бо тақвият ба ин матлаби Л.С. Виготский, мо барои одат қунонидани хонандагон ба

фаъолияти якҷоя аксар вақт ба онҳо пешниҳод мекардем, ки дар вақти бозӣ бо ёрии маводи сохмонӣ хоначаҳо, мошинчаҳо созанд. Якҷоя сохтан хонандагонро муттаҳид мекард. Вазъияти ҳамкориҳои воқеӣ инкишофи намунаҳои рафтори иҷтимоиро таҳриқ дод, барои шаклгирии функсияҳои бошууроҷида ва ихтиёрии шуур мусоидат кард. Бо нияти умумӣ саргарм шуда, хонандагон ба ҳамдигар дӯстона муносибат карданд, кӯшиши ёрмандӣ ба шариконро зоҳир намуданд. Мо вазифаи худро аз он иборат медонистем, ки ин падидаҳои иҷтимоиро дастгирӣ кунем, то ки нишонаҳои рафоқати хонандагон дар оғоз «ҳамчун категорияи интерпсихикӣ, сипас ҳамчун категорияи интрапсихикӣ дар ботини кӯдак» зоҳир шаванд [45, с.145]. Вақте ки чунин сохторҳо ташаккул ёфтаанд, дар бобати мавҷудияти функсияҳои муайяни шуур дар инсон суҳан рондан мумкин аст, ки ба онҳо мувофиқанд. Мо ташаккулёбии шавқу рағбат ва ангезиши мусбат ба бозӣ, ба раванди сохтанро мушоҳида кардем, ки барои инкишоф додани ҳадафу ният ва бо ҳам муросо намудани хонандагон ёрӣ мерасонд. Дар ин ҷо аз байни таълифот оид ба ҷиҳатҳои фаъолияти муассисаҳо таълифотеро қайд бояд кард, ки дар онҳо хусусиятҳои ангезиш дар самтгирии шахсияти хонандаи хурдсол таҳқиқ шудаанд. Муаммои ангезиши рафтор яке аз муаммоҳои бунёдии педагогика ва психология мебошад. Зимнан, чунонки Х. Хеккаузен навишта буд, «ба душворӣ чунин соҳаи беканори таҳқиқоти психологиро, мисли психологияи ангезиш дарёфттан мумкин аст, ки ба он аз тарафҳои ниҳоят гуногун муносибат метавон кард». Коркарди муаммои ангезиш пеш аз ҳама, бо таҳлили манбаъҳои фаъолнокии рафтори инсон, нерӯҳои барангезандаи фаъолияти ӯ, бо ҷустуҷӯи ҷавоб ба саволи «чӣ ва кадом нерӯҳо инсонро ба фаъолият бармеангезанд, ба хотири чӣ ӯ онро амалӣ мекунад, ангезаи онҳо чист?» алоқаманд аст: «Вақте ки одамон ба одамон дар рафти кор мурочиат мекунанд, пеш аз ҳама, савол ба миён меояд, ки онҳоро барои ин тамос бо одамони дигар чӣ такон дод, ҳамчунин кадом ҳадафҳоро онҳо бо дарки беш ё кам дар назди худ мегузоранд» [225].

Мураккабӣ ва серпахлӯии худи фаъолият ва ангезиши он гуногунии сабабгори фаҳмиши моҳият, табиат, сохтор, ҳамчунин гуногунии дидгоҳ оид ба методҳои омӯзиш он мебошад. Дар ин бобат таълифоти В.Г. Асеев, А.Г. Асмолов, А.А. Бодалёв, Л.И. Божович, Л.А. Венгер, Т.А. Куликова, М.С. Каган, Г.А. Качан, Н.Г. Косолапов, Л.В. Крайнов, А.П. Усова, С.Г. Якобсон гувоҳӣ медиҳанд. Чунончӣ, истилоҳи «ангезиши рафтор»-и хонандаи хурдсол гуногун маънидод мешавад. Ба маънои маҳдуди калима он ангезиши шаклҳои мушаххаси рафтор мебошад [248]. Ба маънои васеи калима зери ангезиши рафтор маҷмӯи он ҷанбаҳои психологие фаҳмида мешаванд, ки рафтори инсон дар маҷмӯи таъйин менамояд. Ҳамин тавр, зери ангезиш низоми омилҳои гуногуне фаҳмида мешавад, ки рафтор ва фаъолияти инсонро муайн мекунанд. Бо табиати ҷамъиятии ангезиши фаъолият таъсире алоқаманд доништа мешавад, ки тариқи меъёрҳо, худбаҳодиҳӣ, баҳоҳои атрофиён амалӣ мегардад.

А.Н.Леонтев ва С.Л. Рубинштейн чунин мешуморанд, ки ангезаҳо зери таъсири шароити ҳаёти субъект шакл мегиранд ва самтгирии фаъолнокии ӯро таъйин мекунанд. Ба ақидаи А.А. Вербитский [41], ба сифати ангезаҳо эҳтиёҷот ва манфиатҳо, ашёи моддӣ ё идеалӣ, ҳадафҳо, идеалҳои баромад карда метавонанд, ки ба низоми муносибатҳои субъект ворид буда, хусусияти барангехтан ва равона кардани фаъолияти ӯро касб менамоянд. Барои таҳқиқоти мо чунин матлабе аҳамияти махсус дошт, ки барои синни томақтабӣ сохтори номуайяни ангезаҳо бо набудани дараҷабандии возеҳ хос мебошад, ки тадриҷан ба сохтори мураккабтар бо низоми мутамаккизи бошуурона - иродавии идоракунии рафтор табдил меёбад. Ангезаҳои рафтори хонандагони хурдсол воситаи махсуси танзими рафтор буда, сатҳи нерӯӣ ва хусусияти сохтории он фаъолиятро инъикос мекунанд, ки барои ӯ дастрас онҳо маълум мегардад. Барои ин синнусол тақвияти гуногунии таъсирот ба рушду тарбия хос мебошад. Муносибатҳои мутақобили навъҳои фаъолият бозсозӣ мешаванд ва муносибатҳо тафриқа мегарданд. Чунин мактабхонандаро аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъол номидан мумкин аст, ки дар

ӯ муттасил эҳтиёҷ барои фаъолият устувор мешавад, кӯшиш барои ҳар чӣ бештар шинохтани муҳит ба назар мерасад. Шуури ӯ на танҳо воқеияти берунаро инъикос менамояд, балки онро тавассути психикааш, таҷрибаи хурди ҳаётиаш, низоми арзишҳои худ инъикос менамояд. Маҳз ҳаминро Н.Н. Поддъяков [170], В.С. Мерлин [139] нерӯи асосии ҳаракатдиҳандаи инкишофи шахсият мешуморанд, манбаи ихтилоф байни шахсияти хонандаи хурдсол ва муҳит, эҳтиёҷот ва имконияти ӯ дар ҳамин аст.

Ба гурӯҳи сеюми таълифот таҳқиқоте дохил мешаванд, ки мундариҷа ва хусусияти тарбия ва таълими ба шахсият нигаронидаро инъикос менамоянд. Дидгоҳи ба шахсият нигаронида ва инсонпарварона дар педагогикаи хоричӣ дар таълифоти А. Маслоу, Р.Мей, К.Рочерс муаррифӣ шудааст. Мувофиқи ақидаи онҳо вазифаи асосии муассисаҳои таълимӣ ва муассисаҳои дигар, ташаккули хонандагон ҳамчун инсон ва шахсияти нотақрор мебошад. Самтгирии фалсафӣ - идеологии дидгоҳи ба шахсият нигаронида ба ғояҳои хонандамарказӣ (педомарказият), тарбияи нав ва прогрессивизм (педагогикаи прагматикӣ) наздиканд. Ба ақидаи намояндагони ин самт тавачҷухро ба таълими «ғайридастури» (ғайридирективӣ), ба васлшавии ҷанбаҳои эмотсионалӣ ва маърифатии таълим равона бояд кард (К.Рочерс), ки ёрмандӣ ба хонандагон дар дарки хусусияти шахсияти худ, муносибати худ ба олам вазифаи он мебошад. Яке аз матлабҳои ибтидоии ақидаҳои педагогии ин самт тасаввурот оид ба моҳияти фаъолмандонаи инсон мебошад, ки мувофиқи он инсон муҳитро дар заминаи таҷрибаи амалии худ тағйир медиҳад. Фитрати инсон роҳу имконияти тарбия, қонуниятҳои ба кӯдак хоси инкишофи ӯро таъйин мекунад, ки пеш аз ҳама, тариқи назардошти манфиату эҳтиёҷоти ҳидояткунандаи ӯ амалӣ мешаванд (Ҷ.Дюи). Тарбия раванди ба табиат мувофиқ мебошад, ки инкишофи худ ба худ рӯйдиҳанда, тадриҷии шахсиятро тарафдор аст. Муассисаи таълимӣ ба сифати «ҷомеаи хурд» ин ё он равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва технологиро тақрор карда, бояд иҷтимоишавии хонандагонро осон намояд.

Мо ба ақидаҳо муносибати мусбат дорем, зеро онҳо бевосита ба доираи муаммои таҳқиқоти мо ворид гардида, маънидоди механизми ташаккули рафтори ҷамъиятии ба иҷтимоӣ нигаронида ро имкон медиҳанд. Механизми ташаккули рафтор ва амалисозии иҷтимоишавӣ дар раванди таъсироти мутақобили инсон бо ҷомеа амал мекунад, ки барои аз ҷониби инсон андӯхтани таҷрибаи рафтори аз ҷониби иҷтимоӣ мақбул мусоидат менамояд. Натиҷаи он «иҷтимоишавии шахсият» [197] мегардад, яъне ташаккул ёфтани ҷиҳатҳои, ки онҳоро мақоми шахс таъйин мекунад ва ҷомеаи мазкур талаб менамояд. Ин матлаб дар таҳлили ҳам моҳияти рафтор иҷтимоӣ, ҷамъиятии хонандагони хурдсол ва ҳам дар маҷмӯъ, раванди иҷтимоишавии онҳо барои мо ибтидоӣ буд.

Ғояи дидгоҳи ба шахсият нигаронида аз оғози солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷониби баъзе олимони рус мавриди қарор дода шуд. Якчанд концепсияҳо пешниҳод шуданд: аз амсилаи иҷтимоии Б.Гершунский [50] то концепсияи онтологӣ, ки аз ҷониби Н. П. Пишулин, О.Г. Панченко [160] қарор дод шуд; афкори фалсафии педагоги рус Л.Венгер [39], дидгоҳҳои муҳаққиқон Е.В. Бондаревская [33], И.С. Кон [95], А.В. Мудрик [141], А.А. Ш.А. Амонашвили [8], В. А. Сухомлинский [207], И.А. Малашихина [136] ва дигарон.

То имрӯз дар заминаи ин таълифот ва таҳқиқоти дигар [14, 15, 25, 50] амсилаи ба шахсият нигаронидаи тарбияи хонанда қарор дод шуд. Афзалияти асосии амсиларо ғояҳои рушди умумии кӯдак ҳамчун субъекти фаъолият ва таълим: ташаккули сифатҳои ҷисмонӣ ва ахлоқӣ, азхудкунии навҳои гуногуни фаъолият, ташаккули бофарҳангии хонанда ташкил медиҳанд. Аммо самти афзалиятноки концепсия на танҳо рушди умумӣ, балки инкишофи инфиродии кӯдак ва ҷанбаҳои муҳими он мебошад: ташаккули солимии рӯҳӣ ва иҷтимоии хонандагон, ташаккули асосҳои арзишии муносибат ба воқеият ва самтҳои ҳаёти худ, шинос кардани онҳо ба арзишҳои умумиинсонӣ, инкишофи озодонаи шахсият, ғанӣ гардидани таҷрибаи иҷтимоӣ, ки бояд рушди рафтори иҷтимоиро дар пойгоҳи муҳити иҷтимоӣ таҳрик бахшад.

Принсипҳои муҳимтарини амсилаи ба шахсият нигаронидаи тарбия чунин ифода шудаанд: ягонагии инкишофи синнусолӣ ва инфиродӣ, интихоби озодонаи таълиму тарбия, интихоби озодонаи фаъолият, имконияти барвақт барои инкишоф, дурнамои ҳамкорӣ дар фаъолият, машғулият дар қаринаи фаъолияти бозӣ. Ин амсила мафкураи рушди ба шахсият нигаронидаро инъикос менамояд, ки ҳадафи он тарбияи шахсияти инсонпарвар аст, ки ба пазируфтани такрор намудани арзишҳои фарҳанги умумиинсонӣ ва миллӣ дар фаъолияти эҷодӣ, худинкишофдиҳӣ ва танзими ахлоқиро дар ҷомеа тамоюл дорад.

Амсилаи пешниҳодшуда на танҳо ҳадафҳо, балки мундариҷа ва воситаҳои тарбияро тағйир дода, ба зарурати даст кашидан аз методҳои авторитарӣ, фароҳам овардани имконият барои мавқеи озодона ва табиӣ иштирокдорони раванди педагогӣ - кӯдак ва мураббӣ ҳидоят мекунад. Дар пойгоҳи ин амсила ангезиши маърифатӣ ва қобилияти шахсияти кӯдакро инкишоф додан, барои шаклгирии арзишҳои умумиинсонӣ ва таҳкурсии фарҳанги шахсият дар синни томақтабӣ ёрӣ расонидан мумкин аст. Ин амсила бо назардошти анъанаҳои беҳтарини амалияи муассисаҳои талимии ҷумҳурӣ, дастовардҳои педагогика ва психология оид ба арзишмандии хонандагони хурдсол, нақши он дар инкишофи шахсият тарҳрезӣ гардидааст.

Фалсафаи таҳсилоти Б.С.Гершунскийро мухтасар баррасӣ менамоем, ки таҳсилоти ба шахсият нигаронидаро ба арзишҳои олитарини фаъолияти таълимӣ мансуб менамояд. Барои таҳқиқоти муҳим он аст, ки ӯ таҳаммулпазирро ҳамчун падидаи ҷаҳоншиносӣ ва педагогӣ, ҳамчун қисмҳои таркибии рафтори ахлоқии ҳар як инсон дар ҳама гуна синну сол, аз ҷумла, дар хурдсолӣ тавсиф намудааст. Б.С.Гершунский бовар дорад, ки зинда мондан ва рушди тамаддуни инсонӣ танҳо дар заминаи муносибати таҳаммулпазиронаи одамон бо ҳамдигар имконпазир мегардад: «Тарзи тафаккури таҳаммулпазирона - идеал, яке аз ҷиҳатҳои афзалиятноку олии ҳамзистии одамон дар олами муосир аст. Оламе, ки бо сабаби номувофиқатии мазҳабӣ, миллӣ-

этникӣ, сиёсӣ ва ниҳоят - менталии ҷомеаҳои одамон аз зиддияти оштинопазир, низоъҳо, душманӣ ва бетаҳаммулӣ пора-пора шудааст. Маҳз бо ин сабаб тарбияи таҳаммулпазирӣ афзалияти бебахс, ҳадафи муҳимтарини таҳсилот, арзиши олитарини он мебошад» [50, с.131]. Сифати мазкур барои шахсияти хонандаи хурдсол низ муҳим ба шумор меравад. Маҳз дар ҳамин синну сол ташаккули таҳаммулпазирӣ, рафоқат, бофарҳангӣ ва эҳтиром ба ҳамсолонро амалӣ намудани мувофиқи мақсад аст. Дар шароити инкишофдиҳандаи муассисаҳои таълимӣ анҷом додани ин кор мушкил нест. Омӯзгор бояд дарк намояд, ки дар ниҳоди инсон аз ҷониби ҳуди табиат мабдаъҳои ҳам нек ва ҳам бад нухуфта шудаанд. Зоҳиршавии онҳо ба андозаи назаррас ба шароити ҳаёти инсон, он муҳите, ки инсони хурд зиндагӣ мекунад, ба сотсиуме, ки ҳар як инсон ворид он шуда, ба худ меҷаббад ва он ба тарзи тафаккури инфиродии ӯ, қолабҳои рафтораш таъсир мерасонад, вобаста мебошад.

Солҳои охир дар маҷрои дидгоҳи ба шахсият нигаронида технологияҳои нави педагогӣ шакл гирифтанд. В.С. Кукушкин [112, с.65] чунин мешуморад, ки ба худ хос будани технологияҳои ба шахсият нигаронида аз самтгирӣ ба хислатҳои шахсияти хонандаи хурдсол, ба меъёр даромадани онҳо на аз рӯйи дархости ягон кас, балки дар мувофиқат бо хусусияти фитрӣ иборат аст. Ба онҳо самтгирии инсонпарварона, рӯй овардан ба инсон, меъёру идеалҳои инсонгароёна хос мебошанд. Дар байни технологияҳои ба шахсият нигаронида ӯ технологияҳои дастгирии кӯдак, педагогикаи ҳамкорӣ, технологияи инсонпарварона-шахсиятиро фарқ мекунад (Ш.А. Амонашвили). Е.В.Бондаревская чунин ақида дорад, ки талаботи муҳимтарин нисбат ба технологияҳои ба шахсият нигаронида инҳоянд:

- муколамавӣ будан;
- хусусияти фаъолиятӣ - эҷодӣ;
- дастгирии инкишофи инфиродии кӯдак;

- барои кӯдак фароҳам овардани фазои зарурии озодӣ барои қабули қарорҳои мустақилона, эҷодкорӣ, интихоби мундариҷа ва воситаҳои таълиму рафтор [23].

Е.С.Полат [172] низоми технологияҳои таҳсилоти ба шахсият нигаронидаро бо тавсифи таълими гуногунсатҳ, методи лоиҳаҳо, таълим дар ҳамкорӣ, методикаи «Ҷувздони хонанда», бо технология дидгоҳҳои инфиродӣ ва тафриқавӣ ба таълим пурра мекунад. Ӯ чунин мешуморад, ки механизмҳои амалкунии рӯҳ ва равандҳои равонии ба онҳо дахлдор заминаи таҷрибаи шахсияти ҳам кӯдаки синни томақтабӣ ва ҳам хонанда мебошанд. Ба онҳо чунин механизмҳое, мисли дарки иттилоот, тафаккур, хотир, психомоторика, танзими сатҳи олий мансубанд, ки идоракунии рафтори шахсиятро таъмин мекунанд ва механизмҳои эҳсосот, диққат, ирода ва ғайраро низ дар бар мегиранд.

Ҳамин тавр, дар ин замина метавон гуфт, ки дар қорқарди низоми таълиму тарбияи ба шахсият мувофиқ ба қадом қиҳату хусусияти рафтори шахсият самт бояд гирифт. Ба ҳамин васила меёрҳое фароҳам оварда мешаванд, ки бояд ҳангоми қорқарди технологияҳои ба тақмили шахсияти хонандаи хурдсол нигаронида ба назар гирифта шаванд: - сатҳи тафаккур, таълимдидагӣ, таҷрибаи пештар андӯхта (қузъи қогнитивӣ); - хусусияти психикии шахсияти хонанда, хусусияти соҳаи эмотсионалӣ, ангезиш, идрок; - хусусияти характер, миқоз, ирода, фаъолнокӣ [208, с.23]. Зимнан технологияҳои педагогӣ аз қониби муҳаққиқони имрӯза ҳамчун «маҷмӯи қонизом ва тартиби амалқарди тамоми воситаҳои шахсиятӣ, воситавӣ ва методологие фаҳмида мешаванд, ки қарои расидан ба ҳадафҳои педагогӣ истиқода мешаванд» [88]. Мо қунин ақида дорем, ки технологияҳо ҳангоми қор бо хонандақони хурдсол тарҳрезӣ ва амалкунии низомҳои тарбиявӣ ва таълимдиҳандаи ба шахсият нигаронидаро пешбинӣ менамояд, ки бо ёрии онҳо дар ташаққули шахсият ба натиҷаҳои қаландтарро метавон ноил шуд.

Солҳои охир маҷмӯаҳои гуногуне таҳия гардиданд, ки ба технологияҳои ба шахсият нигаронида бахшида шудаанд [24], мақолаҳои ба технологияҳои алоҳида ба шахсият нигаронида таълиму тарбияи хонандагон интишор ёфтанд [244], як қатор корҳои диссертатсионӣ оид ба технологияҳои рафтори арзишпазири хонанда [60,94] анҷом дода шуданд, таҳриқи фаъолияти муассисаҳои илмӣ алоҳида оид ба коркарди муаммоҳои таълиму тарбия, аз ҷумла, оид ба муаммоҳои ташаккули хонандагони хурдсол ба назар мерасад. Таҳқиқоти диссертатсионии нахустини хусусияташон этнорегионалӣ оид ба тарбия ва таълими хонандагони хурдсол [17] арзи вуҷуд карданд. Таҳлили ин таълифот ба мо имкон дод, ки тавсифи хусусиятҳои психологии хонандагони хурдсолро анҷом диҳем.

Синни 6-7-солагӣ зинаи охири давраи томақтабӣ ба шумор меравад, зеро дар шароити ҷумхурии мо аксари хонандагон дар синни 7-солагӣ ба таълим фаро гирифта мешаванд. Дар ин марҳала бисёр хусусиятҳои маърифатӣ ва шахсиятӣ шакл мегиранд. Таъкид бояд кард, ки ин хусусият ҳоло саҳт устувор нашудаанд, ба хотима нарасидаанд. Бинобар ин, ислоҳ ва ҷуброни баъзе ақибмонӣ дар инкишоф имконпазиранд, ки бартараф кардани онҳо минбаъд душвортар мешавад. Синни 6-7-солагӣ тавсифи хронологӣ ва ҳадди гузариш ба синни хурдсолӣ мебошад. Аксари муҳаққиқон рӯй додани тағйироти муҳимро дар рушди рӯҳӣ, иҷтимоӣ ва ҷисмонӣ кӯдак қайд мекунанд. Ба таври умумӣ моҳияти онҳоро ҳамчун ташаккули ҳаёти ботинӣ рӯҳии ӯ, нақшаи ботинӣ амалиёт номидан мумкин аст, ки рафтори зоҳирро таъйин мекунанд. Сухан дар бораи дараҷабандии беш ё ками ангезаҳо меравад. Кӯдак аллакай дар ин синну сол медонад, ки чиро мехоҳад, чӣ гуна ба ҳадафи худ ноил шудан мумкин аст. Кӯдак рафтори худро на бо муҳит, балки бо қарори худаш таъйин мекунанд: «бартарии амалиёт аз фикр, на аз чиз» оғоз меёбад» [198]. Тағйирот дар тамоми соҳаҳои инкишофи рӯҳӣ - иртиботӣ, маърифатӣ, иродавӣ, ангезишӣ инъикос ёфта, мушаххас мегарданд.

Дар синни хурдсолӣ дар инкишофи морфологӣ ва фаъолияти мағзи сар гардиши муҳим рӯй медиҳад. Чунонки И.А. Малашихина қайд мекунад [137], вазни мағзи сари кӯдаки 6-7-сола тақрибан 90% вазни мағзи сари одами калонсолро ташкил медиҳад. Дарачаи ташаккулёбии мағзи сар, мисли хусусияти таъмини мағзи сар бо хун, ба нишондиҳандаҳои дахлдори мағзи сари одами калонсол наздик аст. Дар қишри нимкураҳои калон суръат ва устувории ҳосилшавии робитаҳои шартии асаб, вазифаи инкишофдиҳанда ва боздорандаи қишр баланд мешавад. Ба иборати дигар, мағзи сар то ин давра одатан барои азхудкунӣ ва коркарди иттилооти аз ҷиҳати ҳаҷм муҳим ва нисбатан мураккаб ба таври кофӣ комил шудааст ва ба коркарди фаъолияти таълимии барояш нав омода мебошад. Илова бар ин, хонандагони имрӯза аз ҷиҳати ҷисмонӣ хуб инкишоф ёфтаанд, ки акселератсия яке аз сабабҳои он мебошад. Дар таҳқиқот таъкид мешавад, ки онҳо аз рӯйи қад, вазн, доираи қафаси сина, қувваи мушак ва нишондиҳандаҳои дигар аз ҳамсолони солҳои пештара бартарӣ доранд. То ин давра низоми устухону мушакҳо мустаҳкам мешавад, раванди устухонбандӣ идома ёфта, дастгоҳи ҳаракат такмил меёбад. Аммо сутунмӯҳраи хонандагони хурдсол ҳоло заиф ва ҳассос мебошад, бинобар ин, онро аз қачшавиҳо эҳтиёт карда, тарзи истодан ва қомати хонандагонро назорат бояд кард. Созгории дақиқи кори мушакҳои панҷаи даст нокифоя инкишоф ёфтааст, ки ҳангоми таълими навиштан ва расмкашӣ бояд ба назар гирифта шавад.

Мувофиқи дидгоҳи Д.И.Фелдштейн [216] дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ қобилияти гузоштани худ ба ҷойи каси дигар ва дидани чизҳо аз мавқеи ӯ, ба ҳисоб гирифтани на танҳо нуқтаи назари худ, балки мавқеи каси дигар қисман зоҳир мегардад. Тадричан, чунонки таҳқиқоти ӯ нишон доданд, малакаҳои афкори иҷтимоишуда пайдо мешаванд. Д.И.Фелдштейн бо Ж.Пиаже баҳс мекунад, ки ба андешаи ӯ то синни 7-солагӣ дар кӯдак муносибати субъективӣ ба арзишҳои иҷтимоӣ, дарки бошууронаи маънои онҳо ва арзёбии онҳо вучуд надорад. Ба андешаи

муҳаққиқ маълумоти Ж.Пиаже [165] як андоза кӯҳна шудаанд ва ҳудуди синни хурди мактабиро як андоза паст кардан мумкин аст, ки бо тағйирот дар инкишофи кӯдак аз солҳои 20-уми асри XX вобаста мебошад.

Хотири хонандагони хурдсолро омӯхта, муҳаққиқон қайд мекунанд, ки он бо дараҷаи баланди ҳифзкунӣ дар сатҳи механикӣ имтиёз дорад ва одатан бо такрори дақиқ дар заминаи такрори якчандкарата алоқаманд аст. Бахотиргирии ғайриихтиёрӣ айна ҳол бартарӣ дорад.

Дар соҳаи муошират бо калонсолон шаклҳои беруназвазъиятии муошират - маърифатӣ ва шахсиятӣ афзалият пайдо мекунанд. Меъёри беруназвазъиятӣ-маърифатии муошират, ки дар ин давра ба инкишофи олий мерасад, ҳамкориҳои «назариявии» ба худ хос мебошад. Шакли беруназвазъиятӣ - шахсиятии муошират раванди аз ҷониби кӯдак омӯхтани олами одамонро дар бар мегирад. Агар хонандагони 5-6-сола дар суҳбат бо калонсолон асосан дар бораи ҳайвонот, мошинҳо, падидаҳои табиат сухан ронанд, хонандагони хурдсол оид ба қоидаҳои рафтор, интизом, дар бораи худ ва волидайнашон гап заданро афзал медонанд. Ин чунин маъно дорад, ки ҳуди инсон новобаста аз вазифаҳои мушаххаси муошират ангезандаи асосии он мегардад. Ба синни хурди мактабӣ афзудани тавачҷух ба ҳамсолони худ хос мебошад, ки аз ҷиҳати шавқангезӣ ва ҷолибӣ аз калонсолон пеш гузашта, дар ҳаёти хонандаи синфҳои ибтидоӣ мавқеи торафт муҳимтарро ишғол мекунанд. Мундариҷаи муоширатро ҳамкорӣ, фаъолияти якҷояи бозӣ ташкил медиҳад. Таҳаммулпазирии хонандагони ин синну солро тавсиф намуда, муҳаққиқон [193] зохиршавии тавачҷухи бошиддати хонандагонро нисбат ба ҳамдигар қайд мекунанд. Эҳтиёҷ барои эътироф шудан, эҳтиром аз ҷониби ҳамсолон дар муоширати онҳо бо ҳамдигар мавқеи асосиро ишғол менамояд. Аз дидгоҳи ба шахсият нигаронида мо ҳамчунин рушди ҳудогоҳиро таъкид карданием, ки дар ин вақт «Ман»-и худ аз сифатҳои дигар ҷудо мешавад. Ин давраи осебпазирии сатҳаш баланд аст, вақте ки дар аксари хонандагон хислатҳои, мисли зудранҷӣ,

шармгинӣ, хушунатнокӣ, намоишкорӣ зоҳир мешаванд ва дар баъзеҳо тамоми умр боқӣ мемонанд. Ташаккули ҳаёти ботинии рӯҳӣ ва худтанзикунии ботинӣ бо як қатор навташкилаҳо дар тамоми соҳаҳо алоқаманд мебошад. Навташкилии муҳимтарини ин давра рафтори ихтиёрист. Дар баробари ин, муҳаққиқон таъкид мекунанд, ки он ҳамчунин бо рафтори ғайриихтиёрӣ якҷоя вучуд дошта метавонад. Ҳарчанд ки рафтор мисли пештара асосан беихтиёрон ва табиӣ мебошад, аммо ба ҳар ҳол он бо қоидаву меъёрҳо вобаста аст.

Чунонки С.П. Баранов ишор мекунанд [21, с.68], дар хонандагони хурдсол фаъолияти дастчамъона дар раванди меҳнат, муошират, фаъолияти маърифатӣ инкишоф меёбад. Хонандагони ин синну сол муоширатдӯст мебошанд, бозиҳои якҷояро дӯст медоранд, амалҳои худро бо амалҳои одамони дигар мувофиқ мекунанд. Дар ин бобат Ш. А.Амонашвили навиштааст: «Дар синфи ибтидоӣ кӯдак ба муошират ворид мешавад..., ки дар раванди он ба дӯшаш уҳдадорихои муайян вогузор мешаванд, ӯ ба мувофиқ кардани хоҳишу амалҳои манфиатҳои умум оғоз карда, ба фаъолияти пайваст мешавад, ки ба нафъи умум нигаронида шудааст, дар бораи дигарон фикр кардан ва ба онҳо ғамхорӣ зоҳир карданро меомӯзад» [8, с. 13].

Дар мавриди тавсифи рафтори кӯдаки синфи 1-4-ум метавон гуфт, ки дар синну сол асосҳои шахсияти оянда бунёд гузошта мешаванд. Дар ин давра ангеҷаҳое, мисли ҳисси вазифашиносӣ, хоҳиши ёрӣ додан, ҳамдардӣ нақши муҳим доранд. Ангеҷаҳои хусусияташон ҷамъиятӣ дар рафтори кӯдак инъикос меёбанд, ба шаклҳои дастчамъонаи фаъолият шавқу рағбат пайдо мешавад. Фаъолияти, ки бо ангеҷаҳо самт бахшида мешавад, ҳадафмандона, мустақилона мегардад, эҳтиёҷ барои рафтор кардан дар мувофиқат бо қоидаву меъёрҳои муқарраршуда зоҳир мегардад, ки хусусияти ҳам этноминтақавӣ ва ҳам умумиинсонӣ дошта метавонанд.

М. Мустафоқулов хонандагони 6-7-соларо таҳқиқ намуда, ба хулосае расид, ки онҳо аксар вақт аз худуди донишу маҳорати барояш

пешниходшаванда баромада, эҷодкорию барҷаста зоҳир мекунад: иттилоотро мустақилона ба даст меоранд, барои худ воситаҳои нави фаъолияти зеҳниро кашф менамоянд ва ғ. Ин қонуниятҳои муҳимтарини инкишофи хонандагони синни мазкур дар бораи қобилияти ҳаматарафаи онҳо барои худинкишофдиҳӣ, ба тарҳрезии мустақилонаи сохторҳои торафт мураккаби фаъолияти худ (ботинӣ ва беруна) гувоҳӣ медиҳад. Ҷунонин мешуморад, ки заминаи ин падидаҳо ихтилофи дохилии психикаи хонандаи хурдсол ташкил медиҳад, ки ҳамчун нерӯи ҳаракатдиҳандаи инкишофи рӯҳии ӯ зоҳир мешавад [144].

Барои таҳқиқоти мо ин нуқта аҳамият дорад, зеро дар инкишофи фаъолнокии рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол в ҳамчунин дар инкишофи функцияҳои дигар ихтилофи марказӣ, пойгоҳӣ, таъйинкунандаро ошкор месозад. Ин ихтилоф «байни устуворӣ, мураббагии ташкилаҳои психикӣ ва тағйирпазирӣ, фарогири онҳо... Он чун манбаи рушди психикии кӯдак зоҳир мегардад» [145].

Ин ихтилоф на танҳо дар раванди таълим зоҳир мешавад. Дар муошират бо калонсолон кӯдак одатан ҳамеша ҳаётдӯстӣ, муоширатдӯстӣ, эътимод, бардамӣ, ҳасосиятро ошкор менамояд. Кӯшиши табиӣи хонандагон барои давидан, нишон додани ҷаққонӣ ва нерӯи худ дар бозиҳои гуногун инъикос меёбад, ки дар онҳо кӯдак муташаккилона амал карданро омӯхта, ҳаётдӯстиро зоҳир мекунад.

Ташкили дурусти рафтори ҷамъиятӣ ҳамчунин иштироки васеи хонандаи хурдсолро на танҳо дар бозиҳо, балки дар одитарин навъҳои меҳнат дар бар мегирад. Хонандагон аллақай дар ин синну сол дар нигоҳубинӣ боғ ё поллиз иштирок мекунанд, дар мучаҳҳаз кардани муассисаи таълимӣ ёрӣ мерасонанд, малакаву маҳорати амалиро аз худ менамоянд. Дар баробари ин сифатҳои ахлоқиро аз худ менамоянд, ки муносибати мусбатро ба меҳнат таъйин мекунанд, хусусан, агар он бо назардошти анъанаҳои этноминтақавӣ амалӣ гардад. Бинобар ин, мо ҷунонин мешуморем, ки ба муаммои бунёди мундариҷаи аз ҷиҳати илмӣ асоснок тарбия дар заминаи маводи этноминтақавӣ, истифодаи

таҷрибаи педагогикаи халқӣ, ғояҳои он дар бораи тарбияи ахлоқӣ ва ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол тавачҷуҳ бояд зоҳир кард.

Ҳамин тавр, масъалаҳои тавсифи педагогии хонандаи хурдсол таърихи зиёди қаблӣ доранд. Масъалаҳои инкишофи синнусолӣ ва инфиродӣ аз замони атиқа омӯхта мешаванд. Чунонки таҳлил нишон дод, дар мантиқи муаммоҳои назариявии омӯхташаванда масъалаҳои методология, назарияи принципҳои таълиму тарбияи хонандагони хурдсол, роҳҳои тарбияи рафтори ҷамъиятӣ мавқеи барҷастаро ишғол мекунанд. Масъалаи инсонпарварӣ дар силсилаи таҳқиқот оид ба ин синну сол аз ҷониби Я.А. Коменский, дертар Ч. Локк, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталотси омӯхта шудаанд.

Дар байни ин ғояҳо самтгирӣ ба муносибати инсонпарварона ба кӯдак, эътирофи синни хурд ҳамчун давраи махсуси инкишофи инсон, тавсия намудани истифодаи воситаҳо ва ангешишҳои «нарма» ҳангоми кор бо хонандагони хурдсол, рӯй овардан ба шахсият, нерӯву имконияти онҳо, зарурати бедоркунии шавқи маърифатӣ, талаб кардани озодӣ дар фаъолияти педагогӣ мавқеи махсус доранд. Аксари назариядонҳои педагогика дар айни ҳол таъсискунандагони муассисаҳои таҳсилоти типӣ гуногун буданд. Ақидаҳои онҳоро, чунонки таҳлил нишон дод, тамоюл ва самтҳои гуногун дар фалсафа, психология, педагогика таъйин кардаанд. Мо таълифотеро, ки барои таҳқиқот муҳим буданд, тасниф намудем:

1. Таҳқиқоти классикони маъруфи педагогика, ки дар онҳо хусусиятҳои хонандагони хурдсол ошкор гардидаанд.

2. Манбаъҳои, ки меҳвари онҳоро таҳлили ҷиҳатҳои амалии кори синфи ибтидоӣ ташкил дод.

3. Таҳқиқоте, ки ба таҳлили дидгоҳи ба шахсият нигаронида, аз ҷумла, этнопедагогӣ бахшида шудаанд.

4. Таълифоте, ки таҳлили таъсири технологияҳои гуногунро ба ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол инъикос мекунанд.

Таҳлили таҳқиқоти мазкур ба мо имкон дод, ки тавсифи томи шахсияти хонандаи хурдсолро анҷом диҳем. Хусусиятҳои асосие, ки мо дар таҳқиқоти баррасӣ намудем: инкишофи функционалӣ ва морфологии низоми асаб, қишри мағзи сар, инкишофи ҷисмонӣ, устухону мушакҳо. Ба инкишофи рӯҳӣ, рушди шуури хонанда, хоҳири ӯ, соҳаи эмотсионалӣ-ангезишӣ, ихтилофҳои асосии психика ҳамчун нерӯи ҳаракатдиҳандаи инкишофи рӯҳии хонандаи хурдсол таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардид.

Аз мавқеи дидгоҳҳои инсонпарварона шаклҳои беруназвазъиятии муошират, шавқу рағбат ва таваҷҷуҳи зиёд ба ҳамсолони худ мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Барои таҳқиқоти мо чунин ҷанбаи рафтори ҷамъиятии хонандаи хурдсол, мисли аҳамияти таъсири этноминтақавӣ, хусусан, аз тарафи оила, аҳамият пайдо дошт. Дар баробари ин, дастаҷамъӣ ҳамчун сифати шахсияти хонанда муҳим аст. Кӯдаки дар ин синну сол кӯшиш мекунад, ки рафторашро бо амалҳои одамони дигар мувофиқ намояд, яъне кӯдак ба низоми муносибатҳои таҳаммулпазирона пайваст шуда, тадриҷан ба зоҳир кардани ғамхорӣ нисбат ба дигарон шуруъ менамояд. Дар мавриди сифатҳои шахрвандии хонандагони ин синну сол бояд гуфт, ки онҳо маҳз дар раванди муоширати иҷтимоӣ бо калонсолон, бо ҳамсолон, дар раванди гузаронидани ҷорабиниҳои дастаҷамъӣ ва иҷрои баъзе супоришҳои ҷамъиятӣ тавлид мешаванд, ки дар ин замина ангеҷаҳое, мисли ҳисси вазифашиносӣ, хоҳиши иштирок дар кори умум ба вуҷуд меояд. Барангезандаи асосии муоширати хонандагони хурдсол ҳуди инсон, муносибат ба ӯ, иштироки ҳуша ва дигарон дар фаъолияти ҷамъиятии синф мегардад. Писарҳо бозихоеро афзал медонанд, ки бо набарди некӣ ва бадӣ, бо ғолибияти некӣ алоқаманданд, духтаракон дар бозихои ҳамшираи шафқат, омӯзгор иштирок карда, ғамхорӣ ва ёрӣ пешниҳод мекунанд. Ин аз инкишофи ангеҷаҳои иҷтимоӣ гувоҳӣ медиҳад.

1.2. Моҳият, сохтор ва мундариҷаи мафҳуми «рафтори иҷтимоӣ» ва махсусияти он дар рафти кор бо хонандагони хурдсол

Таҳлили педагогии фаъолияти хонандагони хурдсол аз мо дарки мафҳуми васеи «рафтори ҷамъиятӣ»-ро тақозо намуд. Дидгоҳи маъмуле, ки дар энциклопедияҳо ва фарҳангҳои муосир пешниҳод гардидааст, аз баррасии рафтор ҳамчун раванди густурдаи барои тамоми мавҷудот иборат аст: «Рафтор - таъсири мутақобили ба тамоми мавҷудоти зинда хос мебошад, ки фаъолнокии ҳаракат ва самтгирии онҳоро нисбат ба ин муҳит дар бар мегирад» [122, с. 128]. «Рафтор - маҷмӯи амалҳои воқеӣ, зухуроти фаъолияти ҳаётии мавҷудоти зинда, аз он ҷумла, инсон мебошад» [163, с.200]. Дар «Фарҳанги забони русӣ»-и С.И. Ожегов тафсири ин мафҳум аз мавқеи тавсифи фақат инсон оварда шудааст: «Тарзи ҳаёт ва амалҳо» [153, с.454]. Г. Ҳошимова [227, с.504] низ таъкид мекунад, ки рафтор дар сатҳи баланди инкишофи материя ба вучуд меояд, вақте ки ташкилаҳои сохторӣ қобилияти дарк намудан, нигоҳдорӣ ва тағйир додани иттилоотро касб мекунад ва онро бо мақсади худҳифзкунӣ ва мутобиқшавӣ ба шароити зисти инсон ё тағйири фаъолнаи ин шароит истифода мебарад. Бешубҳа, истилоҳи «рафтор» ҳам нисбат ба инсон, ҳам нисбат ба фардҳои алоҳида, ҳам ба маҷмӯи онҳо (масалан, биологӣ, техникӣ - мошинҳо, автоматҳо) татбиқшаванда мебошад. Дар ин бобат И.Н. Курочкина чунин менависад: Рафтор воситаи зоҳиршавии инсон дар зиндагии ҳаррӯза мебошад. Рафтор ҳамчун маҷмӯи кирдорҳо нисбат ба объектҳои табиати зинда ва ғайризинда, ба инсони алоҳида ё ҷомеа муайян мегардад, ки бо фаъолнокии беруна (ҳаракатӣ) ва ботинӣ (рӯҳӣ) вобаста мебошад» [115, с.208].

Дар манбаъҳо оид ба психология ба фаъолнокии мавҷудоти зинда, ба таъсири мутақобил бо табиат таъкид карда мешавад: «Рафтор - фаъолнокии аз берун мушоҳидашавандаи мавҷудоти зинда, ки лаҳзаҳои беҳаракатиро дар бар мегирад... Рафтор низоми ҳадафмандонаи амалҳои пайдарпай иҷрошавандаест, ки тамоси организмро бо олами

атроф амалӣ намуда, муносибати мавҷудоти зиндаро ба он хусусиятҳои муҳит таъйин мекунад, ки ба онҳо «ҳифз» ва инкишофи ҳаёти онҳо вобаста мебошад, ҳамчунин қонҳои гардонидани талаботи организмро омода карда, ноилшавиро ба ҳадфаҳои муайян таъмин мекунад» [98].

С.Л. Рубинштейн рафторро бо фаъолияти муташаккил алоқаманд мекунад, ки ба шарофати он робитаи организм бо муҳит амалӣ мегардад, яъне на бо фаъолнокии, ки метавонад хусусияти номуташаккилона дошта бошад, балки бо фаъолияти муташаккилона, бо фаъолнокии муташаккилона алоқаманд мешуморад. Ҷ се типи рафтори асосиро, ки аз ҷиҳати табиати психологӣ гуногунанд, фарқ мекунад: рафтори ғаризӣ, малакаҳо ва рафтори боақлона. Рафтори ғаризӣ ба амалҳои ғаризӣ асос ёфта, ба қонҳои гардонидани эҳтиёҷоти виталӣ, яъне ҳаётан муҳим равона шудааст. Тарбияи малакаву меъёрҳои рафтор мисли тарбияи шуур кори душвор аст. Аксар вақт мактабхонанда медонад, ки чӣ тавр рафтор бояд кард, аммо ба таври дигар рафтор мекунад, алалхусус, вақте ки ҳеҷ кас инро намебинад. Рафтори боақлона бо воридшавии зеҳн ба амалҳои рафторӣ алоқаманд мебошад [185].

Таҳлили таърифҳои зикршуда нишон медиҳад, ки мафҳуми рафтор васеъ ва гуногун маънидод мегардад. Чунонки мебинем, зери мафҳуми рафтор ҳам риояи меъёру қоидаҳои муқарраршуда, ҳам низоми ақсуламалҳои фитрӣ ва азхудшуда, ҳам амалҳои ҳадафмандонае фаҳмида мешаванд, ки бо эҳсосот, ҳадафҳои бо ҳиссиёт рангиншуда таъйин мегарданд. Маънидоди гуногуни падидаи рафторро пеш аз ҳама, бо дидгоҳҳои гуногун ба тавсифи шахсият, тавсифи хусусияти ирсии инсон, таъсири муҳит тавзеҳ додан мумкин аст.

Р.С.Немов мафҳуми «мантиқи маъноии рафтор»-ро ворид кард. Ба ақидаи ӯ, дар асоси муносибати инсонро ба олам маъноии муайяне қарор дорад. Маъноҳои устувори объекту падидаҳои барои инсон муҳим қисмҳои асосии таркибии олами ботинии инсон мебошанд. Манбаъҳои ин маъноҳо эҳтиёҷоти инсон ва арзишҳои шахсияти ӯ мебошанд, бинобар ин, олами ботинии инсон ҳамчун соҳаи арзишӣ - маъноии

шахсият ифода мегардад [145]. Ба ин така карда, В.А. Слостёнин ва Б. Маҷидова ду мантиқи рафтори инсонро фарқ мекунанд: *ангехтӣ* (реактивӣ) ҳамчун мантиқи қонеъгардонии эҳтиёҷот ва *маъноӣ* - ҳамчун мантиқи расидан ба ҳадафҳои ҳаёти. Эҳтиёҷот дар олами ботинӣ дар шакли хоҳишҳо, кӯшишҳо инъикос меёбанд, арзишҳои шахсиятӣ - дар шакли идеалҳои зебӣ ва некӣ. Барои хонандагони хурдсол, чунонки болотар қайд намудем, на танҳо рафтори ғайриихтиёрӣ, балки ихтиёрӣ хос будааст, ки ба ирода, ба таҷассумкунӣ асос меёбад. Онро эҳтиёҷи муҳиме ба миён овардааст, ки бо густариши таъсири муҳит ба мактабхонанда алоқаманд мебошад. Чӣ қадаре ки $\bar{y}$ калонтар мешавад, ҳамон қадар бештар танзимкунандагони рафтори $\bar{y}$ на импульсҳо, балки муносибатҳо, ниятҳо, арзишҳо мегарданд. Муносибатҳо тамосҳои мактабхонандаро бо воқеияти атроф устувор мекунанд; самтгирӣ ба ҳадаф дар фард вучуд доштани омодагиро ба анҷом додани кирдори ба қонеъгардонии эҳтиёҷи муҳим таъйин мегардад; арзишҳо ҳамчун низоми муносибатҳои устувор ва самтгирии ҳадафҳо рафтори хонандаро дар ҳар як вазъияти мушаххас дар заминаи дарки он танзим мекунанд [197]. Барои хонандаи хурдсол муносибатҳои арзишӣ, ҳадафҳо ва самтгириҳо ҳамчун танзимкунандагони ботинии рафтор зоҳир мешаванд. Самтгирии маънодор дар амалҳо, кирдорҳои худ на танҳо лаҳзаҳои зехнӣ, балки ҳам этикӣ, ҳам эмотсионалиро дар бар гирифта, тадриҷан рафтори ғайриихтиёрӣ ва табиӣ кӯдакро ба рафтори ихтиёрӣ табдил медиҳанд [133].

Ҳадафи аслии рушди фаъолияти иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар робита бо ташаккули тарбияи шахрвандӣ – ватандӯстӣ, тарбияи шахсият ва ҳаёти солим дар шароити нави ҷомеаи демократӣ ба шумор меравад.

Шаклҳои тарбияи рафтори иҷтимоии хонандагони синни хурди мактабӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ чунин аст:

- Ташаккули гурӯҳӣ
- Ташаккули коллективӣ (умумимактабӣ)
- Худидоракуни дар раванди таълим (коидаҳои талабагӣ)
- Муоширати педагогӣ

Ҳамин тавр, дар педагогика рафтори хонандаи хурдсол ҳамчун рафторе маънидод мешавад, ки заминаҳои табиӣ дорад, аммо ба ҷаъолияти бо иҷтимоӣ таъиншавандаест, ки шакли маъмули он меҳнат, ҳамчунин муошират мебошанд, ки ба танзими рӯҳии рафтор хусусияти сифатан навро мебахшанд. Ин имкон медиҳад, ки рафтор бо ҳадафи пешакӣ гузошта, донишҳо, дар синни калонтар бошад, бо эътиқоду ҷаҳоншиносӣ танзим гардад, ки ба хусусияти онҳо самтгирӣ ва арзиши иҷтимоии рафтор вобастаанд. Дар шароити ҳаёти коллективӣ рафтори мактабхонанда ба тарзи муносибатҳои мутақобили ӯ бо гурӯҳҳо, ки ӯ узви онҳост, вобаста мебошад. Худи гурӯҳ ба сифати субъекти махсуси рафтор зоҳир мешавад, ки ҳадафу ангезаҳои гурӯҳӣ ва дастаҷамъӣ дорад. Дар рафтори дастаҷамъӣ падидаҳои ба худ ҳосе, мисли тақлид, «сироятёбии» эмотсионалӣ, ҳамҳиссӣ мушоҳида мешаванд. Аз ин ҷо, рафтор ҳамеша аз тарафи ҷомеа таъин мешавад ва хусусиятҳои ҷаъолияти бошуурона, дастаҷамъӣ, ҳадафмандона, ихтиёрӣ ва созандаро касб менамояд. Ин раванди ташаккули рафтор на якбора, на дар синни хурдсолӣ, балки дертар рӯй медиҳад, вақте ки шахсияти кӯдак ба таъсири мутақобил бо муҳити иҷтимоӣ оғоз мекунад. Бинобар ин, барои хурдсолон маънидоди рафтор ҳамчун падидаи ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ бамаврид аст. Кӯдак ба объекти иҷтимоишавӣ табдил меёбад, зеро дар раванди азхудкунии фарҳанг дар рафтораш ин фарҳангро тақрор мекунад. Аммо аз тарафи дигар, кӯдак тадриҷан узви ҷомеа мегардад, ки меъёрҳои иҷтимоӣ ва арзишҳои фарҳангиро дар якҷоягӣ бо амалисозии ҷаъолнокӣ ва худинкишофдиҳӣ аз худ менамояд. Ин раванди субъективӣ мебошад, зеро дар ҳар марҳалаи синнусолӣ, аз ҷумла, дар синни 6-7-солагӣ пеши кӯдак вазифаҳои таъсири мутақобил бо ҷомеа, бо муҳити иҷтимоӣ гузошта мешаванд, ки барои ҳалли онҳо ӯ бошуурона, аксар

вақт бешуурона назди худ ҳадафҳо мегузорад, яъне субъективнокиро зоҳир менамояд. Вазифаҳое, ки дар ягон марҳалаи синнусолӣ ҳал нашуданд, минбаъд метавонанд сабаби ақибмонии рушди шахсият гарданд, ҳамчунин баъди фосолаи назарраси вақт дар кирдорҳои инсон зоҳир шаванд, ки аз ҷониби одамони дигар ҳамчун рафтори номувофиқ, беасос фаҳмида шаванд.

Тавре ки ишора намудем, муносибатҳо, ҳадафҳо, самтгириҳои арзишӣ танзимкунандагони ботинии рафтори инсон, арзишҳои ӯ мебошанд. Аксиологияи педагогӣ ба матлаби зерини С.Л. Рубинштейн асос меёбад: он чизе, ки даркорист, аз як тараф ба фард ихтилоф дорад, зеро он ҳамчун чизи ба ӯ новобаста, барои тамоми ҷомеа муҳим, ба ихтиёри субъективии ӯ ғайритабеъ дарк мешавад; дар баробари ин, агар мо ягон чизро ҳамчун даркорӣ эҳсос намоем, он предмети кӯшишу ниятҳои шахсии мо, чизҳои барои шахсият муҳим, ақидаҳои инсон мегардад [185, с. 133]. Дар ин ҳолат на ҳама гуна худтанзимкунӣ ҳаракат аз меёр то арзиш аст, балки он самти мусбат, арзишӣ дорад, яъне арзиш - меёри аз ҷониби субъект додасудаест, ки аз худуди меёрнокӣ бо аломати «+» берун мебарояд.

Ҳамин тавр, самтгирии арзишии рафтор ҳам бо тамоюлҳои арзишии беруна (меёри) ва ҳам ботинӣ таъйин мегардад. Муҳаққиқон [93] чунин мешуморанд, ки зимнан аҳамияти меёр заиф намегардад, балки меафзояд, зеро он азхудшавии рафтор мебошад. Меёр - қоида, воситаи танзими фаъолияти ҷамъияти намояндагони алоҳидаи он аст [204, с.429]; меёри иҷтимоӣ - стандарти таърихан шаклгирифта ё муқарраршудаи рафтор ва фаъолиятест, ки риояи он барои фард ва гурӯҳ шартӣ зарурии воридшавии онҳо ба тамомияти муайяни иҷтимоӣ мебошад [149, с.220]. Вақте ки хонандаи хурдсол ба таълим фаро гирифта мешавад, ӯ дар он ҷой ҳаёти аллақай шаклгирифта дармеёбад, ки бо меёрҳои муайяни иҷтимоӣ, ҳамчунин қоидаҳои психологӣ-педагогӣ танзим мешавад. Ӯ ба иҷрои онҳо аз рӯзҳои аввалини ба таълим шуруъ намудан, пайваст мегардад. Нисбат ба ӯ ин меёрҳо на танҳо вазифаи танзимкунанда, балки

мураттаб ва устуворкунандаро ичро мекунад. Нишонаи ташаккулёбии меъёрҳои рафтори ҷамъиятӣ аз тарафи хонандагони хурдсол аксуламали якхелаи хонандагон аз як гурӯҳ ба рафтори худ ва дигарон аст, яъне он чизе, ки бояд дар вазъияти мазкур бояд карда шавад ё нашавад. Шаклҳои зоҳиршавии меъёрҳои гурӯҳӣ дар хонандагони хурдсол хеле гуногунанд ва доираи васеи типҳои имконпазири рафторро фаро мегиранд.

Барои таҳқиқоти мо тавсияи рафтор аз мавқеи дидгоҳи миллӣ аҳамият дошт, ки таҳкурсии бунёди барои тавзеҳи бисёр факту падидаҳои таҳсилоти ибтидоӣ мебошад. Ғояи дидгоҳи этноминтақавиро имрӯз муҳаққиқон то дараҷаи принсипи умумиилмӣ мебардоранд, ки барои муассисаҳои таълимии муосири демократии гуногунмиллат хеле муҳим мебошад [11, 24, 117]. Т.Г. Стефаненко [198] чунин мешуморад, ки барои тавсифи рафтори инсон дар ин ё он фарҳанг ба хусусияти фардгаро ё коллективгаро он тавачҷух бояд кард. Ба ақидаи Ф. Шарифзода [231] самтгирӣ ба фардиат барои фарҳангҳои муосир, самтгирӣ ба дастаҷамъӣ - барои фарҳангҳои анъанавӣ хос мебошад, ки дар онҳо дастаҷамъона парвариш намеёбад. Аҳолии Тоҷикистон мисли кишварҳои дигари Осиёи Миёна дар маҷмӯъ, бештар ба фарҳанги анъанавиро, дастаҷамъӣ нигаронида шудааст. Дар фарҳангҳои дастаҷамъӣ меъёрҳои гурӯҳии рафтор танзимкунандаи нисбат ба ҳадафҳои иҷтимоӣ бештар муҳими рафтор мебошанд. Он меъёрҳои рафтор баҳои баланд доранд, ки ба ишораи Ю.М. Лотман [127, с. 296] «ҳаёт аз рӯйи анъана, дастур, мисли одамон» мебошанд. Тобеият ва умумияти гурӯҳ аз ҷиҳати меъёрӣ тақдир карда мешаванд.

Дар фарҳангҳои инсонгаро вазъият баръақс аст: инсон қарорхоро дар мувофиқат бо ҳадафҳои шахсиаш қабул карда, амал мекунад ва онҳоро аз ҳадафҳои ҷамъиятӣ афзалтар медонад. Гурӯҳ ба рафтор таъсири заиф мерасонанд. Арзишҳои асосии фарҳанги фардгаро - озодӣ дар кирдорҳо ва худкифоягӣ, мустақилият дар андешаронӣ, ҳукмронӣ бар атрофиён ба фард имкон медиҳанд, ки худро дар ҳама гуна муҳит ё дар танҳои осуда ҳис намояд, аз дигарон фарқ карда, мустақил бошад.

Меъёрҳои ахлоқиро ҳамяун танзимкунандаи рафтори хонандагон дар педагогикаи халқӣ баррасӣ намуда, академики Академия таҳсилоти Тоҷикистон М. Лутфуллозода чунин мешуморад, ки меъёри рафтор дар педагогикаи халқӣ вазифаи танзимкуниро амалӣ мекунад: «Барои он ки ҷомеа ҳамчун чизи том амал кунад, он бояд чунин ҷорҷӯбаҳои рафтори фардхоро муқаррар созад, ки дар он ин рафтор якранг, устувор, такроршаванда мегардад. Чунин қолибгардонӣ моҳияти механизми анъанаро ташкил медиҳад. Тамоюл ба якхелакунӣ, типӣ намудани порчаҳои барои ҷомеаҳои муҳими рафтор дар ҳосил намудани нақшаву стандартҳои мақбули умум ифода меёбад. Онҳое, ки дар шакли дастурӣ арзишҳои иҷтимоиро ифода мекунанд, хусусияти меъёрҳои иҷтимоиро касб мекунанд. Чунин меъёрҳо рафтори шахсиятро маҳдуд карда, онро то ҷузъиёти хурдтарин ба нақша мегиранд» [128].

Дар байни қисмҳои таркибии рафтори ҷамъиятии миллӣ афкори ҷамъиятӣ, идеал, принципҳоеро зикр мекунанд, ки хусусияти рафтори ҷамъиятӣ, мафҳумҳои ахлоқӣ, тарзи рафторро таъйин мекунанд. В.С. Кукушкин чунин хусусиятҳои миллӣ-психологиро муқаррар намудааст:

- ангезишӣ-заминавӣ, яъне дараҷаи барҷастагӣ ва махсусияти зоҳиршавии чунин сифатҳои, мисли коршоямӣ, мулоҳизакорӣ;
- эмотсионалӣ: динамикаи ҷараёни ҳиссиёт, мутаассиршавандагӣ, шавқмандӣ;
- маърифатӣ: амиқӣ, ғаъолнокии дарк, барҷастагии тахайюл, тамаркузи диққат;
- зеҳнӣ: характери созмони ғаъолияти фикрӣ, суръати амалиёти фикрӣ, дараҷаи ихтироъкорӣ, мантиқӣ ва таҷрибӣ будани тафаккур;
- иродавӣ: устуворӣ, давомнокии кӯшишҳои иродавӣ;
- иртиботӣ: хусусияти таъсири мутақобил ва муошират байни одамон, дараҷаи муттафиқӣ ё бегонашавӣ [113, с. 106].

Тамоми ин ҷиҳатҳо ба ӯ имкон доданд, ки падидаи ҳудогоҳии миллиро муайян намояд, ки аҳамияти он аз устуворкунии ҳислатҳои ба худ ҳосил миллӣ ва фарқ кардани як умумияти миллӣ аз дигараш иборат аст.

Худогоҳии миллӣ, ба ақидаи ӯ, бо рафтори ҷамъиятӣ зич алоқаманд мебошад, яъне намояндаи ин ё он умумияти миллӣ барои чунин амал кардан «моил аст», ки анъанаҳо ва нишондодҳои миллӣ, қоидаву меъёрҳои рафтор талқин мекунанд. Нишондодҳои миллӣ гӯё ки дар хотири намояндагони умумияти мушаххаси этникӣ ниҳод шудаанд ва аз он ба таври автоматӣ «берун кашида мешаванд» ва ангезаи рафтор, ҳадаф, воситаву тарзҳои фаъолиятро муайян мекунанд.

Мо на ҳамаи ҷиҳатҳои ин нуқтаи назарро тарафдор мебошем, зеро намояндаи миллати дилхоҳ, ки ҳам ба меъёрҳои миллии худ, ҳам ба меъёрҳои умумиҷамъиятӣ, умумиинсонӣ ба дараҷаи кофӣ мутобиқ гардидааст, ба умумияти дигар, ба фарҳанги дигар афтида, бо донишмандони он, ки рафтори ӯро маҳз ҳамин фарҳанги дигар назорат мекунад, гумон аст, ки дар мувофиқат бо меъёрҳои миллии худ амал кунад, хусусан, ки агар дар ягон вазъият ин меъёрҳо бо меъёрҳои фарҳанге, ки ӯ ҷойгир аст, ягон ихтилоф пайдо кунанд. Яқинан, меъёрҳои миллии худ ба одамоне дар шароити амалкарди фарҳанги миллии худашон ёрӣ мерасонанд, меъёрҳои умумиҷамъиятии ҷомеа бошанд, мувофиқати рафтори инсонро ба барномаҳои дар онҳо нуҳуфта назорат ва ислоҳ менамоянд. Танзимкунандагони рафтори тоҷикон, ҷунони академик М.Лутфуллозода таъкид менамояд, сифатҳои инфиродии ҳуди шахсият низ мебошанд, ки дар байни онҳо шарм, тарс, вичдон, худбаҳодиҳӣ, сатҳи даъвоҳо, худназорат, ангезаҳо, идеалҳо, самтгирии шахсият мебошанд [129].

Дар ташаккули ин хусусияти шахсият дар ҳонандаи хурдсол махсусияте вучуд дорад: ҳоло кӯдак барои таҳлили фаъолияти худ ва рафтораш қобил нест. Дар ин синну сол баҳои одамоне атроф ба кӯдак нақши назаррас дорад. Маҳз дар ҳамин давра баҳодиҳӣ ба рафтор аз ҷониби оила оид ба мувофиқати кирдорҳо ба меъёрҳои миллӣ аҳамият хоҳад дошт: «ту мисли марди ҳақиқӣ рафтор кардӣ», «ту ҷавонмард калон шуда истодаӣ» ва ғ. Дар натиҷа дар кӯдак тасаввурот оид ба арзишҳои миллӣ ва меъёрҳои рафтор шакл мегирад ва кӯдак ҳудашро назорат мекунад: ман чӣ гунаам? Ба назар чӣ хел менамоям? Оё ман ба падарам

монандам? Оё ман ҳама корро чунон, ки бояд, иҷро мекунам? ва ғ. Ин ба кӯдак ёрӣ мерасонад, ки аз рафтори мазамматшаванда даст кашад. Ба ин васила, тадричан худбаҳодиҳӣ инкишоф меёбад.

Ҳангоми ташкили корҳои гурӯҳи дар синфҳои ибтидоӣ ҳалли самтҳои зеринро ба инбат гирифта бар манфиатнок аст:

- ташаккули фаъолнокӣ ва мустақилиятнокӣи хонандагонӣ хурдсол;
- тағйирёбии муносибатҳои байниҳамии хонандагон, бартаарафнамоеи ҳолатҳои агрессивӣ ва тарбияи якдилӣ ва инсонпарастӣ дар онҳо;

- ташаккули якҷиҳӣ ва баробарҳуқуқӣ дар синф;
- ташаккули тарбияи ватандӯстӣ, эҳтироми якдигар ва якдигарфаҳмӣ байни хонандагон;

Мувофиқи маълумоти Н.А.Волкова [43] самтгирии арзишӣ ҳамчун ташкили ҳамгироӣ шахсият дар хонандагон аллакай то 10-солагӣ шакл мегирад. Аммо дар 6-солагӣ дар хонандагон самтгирии муайян нисбат ба сотсиум, маҳорати фаҳмидан ва баҳо додани муносибати байни одамон пайдо мешавад. То 7-солагӣ кӯдак аллакай ба рафтори муайян самт мегирад. Азхудкунии қоидаҳои рафтор барои кӯдаки 7-8-сола вазифаи ҷиддӣ зехнӣ мебошад. Барои ӯ донишҷӯи қоидаҳои рафтор нокифоя мебошад. Ба ӯ зарур аст, муносибати эмотсионалиро ба ин меъёрҳо муайян намояд. Он гоҳ хоҳиши риояи меъёру қоидаҳои рафтори умумиҷамъӣ, таълимӣ, миллӣ, оилавӣ ҳамчун арзишҳо барои кӯдак маъноӣ шахсӣ касб мекунад.

Устод Файз Гулмадов [57] ишора менамояд, ки қабати бузурги ангеҷаҳои даркнашавандае мавҷуд аст, ки рафтори хонандаи хурдсолро таъйин мекунад. Ба ақидаи ӯ, барои он ки ангеҷаҳои даркнашаванда ба вуҷуд оянд, низоъ даркор аст ва он ҳаст: байни майлу хоҳишҳои инфиродӣ ва талабот аз ҷониби атрофиён, ҷомеа, ки онҳоро қабул намекунад. Низоъ ба он оварда мерасонад, ки соҳаи ангеҷаҳои татбиқношуда, танг кардашуда ҳосил мешавад. Онҳо берун аз соҳаи шуур монданд, аммо ба кирдорҳои

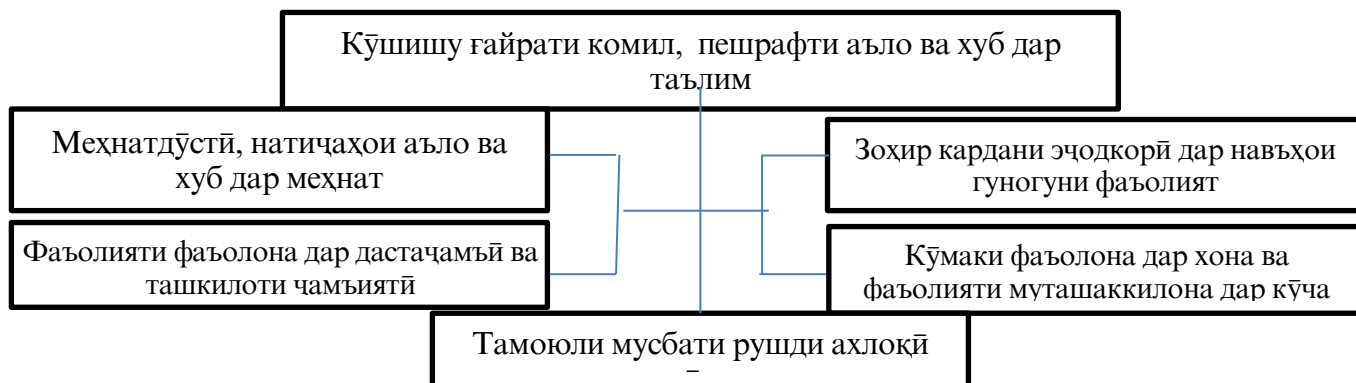
кӯдак таъсир мерасонанд. Ангезаҳои типӣ барои мактабхонанда бо шавку рағбати онҳо ба олами калонсолон, бо хоҳиши барпо кардани муносибатҳои мусбат бо калонсолон: сазовор шудан ба таҳсин ва меҳрубонии онҳо алоқаманданд. Барои хонандаи хурдсол ба роҳ мондани муносибатҳои мусбат бо хонандагони дигар низ аҳамияти махсус дорад. Инкишофи фаъолияти якҷоя ва таъсиси ҷамъияти хонандагон боиси он мегардад, ки ба даст овардани баҳои мусбат ва таваччуҳи ҳамсолон яке аз ангеаҳои муассири рафтор мегардад.

Дар синни 7-8-солагӣ ангеаҳои худпарастӣ, худсобиткунӣ инкишоф меёбанд, ки сабабгори он аксар вақт даъвои хонандагон ба нақши асосӣ дар муошират, бозӣ ва фаъолият мебошад. Ангезаҳои мусобиқавӣ ба миён меоянд, ҳамчунин ангеаҳои ахлоқие пайдо мешаванд, ки дар онҳо муносибати хонандагон ба одамони дигар, муносибат ба кирдорҳои ин одамон ва кирдорҳои шахсии худ ифода меёбанд.

Дар ин давра ба ҳамдигар тобешавии ангеаҳо инкишоф ёфта, ангеаҳои пешбар ва тобеш чудо мешаванд. Дараҷабандии ангеаҳо ба рафтор самтгирии муайян мебахшад, ба андозаи инкишофи ангеаҳо бошад, имконияти баҳодихии на танҳо кирдорҳои алоҳидаи хонандагон, балки рафтор дар маҷмӯъ ба миён меояд.

Сохтори моҳияти рафторро Б.Т. Лихачёв [125, с.279] дар «формулаи рафтор» баён мекунад, ки дар поён оварда мешавад.

Нақшаи №1. Баҳодихии моҳияти шахсият ва рафтор чун «намунавӣ»

Ҳамин тавр, Б.Т. Лихачев чунин мешуморад, ки ба таркиби рафтори ҷамъиятӣ бояд меҳнатдӯстӣ, фаъолнокӣ, дастаҷамъӣ, эҷодкорӣ,

маҳорати ёрӣ расонидан ба одамон дохил шаванд, ки натиҷаи он тамоюли мусбати инкишофми ахлоқӣ метавонад бошад.

Дар солҳои 80-уми асри С.П. Баранов ва В.С. Слостёнин ба он сифатҳои шахсият, ки бояд мундариҷаи рафтори ахлоқии ҷамъиятии хонандагони хурдсолро таъйин намоянд, баҳои андаке дигар доданд. Дар байни ҷузъҳои сохторӣ онҳо чунин сифатҳоро фарқ мекунанд: ватандӯстии шӯравӣ, муҳаббат ба Ватан, ғамхорӣ нисбат ба манфиатҳои кишвар, ҳисси ифтихори миллӣ, эҳтиром ба гузаштаи таърихӣ, интернационализм, одати сарфакорӣ, эҳтиёт кардани моликияти ҷамъиятӣ, риояи қонуни шӯравӣ ва принципҳои ахлоқи коммунистӣ. Ба зухуроти рафтори ҷамъиятӣ ба ақидаи онҳо, ҳамчунин дастаҷамъӣ, серталабӣ нисбат ба худ ва дигарон, софдилӣ, росткорӣ, некӣ ва принципнокӣ, суботкорӣ ва мардонагӣ, масъулиятшиносӣ, риояи интизом, инсонпарварии сотсиалистӣ, оштинопазирӣ ба ҳама гуна зухуроти таҳқири шахсият, некӣ ва зебоӣ, ҷиҳатҳои хуби ахлоқӣ, фарҳанги рафтор, симои зоҳирӣ, ботамкинӣ, ҳассосӣ, бодикқатӣ, дидадарой, муқовимат ба бадӣ ва ғайра мансубанд [22, с.237].

Маҷмуи пешниҳодшудаи ҷузъҳои рафтор ва сифатҳои шахсият дар бораи мувофиқати онҳо ба талаботе гувоҳӣ медиҳад, ки дар солҳои 70-80-уми асри гузашта ба шахсият пеш оварда мешуданд. Дар заминаи аҳамияти онҳо барномаи тарбияро тартиб додан мумкин аст, ки самтгирии онҳо қомилан муайян буд: ба тарзи зиндагии шӯравӣ. Ғайр аз ин, тамоми сифатҳои зикршудаи шахсият бо ҳамдигар алоқаманд буданд ва талаботро, ҳам ба шуур, ҳам ба ҳиссиёти одамон ва бешубҳа, ба рафтори ҷамъиятӣ инъикос намуда, дар маҷмӯъ ба шахсияти том, мавқеи иҷтимоии ӯ нигаронида шуда буданд.

Муҳаққиқони муносибатҳо ва нишондодҳои арзишӣ чунин мешуморанд, ки имрӯз механизми сохторҳои рафтори одамон тағйир ёфтаанд. Агар дар фарҳанги пештара механизмҳои меъёрӣ афзалият дошта бошанд, дар фарҳанги инноватсионӣ механизмҳои арзишӣ бартарӣ доранд. Дар шароити нави муосир бошуурона ба меъёрҳои

қабули умум така кардан нокифоя мебошад, дар рафтор самтгирӣ ба арзишҳо ҳамчун заминаҳои баҳодихӣ ба объектҳо аз ҷониби субъект зарур аст. Зимнан меъёр ҳамчун танзимкунандаи берунаи рафтор аҳамият ашро гум намекунад, аммо кифоя нест. Самтбаҳшандаи ботинии рафтор - арзиш зарур мебошад. Аҳамияти меъёр зимнан заиф намегардад, баръакс, афзун мешавад, зеро он заминаи рафтор аст [197, с. 133]. Тарафдорони чунин дидгоҳ ба таркиби рафтори арзишӣ масъулиятшиносӣ, самтгирӣ ба натиҷаро дар бар мегирад, ки аз ҷониби инсон ҳамчун ҳадаф, ҳамчун хоҳиш - ҳис, ғайрпарастии рафтор, меҳр, худэҳтиромкунӣ, ифтихор, шаъну шараф, мардонагӣ, вичдон, шуури арзишпазир, муносибати арзишпазир эҳсос мегардад. Дар илми психология чадвали Ш.Швартс маъруф гардид, ки дар он сохтор ва типҳои рафтори арзишӣ пешниҳод шудааст [75]. Ӯ чунин ақидае пеш овард, ки арзишҳои бунёдии инсониро дар тамоми фарҳангҳо дарёфт кардан мумкин аст, зеро талаботи ҳаматарафа, умумии рафтори инсониро ҳамчун ҳадафҳои бошуурона муаррифӣ мекунанд. Ӯ онҳоро ба 10 навъ муттаҳид кард:

1.Ҳокимият (афзалият дар гурӯҳ, фармонбардорӣ, эътироф дар ҷамъият, фаъолнокӣ ва ғ.).

2.Муваффақият (комёбии шахсӣ, пазириши иҷтимоӣ, салоҳиятнокии иҷтимоӣ ва ғ.).

3.Гедонизм (аз худ розӣ будан).

4.Таҳрик (навгонӣ, гуногунии ҳаёт).

5.Мустақилият (истиклоли рафтор, худмухторӣ, худназорат, мустақилият дар эҷод ва ғ.).

6.Ҳаматарафагӣ (тахаммулпазирӣ, фаҳмидани одамони дигар, ҳифзи некӯахлоқии одамон, ҳифи табиат ва дӯст доштани он).

7.Эҳсонкории ба иҷтимоъ нигаронида (ҳамкории мусбат, ғоидаоварӣ, давлатхоҳӣ, мусоҳила, росткорӣ, масъулиятшиносӣ ва ғ.).

8.Анъанаҳо (ҳамфикрӣ бо гурӯҳ, меъёрҳои ягонаи рафтор, эҳтиром ба урфу одатҳо, фурӯтанӣ, парҳезкорӣ, эътидол ва ғ.).

9. Созгоршавӣ (маҳдудкунии худ, пешгирии амалҳое, ки ба дигарон зарар мерасонанд, ботамкинӣ, фармонбардорӣ, худинтизом, боадабӣ, эҳтиром ба волидайн ва калонсолон).

10. Бехатарӣ (устувории ҷомеа, амнияти ҷомеа, устувории муносибатҳои тарафайни инсон, созгории он, амнияти миллӣ, амнияти оила, ҳусни тавачҷуҳ ба якдигар, ёрии байниҳамдигарӣ, солимӣ).

Ба ақидаи мо, сохтори рафтор, ки Ш.Швартс пешниҳод кардааст, бо вучуди инъикос намудани арзишҳои асосии рафтори шахсияти муосир мукамал нест. Чунончӣ, типҳои пешниҳодшударо рафтор на ҳамеша бо сифатҳои ҷузъӣ дақиқ ифода меёбанд, такрори айни ҳамон сифатҳо ба назар мерасад, истифодаи чунин чадвал ҳангоми кор бо хонандагонӣ хурдсол душвор аст, зеро он мураккаб буда, ҳуди таҳиягарон корбурди онро на барвақттар аз 10-солагии хонандагон тавсия медиҳанд. Бояд зикр намуд, ки аҳамият ва истифодаи он дар дидгоҳҳо ба мо ҳангоми тартиб додани анкета ва ба он интиҳоб намудан⁴⁰и сифатҳои мувофиқтари шахсият ёрӣ расонд. Масалан, типологияи пешниҳодшударо танқид намуда, мо ба чунин хулоса расидем, ки маҷмӯи сифатҳои қисмати «амният» аз рӯи дараҷабандӣ на дар ҷойи охири, балки дар мавқеи якум ҷойгир шавад, зеро имрӯз ғояҳои устуворӣ ва амнияти ҷомеа на танҳо дар кишвари мо, балки дар тамоми ҷаҳон дар навбати аввал қарор мегиранд.

Муҳаққиқони синни хурд [12] чунин мешуморанд, ки рафтори ҷамъиятӣ якбора инкишоф намеёбанд. Барои «тавлиди шахсият», ба ақидаи А.Н. Леонтев [122], «ташаккули ихтиёрӣ будани рафтор аз ҷониби умум» аҳамияти ҳақунанда дорад. Ихтиёрӣ будан ҳамчун сифати низомофарандаи шахсият танзими ҳиссиёт, боздоштани ҳиссиёт, тамаркузро ҳамчун натиҷаи инкишофи рафтор дар бар мегирад. Дар сохтори рафтори кӯдаки 7-9- сола тағйироти муҳимтар рӯй медиҳанд. Дар ӯ пешакӣ ҳис кардани оқибатҳои рафтори худ инкишоф меёбад. Агар кӯдак натиҷаи ба меъёрҳои қабулшуда номувофиқ, имконпазир будани таҳсин ё ҷазоро пешбинӣ намояд, дар ӯ ҳолати эмотсионалиеро

пайдо мешавад, ки барои боздоштани амалҳои барои атрофиён номатлуб қобил аст. Дертар, заминаи маъноию самтбахшандаи кирдор, малакаҳои таҳлили одитарини рафтори худ (рефлексия), дертар - ташаббуси ба таври муайян амалу рафтор кардан пайдо мешавад. Ӯ барои мустақилона рафтор кардан қобил аст, дар ӯ ташкилаҳои ҳамгироии шахсиятӣ, ихтиёрӣ будани рафтор ҳамчун сифати низомофарандаи шахсият инкишоф меёбанд. Сифатҳои муқобили ғайриқонунии баъзе қўдакони қанораҷўӣ, созгоршавӣ, беташаббусӣ, бечуръатӣ, нобоварӣ ба худ, ҳардамҳаёли мегарданд.

Азбаски таҳқиқоти мо ба асосҳои миллии рафтори ҷамъиятӣ бахшида шудаанд, мо ба ҷиҳатҳои сохторҳои рафтори ҷамъиятӣ дар ҳалқӣ тоҷик мурочиат намудем. Мувофиқи маълумоти М. Лутфуллозода [130], этикаи тоҷикон ба низоми арзишҳои рафтори ҳушахлоқона шаъну шараф, покқивдонӣ, одамигарӣ, хайру эҳсон барои оромиши рӯҳ, ҳусни тавачҷуҳ, сипос, некӣ, зебоӣ, одоби, хушэҳтиром, санъати дарёфтани худ миёни одамон, яъне маҳорати рафтори бошарафона дар ҷомеа, ҳамкорӣ, муносибати хайрхоҳона бо дигарон, зиракӣ, дурандешӣ, ботадбирӣ, меҳрубонӣ, маҳорати бедор кардани ҳусни тавачҷуҳ, фаҳмидан, хушёрии иҷтимоӣ, «тозагии қалб», солимфикрӣ, ҳисси меъёру андоза, номувофиқатии хирад ва беҳирадӣ, мардонагӣ, ҷасорат, ботамкинӣ, суботкорӣ, шафқат, ростқавлӣ, адолат, бадеият, риояи бечунуҷарои қоидаҳои одоб.

Профессор Абдулқоқӣ Нурув [150] ҷузъҳои зикршудаи рафтори ҷамъиятиро пурра карда, ба сифатҳои, мисли уҳдадорӣ ва иҷтимоӣ ва вазифашносии инсон дар оила ва ҷомеа, ҳамдардӣ, адолат, ҷасорат, нерӯи ботинӣ ва зебоии маънавӣ, устуворӣ, таҳаммулпазирӣ, росткорӣ, ирода, нерӯи ахлоқӣ, фарҳанги гуфтор таъкид мекунад.

Академик М.Лутфуллозода раванди тарбияи ахлоқиро дар педагогикаи ҳалқии тоҷикӣ таҳқиқ намуда, ба маҷмуи мафҳуми меъёрҳои рафтор тавачҷуҳ зоҳир менамояд, ки дар дастурҳои инъикос меёбанд, масалан, дар «дастури ҷавонмардӣ», ки аз давраҳои қадим амал мекунад.

Мафҳумҳои бештар маъруфу пазируфта инҳоянд: салоқат ва муҳаббат ба Ватан, одоби хуш, ҳассосӣ, боназоқатӣ, меҳмондӯстӣ, росткорӣ, эҳтиром, хирад, солимӣ, нерӯмандӣ, шаъну шараф, пуртоқатӣ, нерӯи ирода, парҳезкорӣ, бовичдонӣ, фурутанӣ, некӣ ва ғ.

Муҳаққиқони рафтори ҷамъиятии имрӯза чунин ақида доранд, ки бояд се меъёри баҳодихии он вучуд дошта бошанд: ҷӣ гуна дуруст, яъне дар мувофиқат бо тартиби дар ҷомеа қабулшуда рафтор кардан; ҷӣ гуна хубрафтор будан, яъне дар мувофиқат бо меъёрҳои фарҳанги тоҷикон рафтор кардан; ҷӣ гуна зебо рафтор кардан, яъне аз рафтори худ лаззати эстетикӣ бурдан. Баъзе қоидаҳои рафтор навъи муайяни фаъолиятро инъикос мекунанд (хуқуқшинос, табиб, омӯзгор, вакили халқ, муҳандис), гурӯҳи дигари қоидаҳои рафтор барои ҳама хос мебошанд. Риояи урфу одатҳои миллиро ҳангоми иҷрои қоидаҳои рафтор муҳаққиқон [117] принцип меноманд: «Риояи ин принцип аз сабаби хатари пайдоиш ва барагехтани низоъҳои милли махсусан мубрам аст». И. А. Зязюн [74], К. М. Левитан [120] ба асосҳои педагогии рафтори омӯзгор таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд ва мо чунин мешуморем, ки агар мо ба фаъолияти омӯзгор, мураббӣ муроҷиат накунем, тавсифи сохтори рафтори ҷамъиятӣ ноপুরра хоҳад буд.

Мо дар яке аз гурӯҳҳои донишҷӯёни факултети психология ва таҳсилоти томақтабӣ, таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсуси МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” пурсиш гузаронидем: «Ҳангоми таҷрибаомӯзии педагогӣ кадом омилҳо таъби шумо ва хонандагонро нохуш мекард?: - рӯҳияи нохуши шумо, баҳои бад додани шумо ба рафтори кӯдак, ноомодагии шахсии шумо, баҳои бад додани ҳамсинфон ба рафикашон, суст аз худ шудани мавод дар дарс».

Бештар аз 70% донишҷӯён чунин ҷавоб доданд: «рӯҳияи нохуши омӯзгор». Ин имкон медиҳад, то хулоса барорем, ки «таъби хуши» омӯзгор [135], мураббӣ нақши хеле муҳим дорад. Хусусияти некбинонаи фаъолияти омӯзгор, хушбинии ӯ яке аз ҷиҳатҳои махсус, барангезандаи

нерӯҳои фаъолияти хонандагон мебошад. Ин на фориғболӣ, на хушҳолии бепарвоёна аст. Ҳамҳиссӣ, ҳайрат, завқ, хушҳолӣ, ҷӯшу хурӯши солим, ғазаби боадолатона - ҳамаи инҳо тобишҳои самимият, нерӯмандии ҳаёти омӯзгор мебошанд. Рӯҳи солими хонандагон ба хушҳолӣ эҳтиёҷ дорад.

А.С. Макаренко навишта буд, ки педагоги тирарӯӣ, ҳамеша аз кимчӣ дар ташвиш бо симои пурандуху ҳамеша норизо метавонад дар як лаҳза ҳамаро дилхунук карда, ҳама гуна чорабиниро бемуваффақият созад ва хонандагонро аз дилхушӣ маҳрум намояд. Паҳлӯи ин гуна омӯзгорон хонандагон хомӯш мешаванд. Ҳачв, боварӣ ба нерӯи хонандагон, мутаассиршавии эмотсионалӣ, рӯҳияи бардам, хушҳолӣ, табассум, бовиқорӣ, хушодобии доимӣ, зебоӣ, тарзи истодан, ороиши мӯй, муназзамии муқаддас дар рӯҳия, эҳсоси эҷодкоронаи омӯзгор, тавозун, равандҳои боздоранда - ин ва дигар сифатҳои шахсият бояд рафтори омӯзгор ва мураббиро таъйин намоянд [134].

Ҳатто, рӯйхати мухтасари қисмҳои таркибии рафтори ҷамъиятӣ ба мо имкон дод, ки бештар аз 300 сифатҳоро шуморем, ки амалан дар бораи бешумор будани онҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар ҳақиқат, бо назардошти шаклҳои гуфторӣ ва ғайригуфтории рафтор, параметрҳои параксимии (яъне муоширати фосилавӣ) шаклу навъҳои рафтор, аз ҷумла, корӣ, оилавӣ, ҳарбӣ, шаҳрвандӣ, телефонӣ, меҳмонӣ, театрий ин рӯйхатро идома додан мумкин аст.

Барои мо рафтори муайяни хонанда ҷолиб буд, ки хусусияти ҷамъиятӣ дошта, дар шароити миллӣ амалӣ мегардад. Онро кадом параметрҳои муҳим муайян мекунанд? Барои ҷавоб додан ба ин савол мо барои волидайн анкетаро коркард намудем, ки ба он якчанд саволҳо ворид шуданд:

1. Аз рӯйи низоми 4 ҳол ба рафтори кӯдаки худ баҳо диҳед (сатҳи баланд - 4 ҳол, сатҳи миёна - 3 ҳол, сатҳи паст - 2 ҳол, барои ҷавоб додан душворӣ мекашам - 1 ҳол). Зери ҷавоб хат кашед.

2. Сатҳи рафтори кӯдакро шумо чӣ гуна шарҳ медиҳед (таъсири оила, таъсири мураббӣён ва омӯзгорон дар муассисаҳои таълимӣ, таъсири муҳит, дар ҷавоб додан душворӣ мекашам). Зери ҷавоб хат кашед.

3. Зухуроти зерини рафтори чамъиятии хонандагонро баҳо диҳед. Кадоме аз сифатҳо, навъҳо, хусусиятҳои рафтори зикршудаи умумиҷимойӣ, этноминтақавӣ, психологиро шумо мехоҳед, ки кӯдакдон дар навбати аввал аз худ намояд?

Сифатҳои аз ҷиҳати психологӣ арзишманди рафтор

- мавҷудияти ангезаҳои мусбат;
- худсобиткунӣ;
- рефлексия, маҳорати баҳодихӣ ба рафтори худ;
- ботамкинӣ, маҳорати боздоштани худ;
- фармонбарӣ, маҳорати боздоштани худ;
- баодобӣ;
- некбинӣ, самимият;
- сатҳи даъвоҳо;
- бовичдонӣ, ҳисси шарм, гуноҳ;
- инсонпарварӣ.

Сифатҳои умумиинсонии арзишманди рафтор

- амнияти Ватан, муҳаббат ба он, ватандӯстӣ;
- муколама, ҳамкорӣ бо фарҳангҳои дигар;
- дастаҷамъӣ, рафоқат;
- интернационализм;
- фаъолмандӣ, ташаббус, эҷодкорӣ;
- салоҳиятнокии иҷтимоӣ;
- ҳифзи некӯаҳволии тамоми одамон;
- дурусткорӣ, риояи қонун дар ҳама гуна вазъият;
- мустақилият, инфиродият, худмухтории шахсият;
- риояи талаботи ахлоқӣ;
- эстетикаи рафтор.

Сифатҳои этноминтақавии арзишманди шахсият

- таҳаммулпазирӣ;
- ботамкинӣ;
- маҳорати муошират дар муҳити миллии дигар;
- ҳаммонандӣ бо халқи худ;
- фаҳмидани одамони дигар дину мазҳабҳо, фарҳанги дигар, муҳити иҷтимоии дигар;
- эҳтиром ба анъанаҳо, одатҳо;
- эҳтиром ва риояи меъёрҳои миллии рафтор, тарзи зиндагӣ.

Чунон ки аз анкета бармеояд, мо тамоми зухуроти дар раванди таҳлили адабиёт ошкоршударо фаро нагирифтем, аммо падидаҳои бештар дучоршавандаро интихоб намудем.

Азбаски ҳар яке аз ин сифату ҷиҳатҳои рафтори шахсият аз ҷониби волидайн (ҳакамони коршинос) аз 1 то 4 ҳол баҳо дода шуданд, мо барои тартиб додани ҷадвали рейтингии баҳои онҳо имконият доштем.

Ҷадвали 1. Рейтингҳои зоҳириашавии рафтори иҷтимоии шахсияти хонандаи хурдсол (аз рӯи баҳодиҳии ҳакамони коршинос)

Сифатҳои аз ҷиҳати психологӣ арзишманди рафтор	рейтинг	Сифатҳои умуминсонии арзишманди рафтор	Рейтинг	Сифатҳои этноминтақавии рафтор	рейтинг
Ангезиши мусбат	2 (40%)	Амнияти Ватан, ватандӯстӣ	1 (70%)	Таҳаммулпазирӣ	1 (65%)
Худсобиткунӣ	3 (20%)	Муколама, ҳамкорӣ	2 (55%)	Ботамкинӣ	1(60%)
Рефлексия, таҳлили рафтори худ	2 (42%)	Дастаҷамъӣ	3 (30%)	Маҳорати муошират дар муҳити милли	1(65%)
Ботамкинӣ, маҳорати боздоштани худ	1 (52%)	Интернатсионализм	2 (54%)	Ҳаммонандӣ бо халқи худ	2 (50%)
Фармонбардорӣ, ростқавлӣ, начобат	1(50%)	Фаъолнокӣ, ташаббускорӣ, эҷод	3 (32%)	Фаҳмидани одамони мазҳабу фарҳангҳои дигар	2 (52%)
Баодобӣ	2 (43%)	Салоҳияти иҷтимоӣ	3 (32%)	Эҳтиром ба анъанаву одатҳо	3 (30%)

Некбинӣ, самимият, рӯҳияи хушхолона	3 (15%)	Ҳифзи неқӯаҳволии ҳамаи одамон	3 (30%)	Эҳтиром ва риояи меъёрҳои миллии рафтор	1 (64%)
Сатҳи даъвоҳо	3 (15%)	Дурусткорӣ ва риояи қонун дар тамоми вазъият	3 (25%)		1
Поквичдонӣ, ҳисси гуноҳ ва шарм	1 (55%)	Мустақилият, худмухторияи шахсият	3 (29%)		
Инсонпарварӣ, одамигарӣ	1 (60%)	Риояи талаботи ахлоқӣ	2 (50%)		
		Эстетикаи рафтор	3 (20%)		

Аз ҷадвал аён аст, ки қисми бештари волидайн тарафдори сифатҳои психологӣ, ба амсоли инсонпарварӣ, одамигарӣ, маҳорати боздоштани худ, фармонбардорӣ, ростқавлӣ, начобат мебошанд. Маъмулан, ин сифатҳоро бо ҳолҳои баланд баҳогузорӣ намуданд [6]. Дар байни сифатҳои умумиинсонии рафтор ватандӯстӣ бо ҳоли баландтарин арзёбӣ гардид. Риояи талаботи ахлоқӣ ба таври кофӣ баланд баҳо дода шуд. Рейтинги сифатҳои миллии рафтор чунин аст, ки аксари онҳо мавқеи якумро ишғол намуданд: таҳаммулпазирӣ, пуртоқатӣ, маҳорати муошират дар муҳити миллӣ, эҳтиром ва риояи анъанаҳои миллӣ. Онҳо ба ҳамдигар наздиканд, бинобар ин, онҳоро бо сифати ягона, таҳаммулпазирӣ муттаҳид кардан мумкин аст. Сифатҳои психологӣ зикршударо (начобат, ростқавлӣ, ботамкинӣ, инсонпарварӣ, бовичдонӣ), ки мавқеи 1-умро ишғол карданд, бо калимаи «қоидаҳои одоб» (этикет) муттаҳид метавон кард. Фаҳмиши муносири калимаи «этикет» зарурати риояи чунин принципҳо, мисли зоҳир намудани эҳтиром, хайрхоҳӣ, дурусткориро ифода мекунад. Ба маънои густурда этикет ҳамчунин риояи анъанаву одатҳо, ҳусни баён, ҳаракатҳо, кирдорҳо дар ҳамбастагӣ бо меъёрҳои ахлоқро пешбинӣ менамояд.

Ҳамин тавр, озмоиши пешакӣ муайян кардани дидгоҳҳои афзалиятнокро дар арзёбии сифатҳои рафтори ҷамъиятии хонандагон имкон дод: зарурати ташаккули сифатҳои шаҳрвандӣ - ватанпарваронаи шахсият, таҳаммулпазирӣ, меъёрҳои рафтор. О.И. Ковалёв [91, с. 13] зеро

мафҳуми тарбияи шаҳрвандӣ раванди педагогии ҳадафмандона ва бошуурона амалишавандаи фаъолият ва идоракунии шахсиятро оид ба азхудкунии таҷрибаи муносибатҳои демократии иҷтимоӣ - сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ахлоқӣ - этикӣ дар назар дорад. Муаллиф раванди тарбияи шаҳрвандиро васеъ маънидод мекунад, ки бо ин розӣ нашудан номумкин аст. Дар мавриди тарбияи ватандӯстӣ бошад, аксари муҳаққиқон ин мафҳумро маҳдуд маънидод карда [245], ҳамчун қисми ҷудонашавандаи тарбияи шаҳрвандӣ баррасӣ намудаанд, ки ба ташаккули сифатҳои шахсият, мисли муҳаббат ба зодгоҳ, садоқат, омодагӣ барои хизмат ба Ватан, муносибати эҳтиёткорона ба таърих, анъанаву одатҳои он равона шудааст.

Мафҳуми «таҳаммулпазирӣ» низ як қатор таърифу маънидод дорад, хусусан, ки пайдоиши онро бо марҳалаи ҷангҳои мазҳабӣ алоқаманд медонанд ва он дар ибтидо ҳамчун созише фаҳмида мешуд, ки католикҳо ва протестантҳо ба он розӣ шуданд [241]. «Таҳаммул» ба маънои «қобилияти тоқат кардан, созиш бо фикри каси бегона, қобилияти тоқат кардан ба таъсири муҳит», «пуртоқатӣ нисбат ба ақидаҳо, мазҳаб, рафтори дигарон» фаҳмида мешавад» [148, с.114]. Б.С. Гершунский ба хусусияти асосии таҳаммулпазирӣ, мисли мувофиқати тарзи тафаккур (менталӣ) тавачҷуҳ зоҳир менамояд [50, с. 183]. Барои таҳқиқоти мо таърифи «Эъломияи принципҳои таҳаммулпазирӣ», ки Созмони Милали Муттаҳид соли 1995 қабул кард, бештар аҳамият дорад. Дар он таҳаммулпазирӣ ҳамчун муносибати фаъолона ба воқеият, он чизе, ки ноилшавиро ба сулҳ имконпазир мегардонад, ҳамчун эътирофи ҳуқуқҳои ҳаматарафа ва озодиҳои инсон баррасӣ мегардад [158].

Мафҳуми «фарҳанги рафтор»-ро мо дар боло муайян кардем ва ба он борҳо мурочиат хоҳем кард. Дар ин ҷо қайд бояд кард, ки зери фарҳанги рафтор мо маҷмӯи сифатҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳими ташаккулёфтаи шахсият, кирдорҳои ҳаррӯзаи инсонро дар ҷомеа мефаҳмем, ки ба меъёрҳои ахлоқ, этика, фарҳанги зебописандии ба инсон хос асос ёфтаанд.

1.3. Шартҳо ва ангешиҳои педагогии ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол

Яке аз вазифаҳои таҳқиқот муайян намудани шартҳои зарурии ангешии ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол ба шумор меравад. Барои ошкор намудани онҳо таҳлили назариявии таҳқиқот, анкетагирӣ, таҷрибаи шахсии фаъолияти педагогӣ, мушоҳида, анкетагирӣ аз донишҷӯёни факултети психология ва таҳсилоти томактабӣ, таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсуси МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” истифода шуд. Зимнан зери мафҳуми шартҳо «сабабҳо, вазъият, омилҳои муайянкунандаи ин ё он равандро» [153, с.729] мефаҳмем; ҳамчунин, «омил - сабаб аст, аммо пеш аз он ки сабаб гардад, метавонад натиҷа низ бошад» [218, с.712], «омил - сабаб, қувваи ҳаракатдиҳандаи раванди рӯйдиганда» [194, с.852]. Аз ин бармеояд, ки мафҳуми «шарт, шароит» ба мафҳуми «омил» наздик буда, ҳангоми муайян намудани шартҳои педагогии ба ангешии раванди ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол мусоидаткунанда, мо онҳоро ҳамчун омилҳо, вазъият, воситаҳои фаъолияти маънидод карда тавонистем, ки натиҷабархши раванди педагогии ба ҳалли вазифаи мазкур равонашударо такмил дода метавонанд.

Расидан ба Истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон дар оғози солҳои 90-уми асри гузашта дар баробари тамоюлҳои мусбат бознигарии идеалҳо, пошхӯрӣ ва беқурбшавии низоми арзишҳои анъанавӣ, вайроншавии назорати рафтори ҷамъиятӣ, назорати субъективии ҳар як шахсият ба рафтори худаш, шаклдигаркунии асосҳои ахлоқии зиндагиро ба миён овард. Ин дар навбати худ, дигаргунсозӣ ва таҷдиди куллии хусусият, тарз ва шартҳои фаъолияти педагогиро дар ҳама гуна навъи муассисаҳои таълимию тарбиявиро тақозо кард. Зарурати бошиддати муайян намудани шартҳои наво ба миён омад, ки зимни онҳо таҳсилоти тарбия дар кишвари мо минбаъд амал карда, инкишоф ёфта метавонанд. «Маъруфият»-и таҳқиқот оид ба ошкор намудани шартҳои наво

педагогӣ, психологӣ, ташкилиро, ки таълиму тарбияро дар шароити нав маҳз ба ҳамин вобаста мебошад. Ақидаи маъмул [9, с.23] чунин аст, ки ба иҷтимоишавии шахсият шарту омилҳое таъсир мерасонанд, ки аз ӯ рафтори муайянро тақозо мекунанд: макроомилҳо (кайҳон, сайёра, олам, кишвар, ҷомеа, давлат); мезоомилҳо, яъне шартҳои иҷтимоишавии гурӯҳҳои калони одамон, ки аз рӯйи миллат, ҷой ва навъи истиқоматгоҳ (минтақа, шаҳр, шаҳрак, деҳа); микроомилҳо, яъне оила, гурӯҳи ҳамсолон, микросотсиум, ташкилот (таълимӣ, касбӣ, ҷамъиятӣ, хусусӣ), ки дар онҳо тарбияи иҷтимоӣ амалӣ мегардад.

М.И. Рожков ва Ш.А. Шаропов [185,228] дар баробари омилҳо ва шартҳо вакилон (агентҳо)-и тарбияи иҷтимоиро фарқ мекунанд, яъне шахсоне, ки дар таъсироти мутақобил бо онҳо зиндагии ӯ ҷараён мегирад (волидайн, ҳамсолон, омӯзгорон ва диг.). Ҳамчунин, механизмҳои иҷтимоишавиро муайян кардаанд: тавассути оила, тавассути шахсони муҳим, тариқи субфарҳангҳо, тавассути рефлексияи худ, яъне мутаассиршавӣ ва дарк. Аз ин бармеояд, ки ташаккули рафтори иҷтимоӣ бояд дар раванди таъсироти мутақобили шахсият бо омилҳои сершумор, вакилон, бо ёрии як қатор механизмҳо бояд амалӣ шавад. Аммо онҳо якдигарро ҳам пурра карда метавонанд, ҳам хилофи якдигар буда метавонанд. Вобаста ба ин, зарурати тартиб додани маҷмӯи шартҳо ба миён меояд, ки муваффақияти раванди педагогиро таъмин хоҳанд кард. Ҳангоми муайянкунии чунин шартҳо муҳаққиқон ба сифати аломати асосии муназзамкунӣ ин ё он соҳаҳои раванди педагогиро (фаъолият, муошират, ҳудогоҳӣ, яъне ташаккули инсон ҳамчун намунаи «Ман»-и ӯ) мегиранд. Чунончӣ, муназзамкунии шартҳо аз рӯйи сохтори зернизомҳои идорашаванда ва идоракунанда маъмул аст. Вобаста ба ин, аз як тараф, дидгоҳи идоракунандаро ба раванди омодагии ахлоқӣ-меҳнатии хонандагон, омодагии ахлоқӣ-меҳнатиро дар низомии таъсироти мутақобили мактабу оила, нақши созмондиҳанда ва ҳамоҳангсозандаи ташкилоти минтақавӣ ва ғайра таъкид карда мешавад, аз тарафи дигар омодагии шахсият ба ин ё он соҳаи фаъолият

(муошират, фаъолият ё худтарбиякунӣ), омодагии шахсиятӣ - ангеизиши мактабхонанда ва хонандаи синни томактабӣ ба амалисозии он ва ғайра эътироф карда мешавад.

Яке аз низомҳое, ки дар доираи он амсилаи шартҳо сохта мешавад, ташкили муҳити инкишофдиҳанда ба шумор меравад. Чунончӣ, Р.М.Гранкина, оиларо ҳамчун микроомили муҳимтарини иҷтимоишавӣ муайян карда, таъкид менамояд, ки дар байни механизмҳои иҷтимоигардонии Россияи солҳои 60-70-уми асри XX дар шароити хонаи падару модар чунин механизмҳоеро, мисли тақвияти таҷрибаи мусбати рафтор, ҳаммонандшавӣ, яъне тақлид ба падару модар, инъикоси образи даркшаванда, эмпатия, зеҳнигардонӣ, дар баъзе мавридҳо бошад, ҳам фишор, азият додан, таҷридро (изолятсия) низ бо мақсади тақвияти хоҳишҳои барои иҷтимоӣ зарур муҳим ҳисобидан мумкин аст [55, с. 16].

Дар роҷеъ ба педагогикаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таълифоти зиёде мавҷуданд, ки дар онҳо шартҳои аз ҷониби муаллифон омӯхташаванда ва пешниҳодшаванда имконияти таъсири муҳити муташаккил ба донишҷӯён инъикос ёфтаанд, ки барои таҳқиқот муҳим аст [95]; таълифоте ҳастанд, ки дар онҳо шартҳо ва таъсири онҳо ба хонандагон дар муҳити хонаи хонандагон [143], кӯдакистон [218] баррасӣ шудаанд. Дар онҳо, одатан дидгоҳҳои нав ба ташкили муҳит дар асоси тақвияти муносибати инкишофдиҳанда пешниҳод мегарданд; ихтилоф ва нокифоягии таъсироти анъанавӣ муайян мешавад. Исбот карда мешавад, ки даст кашидан аз моноидеология, тоталитаризм, татбиқи принципҳои инсонпарваронаи таҳсилот имкон намедиханд, ки муаммои ташаккули рафтори ҷамъиятӣ, ҳисси шахрвандӣ бо ёрии воситаҳои кӯҳна ҳал шаванд. Муҳит, ки низоми мураккаб аст, як қатор вазифаҳои танҳо ба худаш хосро иҷро мекунад, ки муайян намудани гуногунии нақшҳои иҷтимоӣ ва мавқеи ҳар як кӯдакро дар он тақозо менамояд. Чунин шартҳои ташкили муҳити инкишофдиҳанда, масалан, таҳсилоти иловагӣ [46], аз ҷумла, муназзамӣ, ҳадафмандона будани таъсироти он, хусусияти барангезандаи воситаҳои истифодашавандаро

муаллифон бо рушди шахсияти хонанда, кӯдаки синни томақтабӣ, донишҷӯӣ, бо ҳаёти ботинӣ ва хислатҳояшон зич алоқаманд мешуморанд.

Таъкид ба ин гуна ҷанбаҳои нақши субъектҳои муҳит ва тарбияро ошкор намуда, дидгоҳҳои асосиро ба ҳалли муаммои таъсири мутақобили иштирокдорони раванди педагогиро таъйин мекунад ва барои дидани имконияти муҳит ва тарбияро дар ҳалли муаммоҳои ташаккули шахсият мусоидат менамояд. Чунончӣ, ҳангоми ошкор намудани шартҳои амалкарди муҳити инкишофдиҳанда, мисли густурдагӣ, модалнокӣ, дараҷаи даркшавандагӣ ва устуворӣ, эмотсионалӣ ва ҷамъбастиӣ, ҳукмрон, ғаёломанд, зудҳаракат будани он, муаллифон ба шароити дохилӣ таваҷҷӯҳ зоҳир мекунанд: эҳсоси рифоҳ бо муҳит, рифоҳи ботинии эмотсионалӣ, рифоҳи шахсият ҳангоми воридшавӣ ба гурӯҳ [83], омодагии кӯдак ба таълими мактабӣ, мутобиқшавии тез ва беосеби ӯ, ки ба инкишоф додани ангезиши мусбат, маҳорати идоракунии эҳсоси худ, таассурот аз комёбӣ, муошират бо омӯзгорон ва ҳамсолон аз ҷониби кӯдак асос меёбад [71]. Ин гуна дидгоҳҳо ба бартараф намудани ихтилоф байни талаботи муҳит ва равандҳои воридшавии шахсияти кӯдак ба он, инкишофи ӯ ва раванди амалкарди муҳит, байни тарбия ба маънои густурда ва маҳдуди он равона гардидаанд. Ба ҳисоб гирифтани шартҳои ошкоршуда ба муаллифон имкон дод, ки технологияҳои дақиқтар, методҳо, шаклҳои раванди педагогиро коркард намоянд, барои баландшавии сатҳи омодагӣ ва ташаккули шахсият мусоидат намуданд. Яке аз хусусиятҳои муҳит, тарбия, таълим, раванди педагогӣ дар маҷмӯъ тавсифҳои иҷтимоию фарҳангӣ буданд, ки мо дар навбати аввал дар таҳқиқот ба назар гирифтаем, зеро мавзӯи омӯзиш рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол аст. Дар байни шартҳои хусусияташон иҷтимоию фарҳангӣ муҳаққиқон таъя кардан ба омодагии ҷаҳоншиносонаи шахсият, гуногунандешӣ, баҳоҳои алтернативӣ, ҷалби оила ба ғаёолияти педагогӣ, аҳли ҷомеа, муколама ва ҳамкорӣ, гузаронидани

машғулиятҳои махсус оид ба инкишофи муоширати муколамавӣ, бунёди муҳити фазоӣ - предметии муошират дар муассиса, робита бо омилҳо ва қаринаҳои иҷтимоӣ - вазъиятеро номбар мекунанд, ки дар онҳо амалҳои гуфтории хонандагон сурат мегиранд [234]. Дар баробари ин, дигар шартҳои иҷтимоӣ фарҳангиро фарқ мекунанд, мисли зарурати тарҳрезии раванди тарбия дар заминаи ҳаёти иҷтимоии кӯдак, амалисозии раванди таълиму тарбия аз маҷеи дидгоҳи дидгоҳи ба шахсият нигаронида [64], таъсири мутақобили таҳсилоти асосӣ ва иловагӣ, мавҷудияти пойгоҳи зарурии моддӣ-техникӣ [123], афзудани сатҳи ҳудогоҳии миллӣ, таъба ба баландшавии арзишҳои ахлоқии кӯдак [106]. Чунончӣ, гуфтан мумкин аст, ки байни қорҳои диссертатсионии дар кишвари мо солҳои охир анҷомдода таҳқиқоте қаманд, ки дар онҳо анғезишҳо ё шартҳои дидгоҳи миллӣ баррасӣ нашуда бошанд. Масалан, Ш.Вализода дар таҳқиқоташ оид ба донишҳо ва манфиатҳои этникӣ, минтақавӣ ва умуминсонӣ боварибахш суҳан ронда [38], дар байни шартҳои миллӣ зарурати таъба ба маҳорати миллӣ ва хусусияти этнопсихологии хонандагон, зарурати таҳияи барномаҳои махсуси мавзӯяшон миллӣ, ғанӣ гардонидани барномаҳои ҳатмӣ бо мавод оид ба арзишҳои маънавии фарҳангҳои миллии минтақа, бисёрфарҳангӣ будани таҳсилот, таъсири мутақобили ҷузъҳои миллӣ, идомати дастовардҳои анъанавӣ ва миллии фарҳанг, ихлос ба анъанаҳои миллӣ, таъба ба фарҳанги мардумӣ, гуногунии этномавод, муҳимияти иттилооти этникии пешниҳодшаванда, ошқор намудани арзишмандии фарҳангҳои халқҳои Тоҷикистонро таъкид менамояд.

Шартҳои дар боло зикршуда имқон доданд, ки пурсиши ҳақамони босалоҳият гузаронида шавад. Ба сифати ин гуна ҳақамон донишҷӯёни факултети психология ва таҳсилоти томақтабӣ, таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсуси МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” ба саволҳои зерин ҷавоб доданд:

1. Ба назари шумо қадом шартҳои самарабахш барои ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол бештар афзалият доранд? Ба зеро

ҷавоб хат кашед (самтгирии ба шахсият нигаронидаи раванди педагогӣ, таъсири мутақобил ва ҳамкориҳои муассисаи таълимиву оила дар раванди педагогӣ, самтгирии эмотсионалии раванди педагогӣ, таъба ба омодагии ҷаҳоншиносона ва салоҳиятнокии иҷтимоию фарҳангӣ ва тасаввуроти кӯдак, ҳамкориҳои оила ва аҳли ҷомеа, нақши назарраси муассисаҳои минтақавии ҷамъиятӣ, гузаронидани машғулияти махсус оид ба мавзӯи этноминтақавӣ, ташкили муҳити инкишофдиҳанда дар муассисаи таълимивӣ, таъсироти мутақобили таҳсилоти асосӣ ва иловагӣ, самтгирии бисёрфарҳанги таҳсилот ва тарбия, таъба ба хусусияти этнопсихологӣ кӯдакони синни мактабӣ, мавҷудияти пойгоҳи зарурии моддӣ - техникӣ барои амалисозии иҷтимоигардонии мактабхонандагон, истифодаи вазъият дар раванди педагогӣ, хусусияти инсонпарваронаи раванди педагогӣ дар мактаб, дастгирӣ ва тақвияти таҷрибаи мусбати рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол)?

2. Шумо ба шартҳои педагогӣ интихобшуда кадом рейтингро лоиқ медонед, агар фаъолияти касбӣ-педагогиро ҳозир интихоб намоед?

Ҷадвали зерин тақсимшавии ҷавобҳои ҳақамони босалоҳиятро нишон медиҳад:

Ҷадвали № 2. Шартҳои педагогӣ афзалиятноки ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол ва рейтингҳои онҳо

Интихоби ҳақамони коршиноси босалоҳият	Рейтингҳои шартҳои
Таъба ба омодагии иҷтимоӣ ва этноминтақавӣ ва хусусияти хонандагони хурдсол	4
Таъсироти мутақобил ва ҳамкориҳои оила ва муассисаи таълимӣ дар раванди педагогӣ	3
Самтгирии ба шахсият нигаронида ва этноминтақавии раванди педагогӣ дар муассисаи таълимӣ	1
Ташкили муҳити инкишофдиҳанда дар раванди педагогӣ	2

Шартҳои боқимонда ҳарчанд аз ҷониби ҳақамон баҳои баланд гирифтанд, аммо ҷойҳои аввалро ишғол накарданд.

Шартҳои зикршудаеро баррасӣ менамоем, ки ҷойҳои намоёнро ишғол карданд.

1. Самтгирии ба шахсият нигаронида ва этноминтақавии раванди педагогӣ дар синфҳои ибтидоӣ.

Дар доираи дидгоҳи ба шахсият нигаронида шахсият ҳамчун воридшавии фард ба фазои робитаҳои этноминтақавӣ баррасӣ мегардад. Фард дар инкишофи худ эҳтиёҷи аз ҷиҳати иҷтимоӣ асосноки шахсият бударо эҳсос мекунад, ки дар фаъолияти барои иҷтимоӣ муҳим амалӣ мешавад. Дидгоҳи ба шахсият нигаронида барои воридшавии шахсият ҳам ба муҳити нав, ҳам анъанавӣ, умумияти устувори иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Дар шароити дидгоҳи ба шахсият нигаронида се давраи ташаккули шахсиятро фарқ мекунанд.

Давраи якум - мутобиқшавӣ- азхудкунии арзишу меъёрҳои рафтор, фаро гирифтани воситаҳои шаклҳои мувофиқи фаъолият ва ба ҳамин васила, ба андозае монанд шудани фардро ба аъзои дигари ин умумиятро пешбинӣ мекунад.

Давраи дуум - инфиродишавӣ - дар натиҷаи ихтилофи шиддатбанди байни зарурати «мисли дигарон будан» ва майлу кӯшиши фард барои ҳаддалимкон шахсиятгардӣ ба миён меояд.

Давраи сеум - ҳамгирошавӣ - аз як тараф, кӯшиши фард барои муаррифӣ гардидан дар умумият (ҷомеа) бо хусусияти хоси худ ва тафовутҳои аз тарафи дигар - эҳтиёҷи умумият барои қабул кардан ва парваридани фақат ҳамон сифатҳои, ки маҳз ба инкишофи он мувофиқанд. Навъи инкишофи гурӯҳи типи инкишофи шахсиятро таъйин мекунад. Боз як хусусияти пешбари дидгоҳи ба шахсият нигаронида дар он аст, ки ҳадафҳои тарбия ба таври назаррас тағйир меёбанд, яъне онҳо инсонпарварона мешаванд. Ба сифати ҳадаф на маҷмуи донишҳо, маҳорату малакаҳо, балки инкишофи озодонаи шахсияти инсон зоҳир мегарданд. Дар чунин шароит вазифаи ташаккули фарҳанги пойгоҳии шахсият мавқеи аввалро ишғол мекунад, ки барои бартараф намудани ихтилоф байни фарҳанги техногенӣ ва инсонпарварона, бартараф намудани бегонашавии инсон аз ҷомеа, таъмини воридшавии фаъолонаи ӯ ба шароити нави иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа имкон медиҳад.

Амалисозии ин вазифаҳо дар шароити тарбияи ба шахсият нигаронида худмуайянкунии шахсият, инкишофи фарҳанг, фаҳмидани арзишмандии ҳаёти инсон, фардият ва нотакрории онро пешбинӣ менамояд. Дидгоҳи ба шахсият нигаронида инсонправарона ва демократӣ намудани раванди педагогиро дар назар дорад.

Татбиқи принсипи диверсификатсия барои воридшавии Тоҷикистон ба фазои ҷаҳонии таҳсилот мусоидат хоҳад кард. Дидгоҳи ба шахсият нигаронида ҳамчунин дар фаъолияти бисёрфарҳанги муассисаҳои таҳсилотии кишвар, аз он ҷумла, кӯдакостонҳо, синфҳои ибтидоӣ, дар ҳар як минтақа, ҳар як ҳудуди маъмурӣ татбиқ меёбад. Ин дар таъкиди қори тарбиявӣ ба ягонагии тамоми халқҳо, дар назардошти хусусиятҳои тарзи тафаккури умумиятҳои миллӣ, анъанаҳои маросиме, ки бо онҳо таърихи миллат ё минтақа алоқаманд мебошад.

Самтгирии миллии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ҳамчун шартҳои ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагон ҷустуҷӯи воситаҳо ва андозаҳои барои рушди маҳорату донишҳои миллӣ мусоидаткунанда, ба ҳисоб гирифтани хусусияти этноравонии хонандагон, демократӣ ва инсонпарварона, вариантнок намудани тарбия, назардошти хусусияти минтақаеро, ки дар он раванди педагогӣ амалӣ мегардад (этнографӣ, таърихӣ-фарҳангӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, экологӣ, геоиқтисодӣ ва ғ.), дар бар мегирад. Зери дидгоҳи этноминтақавӣ мо ба раванди педагогӣ ворид намудани чунин маводро мефаҳмем, ки барои ҳудуди муайяни муттаҳидшуда, ҳамчунин барои этносҳои дар ҳудуди мазкур зиндагикунанда муҳим мебошад. Нерӯи барангезандаи дидгоҳи миллӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар заминаи он самтгириро ба истифодаи иттилооти этноминтақавӣ аз ҷониби хонандагон, ба хусусиятҳои таъсироти мутақобили хонандагон ва педагогҳо, ба хусусиятҳои фаъолияти ҳаётии онҳо ба вуҷуд овардан мумкин аст.

Қаринаи омодагии миллии хонандагони хурдсол пеш аз ҳама, ҷузъи иҷтимоӣ, яъне «мувозинат» бо сотсиуми муҳит, аз тарафи дигар, ҷузъи фаъолиятиро дар бар мегирад. Ҷузъи яқум чунин таъсироти

мутақобилро бо хонандагон пешбинӣ менамояд, ки ба назардошти хусусиятҳои этносҳои дар минтақаи мазкур зиндагикунанда асос меёбад: маҳорати муошират бо хонандагон дар муҳити бисёрфарҳанг, амалиозии кори тарбиявӣ бо назардошти махсусияти этнофарҳангӣ, дониستاني анъанаҳои ҳам этноси худ, ҳам этносоҳе, ки ба онҳо хонандагон мансубанд, таъба соҳаи эмотсионалии этноминтақавии хонандагон, қобилияти дар насли наврас ташаккул додани ҳисси нишот аз тамос бо фарҳанги миллӣ, истифодаи эҷодиёти шифоҳии халқ, манбаъҳои дигари этноминтақавӣ (масалан, санъат) ҳангоми кор бо хонандагон, маҳорати ҷалб намудани анъанаҳои миллӣ ва ғ.

Ҷузъи дуюм бояд пеш аз ҳама, фаъолияти мураббӣён, кормандони педагогӣ, омӯзгорони мактабҳои тавсиф намояд. Амсилай он метавонад як қатор маҳорат, ангезаҳо, воситаҳои методҳои кор бо хонандагонро дар бар гирад: барои машғулият интихоб намудани чунин мундариҷаи мавод, ки дар он барои мундариҷаи миллӣ ҷой дарёфт шавад, ҷалб намудани вазъияти миллӣ бо мақсади бовар кунонидани хонандагон ба дурустии ин ё он меъёри рафтори ҷамъиятӣ; фарогирии техникаи истифодаи маводи методии хусусияташон миллӣ, маҳорати нишон додани намунаҳои меъёри рафтори ҷамъиятӣ дар заминаи истифодаи маводи миллӣ, таъба юа таҷрибаи шахсии миллии хонандагон ва ғ. Амалан мо дар хусуси ангезишҳои ташаккули рафтори ҷамъиятӣ сухан рондем, вақте ки қисмҳои таркибии дидгоҳи этноминтақавиро зикр намудем. Аз ҷумла, таъба ба соҳаи эмотсионалӣ-миллии хонандагон, зарурати истифодаи таҷрибаи шахсии ҳаётии хонандагони хурдсол, ҷалб намудани вазъияти этноминтақавӣ ва ғ.

Назарияи ангезиши фаъолияти ҳаётии шахсият дар педагогика бо маводи кофӣ пешниҳод гардидааст. Аз ҷумла, механизмҳои физиологии ин раванд муайян шудаанд. Дар таҳқиқоти педагогҳо ин муаммо аз нуқтаи назари механизмҳои табдили механизмҳои беруна, сигналҳои шартӣ барои фаъолият баррасӣ мегардад. Ягон синну сол, аз ҷумла, хурди мактабӣ аз ҷиҳати таъсири муҳит худмуҳтор буда наметавонад.

Аммо ин дар сатҳҳо ва марҳалаҳои гуногуни онтогенез ба таври гуногун зоҳир мешавад. Агар сигнали шартӣ пайдоиши рефлексҳоро такон диҳад, эҳтиёчи ба вучуд омада ҳамчун зухуроти он «барангезандаи пурқувват ба амал, ангезаи фаъолият мегардад. Бинобар ин, иваз намудани сигнали заифтар бо сигнали пурқувват заминаи физиологии фаъолнокӣ дар фаъолияти инсон мебошад» [142]. Бо назардошти ин даъвати физиологӣ мо гуфта метавонем, ки ба ангезаҳо ҳама гуна воситаеро мансуб доништан мумкин аст, ки инсонро ба фаъолияти фаъолна водор менамояд.

Ҳамчунин, асосҳои психологӣ-педагогии раванди ангезиши раванди педагогӣ муайян шудаанд, таснифоти гуногуни ангезаҳои таълиму тарбия анҷом ёфтаанд, ҳам дар мактаби миёна ва ҳам олий мавқеи ангезаҳо дар раванди педагогӣ, зоҳиршавӣ ва сохтори он муқаррар гардидааст. Дар баробари ин, ангезаҳои ташаккули шахсият дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, дар мактаби деҳот, дар хонаи хонандагон, дар раванди омодагии зебописандии хонандагону донишҷӯён, дар раванди омодагии ташкилӣ-амалии онҳо омӯхта шудаанд. Агар ба назар гирифта шавад, ки дар синни хурди мактабӣ така ба воситаи методҳо бештар муҳим аст ва таассурпазирии ин воситаҳо аз ҷониби хонандагони синни мазкур бо эҳсоснокӣ ва нерӯи зиёдтар фарқ мекунад, мубрам будани мурочиат ба нерӯҳои барангезандаи раванди тарбия дар синфи ибтидоӣ возеҳ мегардад. Зери ангезаҳои ташаккули рафтори чамъиятии хонандагони хурдсол мо чунин воситаи нерӯҳои раванди педагогиро мефаҳмем, ки хонандагонро ба фаъолияти пурқуввате водор менамоянд, ки ба ташаккули фарҳанги рафтор, сифатҳои ватандӯстона, таҳаммулпазирӣ ва ҷиҳатҳои дигари рафтори чамъиятӣ равона шудааст.

2. Ташкили муҳити инкишофдиҳанда дар хонандагони хурдсол

Ин шартро ҳакамони босалоҳият ҳамчунин дар қатори шартҳои асосӣ гузоштанд. Зери муҳит одатан маҷмӯи падидаҳои гуногуни

берунаро мефаҳманд, ки ба инсон номуташаккилона таъсир мерасонанд [75, с.44]. Яке аз таърифҳои муҳит дар луғати С.И.Ожегов [153] таваҷҷуҳро ба маҷмуи шароити табиӣ, географӣ равона мекунад, ки дар онҳо фаъолияти мавҷудоти зинда ҷараён дорад. Аммо барои мо муҳити инсон ҷолиб буд, ки дар он фаъолияти ҳаётии хонандагони синни хурди мактабӣ ҷараён дорад, яъне муҳити иҷтимоӣ. Зери муҳити иҷтимоӣ мо ба маънои васеи калима «муносибатҳои ҷамъиятиро дар ҷомеаи мазкур ва институтҳои танзимкунандаи ин муносибатҳоро мефаҳмем» [100]. Ба маънои маҳдуд зери муҳит на танҳо шароити беруна, балки манбаи ҳақиқии рушди кӯдакро фаҳмидан мумкин аст. Моҳияти инсон дар маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятии ӯ нухуфтааст. Муассисаи таълимие, ки кӯдак ба он меравад, оилаи ӯ, аҳли маҳаллаи ӯ муҳити тангтарест, ки ба инкишофи ӯ таъсири ҳаррӯза, бевосита мерасонад. Ҳам муҳити умумӣ, ҳам муҳити тангтари ташаккули шахсиятро на худ ба худ, балки вобаста ба чигунагии муносибати кӯдак бо атрофиёнаш таъйин мекунанд. Аммо дуруст аст, ки таъсири муҳити иҷтимоӣ ба ташаккули шахсият бо нақши «росткунандаи» рафтори ҷамъиятии кӯдак маҳдуд намегардад. Намунаҳои рафтори ҳадафмандиаш дар сатҳи баланд, аз ҷумла, рафтори миллие, ки кӯдакро дар зиндагии ҳаррӯза ихота мекунанд, таваҷҷуҳ ва ғамхорӣ волидайн ба олами ботинии ӯ, фазои воқеии хушахлоқона ва меҳнатӣ, ки хонандагон бо он дар муассисаи таълимӣ ва хона рӯ ба рӯ мешаванд, ба рушди ӯ таъсири мусоид мерасонанд.

Шароити моддии ҳаёти хонандагон низ ба шаклгирии шахсияти онҳо таъсири инкишофдиҳанда мерасонад. Масалан, сару либос, хӯрок, манзил, китобҳо, телевизор, бозичаҳо - ҳарчанд номуташаккилона, аммо фаъолон шахсиятро инкишоф медиҳанд.

Аз ин ҷо бармеояд, ки ҷиҳатҳои иҷтимоии муҳит гуногуннавъ мебошанд ва таъсири онҳо метавонад қасдан ё беқасд, номуташаккил, идорашаванда ё идоранашаванда, объективӣ ва субъективӣ, дарозмуддат, кӯтоҳмуддат, мусоид ё номусоид, барномарезишуда ё тасодуфӣ, зарурӣ ва имконпазир бошанд. Асосан чунин муҳите инкишоф

меёбад, ки таъсири он аз ҷониби кӯдак қабул мешавад. Дар ин маврид боз як омили иҷтимоии ташаккули шахсият - тарбия ба кӯмак меояд. Маҳз бо ёрии тарбия таъсироти номуташаккилонаи муҳитро ба шакл даровардан мумкин аст. Тарбия қодир аст, ки тамоми маҷмӯи тарафҳои муҳити ба инсон таъсиррасонандаро ба назар гирад. Тарбия қодир аст, ки тамоми ҳадафу вазифаҳои гузошта, таъсири омилҳои мусоидро ташкил намояд, таъсири омилҳои номусоидро бартараф кунад ё коҳиш диҳад. Тарбия барномаи ташаккули сифатҳои рафтории мактабхонандаро таҳия менамояд. Ҳар қадаре, ки тарбия ба қонуниятҳои инкишофи шахсияти хонанда амиқтар таъсия намояд, ҳамон қадар самарабах мегардад. Таъсири ҷиҳатҳои гуногуни муҳит ва тарбия аз ҳамдигар ҷудо зоҳир намешаванд, балки ҳамеша дар маҷмӯъ таъсир мерасонанд. Мо болотар оид ба нақши шароити моддии ҳаёт дар ташаккули рафтори хонандагони хурдсол сухан рондем. Ба вучуд овардани фазои мусоиди психологӣ низ аҳамият дорад. Метавон гуфт, ки ҳангоми ташкили муҳити психологӣ инкишофдиҳанда дар муассисаи таълимӣ таъсири омӯзгор, мураббӣ, ҳаياتи педагогӣ дар маҷмӯъ назаррас мебошад. Онҳо ба кор равона мекунанд, барои заминаи мусбат дар созмон ва мундариҷаи фаъолият мусоидат менамоянд. Ин дар хонандагони хурдсол хоҳиши иштирок дар кор, шавқу рағбат ба он, кӯшиши хуб иҷро намудани корро таҳрик медиҳад.

Ҳамаи ин аз мураббӣ зоҳир намудани маҳорати иртиботӣ, ҳамчунин созмондиҳӣ ва эҷодиро тақозо менамояд. Муҳити иҷтимоие, ки тавассути тарбия фароҳам оварда мешавад, на танҳо шартҳои беруна, балки манбаи ҳақиқии инкишофи кӯдак аст.

Барои ташаккули рафтори ҷамъиятӣ ташкил кардани муҳити ҷисмонӣ низ муҳим мебошад. Яке аз ҷиҳатҳои он вақти фароғати хонандагон дар мактаби ибтидоӣ аст. Муаммо вақти фориғ аз таҳсил, ташкили дурусти он яке аз муаммоҳои на танҳо тарбияи зеҳнӣ, балки ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол мебошад. Сифатҳои, мисли боинтизомӣ, дақиқкорӣ, ҳисси вазифашиносӣ, боодабӣ

нишондихандаҳои фарҳанги рафтори хонандагон буда, дар шароити дуруст ташкил шудани вақти холии хонандагон беҳтар ташаккул меёбанд.

Бунёди шароити мусоиди ҷисмонӣ мавҷудияти утоқҳои ба ҳадафу шумораи тарбиятгирандагон мувофиқро пешбинӣ менамояд, ки барои таълими хонандагон заруранд. Ин утоқҳо бояд бо таҷҳизоти рӯшноидиханда, низоми тозакунии ҳаво, акустикаи мувофиқ таъмин бошанд. Зимнан барои ранг додани фарш, деворҳо, шифти утоқҳо истифодаи рангҳои кушод, хусусан, сабзи паст, осмонӣ, гулобӣ тавсия дода мешавад. Барои фароҳам овардани таъби хуши хонандагон дар мактаб талаб карда мешавад, ки синфхона ва утоқҳо набояд намуди аз ҳад зиёд расмӣ дошта бошанд, бо растаниву гулҳо, нигораҳо, аквариум бо моҳичаҳои зинда оро дода шаванд. Ба шароити ҷисмонии мусоид ҳамчунин бо садоҳо ҳамроҳ будани вақти фароғати хонандагон ё машғулияти онҳо мансуб аст. Дар мавриди дидгоҳҳо нисбат ба ташкили муҳити инкишофдихандаи хонандагони хурдсол бошад, онҳоро як қатор принципҳо таъйин мекунанд, аз ҷумла:

а). Тарзи муосири ҳаёти хонандагон дар синф ва кори беруназсинфӣ. Хонандагон дар ин синну сол аллакай ба тарзи зиндагии дастҷамъона (коллективона) одат кардаанд, тартиби рӯз, речаи кори муассисаи таълимиро медонанд. Ҳар яке дӯсту рафиқ дошта, соҳиби малакаҳои худташқилкунӣ мебошанд ва дар бораи фаъолияти худ тасаввурот доранд.

б). Ҳадафмандона будани раванди тарбия ва ташкили муҳит дар заминаи принципи синнусолии тақсимот ба синфҳо ва агар имконпазир бошад, гурӯҳҳои гуногунсин дар корҳои беруназдарсӣ.

в). Фароҳам овардани муҳити мусоиди моддие, ки барои ҳаёт, фаъолияти гуногунҷанбаи хонандагон зарур аст. Дар мактаб, барои кӯдакистон таъминот бо маводи таълимӣ-методӣ, бозичаҳо хеле муҳим аст. Ғайр аз бозича маводи гуногун барои бозича таҷҳизот барои бозича омода карда мешавад, масалан, хоначаҳо, намунаҳо, қаҳрамонҳои

театрҳои лӯхтак. Дар ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол бозичаҳои мусиқавӣ, театрикунонида, миллие имконияти зиёдро фароҳам меоранд, ки ҳоло аҳамияташонро барои хонандагон аз даст надодаанд. Хусусияти фарқкунандаи бозичаи миллии ифоданокии образ, шартӣ ва ҷамъбасти будани он аст. Талаботи муҳимтарин нисбат ба бозичаи хусусияташ миллии мувофиқати мундариҷа ва образи бозича ба идеалҳои тарбия дар ҷомеаи мо мебошад. Бозича бояд ҳиссиёти некро барангезад, барои андӯхтани образи мусбати ахлоқӣ ёри расонад. Бозича бояд талаботи воқеӣ ва динамикӣ буданро инъикос намояд, то ки имконияти истифодаи гуногунҷанбаи он таъмин гардад. Бозича бояд беҳатар, ба талаботи асосии беҳдошт мувофиқ бошад.

г). Истифодаи навҳои гуногуни ҷаъолият, бо навбат истифода бурдани онҳо дар мувофиқат бо сатҳи инкишофи хонандагон ва нақши навӣ мазкури ҷаъолият дар ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол.

д). Доимӣ ва мувофиқи синну сол тартиби рӯз. Дар ин синну сол хонандагон уҳдадорҳои гуногунро мустақилона иҷро карда метавонанд, зеро пайдарпаии раванҳои речаи муассисаи таълимиву хонаро медонанд. Одатан, хонандагон ба раванди реча сари вақт ва мустақилона ворид мешаванд, аммо волидайн ва омӯзгорон бояд ба ивазшавии навҳои ҷаъолият диққат диҳанд.

3. Рейтинги раванди таъсироти мутақобил ва ҳамкориҳои муассисаи таълимӣ ва оила низ ба таври кофӣ баланд аст: ҷойи 3-юм. Ин қонунист, зеро дар ташаккули кӯдак муваффақиятро дар сурати риояи принсипи ягонагии амалҳои омӯзгорону волидайн ба даст овардан мумкин аст. Дар педагогикаи иҷтимоии муосир тамоми навҳои муносибати одамонро ба чунин навҳо тақсим мекунанд:

- *ҳамкорӣ*, ки ҳамдигарфаҳмӣ ва дастгирии якдигарро пешбинӣ менамояд;

- *паритет* - муносибатҳои баробар, «иттифоқӣ», ки ба манфиати мутақобили тамоми аъзои иттифоқҳо асос меёбанд;

- *мусобиқа* - хоҳиши расидан ба дастоварди бештару беҳтар дар рақобати хайрхоҳона;

- *рақобат* - кӯшиши сардорӣ ба дигарон;

- *зиддият* - ихтилофи пуршиддат байни аъзои иттифок, гурӯҳӣ ё дастачамъона, ки ҳангоми иттифок он хусусияти маҷбурӣ дорад [90]. Табиист, ки навъи беҳтарини муносибатҳо ҳамкорӣ мебошад [86, с.20]. Асоси чунин муносибатҳоро аз ҷониби омӯзгор донишони ҳар як хонанда, фаҳмидани муаммоҳои оилаи ӯ, эҳтироми якдигар ва одоб дар муносибатҳои байни муассисаи таълимиву оила, маҳорати расонидани ёрӣ ба волидайн дар фароҳам овардани фазои мусоиди педагогӣ ва эмотсионалӣ дар вақти мушкилот ташкил медиҳад. Барпо намудани муносибатҳои бозғатимод, тамос байни калонсолон ҳамеша осон аст: барои ин сабру таҳаммул ва рағбат, ҳозирба ва нуфузи шахсияти омӯзгор-мураббӣ заруранд [99,100]. Фаъолияти муассисаи таълимӣ бо оиларо аз рӯйи масъалаҳои гуногун амалӣ кардан мумкин аст. Нақшаи зерин дар ин бобат тасаввуроти умумиро медиҳад:

Нақшаи №2 . Самтҳои ҳамкориҳои муассисаи таълимӣ ва оила

Кӯмаки маърифатӣ	Ёрмандии психологӣ	Ёрмандӣ ба сифати миёнарав
Таълим	Дастгирӣ	Созмондихӣ
Тарбия	Ислоҳ	Ҳамоҳангсозӣ
		Ахборотдихӣ

Қисми маърифатӣ, чунонки аз нақша бармеояд, ду самтро дар бар мегирад - ёрӣ ба волидайн дар таълими хонандагон ва тарбия. Ёрмандӣ дар таълим ба ташаккули фарҳанги педагогии волидайн равона шудааст. Ёрмандӣ дар тарбия ба пешгирии низоъҳои оилавӣ, мустаҳкам кардани оила ва истифодаи ҳададмкон пурраи нерӯи тарбиявии он нигаронида шудааст. Ёрии психологӣ дастгирӣ ва ислоҳи иҷтимоӣ-педагогиро пешбинӣ менамояд. Дастгирӣ ба бунёди микроклими мусоид дар оила нигаронида шудааст, мақсади ислоҳ бошад, ёрӣ расонидан ба волидайн дар таъсироти мутақобили бештар созанда бо хонандагон мебошад. М.А.Галагузова [46,с.181] ба таркиби ҷузъи миёнаравӣ «ёрӣ дар ҳамоҳангӣ»-ро ворид менамояд, ки ба фаъолгардонии ҳадамоти гуногун

чихати кӯмак ба оила, барои ташкили ёри мусоидат менамояд, ки барои густариши дониши психологӣ-педагогии волидайн равона шудааст.

Муҳаққиқон [23,35,61,97] маҷмӯи донишҳоеро муайян кардаанд, ки бояд ба волидайн дода шавад:

1. Шинос кардани волидайн бо барномаи таълим ва тарбия дар мактаби ибтидоӣ;

2. Таваҷҷуҳи махсус ба масъалаҳои ташаккули рафтори хушахлоқона;

3. Додани тасаввурот дар бораи қонуниятҳои умумии инкишофи рӯҳию ҷисмонии хонандагони хурдсол ва хусусияти гуногуни инфиродии кӯдак;

4. Коркард намудани талаботи ягона нисбат ба кӯдак аз ҷониби педагогҳо ва волидайн;

5. Расонидани кӯмак ба падару модарон дар азхудкунии методҳои самарабахши тарбия;

6. Дар волидайн ташаккул додани эҳтиёҷ ва маҳорати дар амалия истифода бурдани донишҳои гирифташуда;

7. Паҳн кардани таҷрибаи беҳтарини тарбияи оилавӣ.

Дақиқ муайян кардани вазифаҳои кор бо волидайн ояндадор ва пуркувват гардидани робитаи мутақобил ва иттифоқи мактаб ва оиларо дар тарбияи хонандагон таъмин менамояд.

4. Яке аз шартҳои муҳимтарини ташаккули самараноки рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол «таъя ба сатҳи омодагии иҷтимоӣ фарҳангӣ ва этнофарҳангии хонандагон, ҳамчунин ба хусусияти онҳо» зикр карда шуд. Дар бораи хусусияти хонандагони хурдсол мо дар фасли якум муфассал сухан рондем. Ҳамчунин, ҷузъҳои асосии рафтори ҷамъиятиро хотиррасон мекунем, ки дар фасли дуюм муайян ва баррасӣ гардиданд: таҳаммулпазирӣ, ватандӯстӣ, меъёрҳои мақбули рафтор. Ҳангоми муайян намудани сатҳи онҳо дар хонандагони хурдсол мо ба се меъёр таъя намудем: когнитивӣ (ё маърифатӣ), ангеизишӣ-арзишӣ (ё эмотивӣ), рафторӣ (ё протсессуалӣ-фаъолиятӣ). Дар мувофиқат бо онҳо

мо нишондиҳандаҳоеро коркард намудем, ки аз рӯи онҳо сатҳи таҳаммулпазирӣ, ватандӯстӣ, инкишофи меъёрҳои мақбули рафторро муайян кардан мумкин аст.

Нақшаи №3. Нишондиҳандаҳои инкишофи ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, меъёрҳои рафтор дар хонандагони хурдсол

<i>Ангезишӣ-арзишӣ</i>	<i>Когнитивӣ</i>	<i>Рафторӣ (фаъолиятӣ)</i>
<p>Тарбиятдидагии шаҳрвандӣ.</p> <p>Муносибати хонандагон ба оилаи худ, шаҳр, деҳаи худ, шавку рағбат ба таърихи деҳа, шаҳр, Ватан, эҳтиёҷ ба иттилооти шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ, донишдӯстӣ дар ин самт, меҳр, ифтихор аз дастовардҳои ҷумҳурии худ, Ватани худ, Конституция.</p> <p>Донишгари шаҳр, деҳаи худ, номи онҳо, мавҷудияти тасаввурот дар бораи рамзҳои ҷумҳурии, шаҳри худ, дар бораи пойтахти кишвар - Душанбе, дарк намудани мафҳумҳои «қарз», «вичдон», «муҳаббат ба Ватан», «хукуку уҳдадорихо».</p> <p>Фаъолнокии хонандагон дар тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ, масъулият барои кирдори рафтори худ, маҳорати ташкил кардани меҳнати худ, эҳтиёт кардани китобу бозичаҳо, моликияти мактаб, маҳорати иҷро кардани супоришҳои ҷамъиятии омӯзгорон ва волидайн, иштирок дар ҷашнҳои давлатии кишвар, ҳадафмандӣ, ташаббускорӣ, маҳорати ислоҳ намудани хатоҳо ва кирдорҳои нодуруст, суботкорӣ дар фаъолият.</p>	<p>Таҳаммулпазирӣ</p> <p>Қобилият ба эмпатия, ба ҳамҳиссӣ ва ҳамдардӣ, ҳалли созандаи вазъияти педагогии низоъ, таассурпазирӣ иҷтимоии хонандагон, таҳаммул нисбат ба фикру андешаҳои хонандагони дигар, самимият дар ифода кардани эҳсос ва таассуроти худ, баробарӣ бо хонандагони дигар, ҳисси амният, сулҳхоҳӣ, шавку рағбати хонандагон ба якдигар, ба миллатҳои дигар.</p> <p>Дарки одамони дигар, нақши диалог, эътирофи гуногуннавь будани фарҳанги инсонӣ (афсонаҳо, таронаҳо, расмҳо), боигарии он, муколама бо падидаву ашёи фарҳанг, аз худ кардани арзишҳои фарҳанги худ, эътиром ба ашёи фарҳанги халқҳои дигар (бозичаҳо, расмҳо, китобҳо, афсонаҳо), самтгирӣ ба инкишофи қобилияти худ, шиносӣ бо мафҳуми «эътиром ба ақидаи дигарон».</p> <p>Маҳорати шундан ва фаҳмидани каси дигар, эътимод, маҳорати ифода намудани муносибати худ ба хонандагони дигар бидуни хушунат ва зӯроварӣ, маҳорати озодона зоҳир кардани худфаъолияти иртиботӣ, созиш намудан бо</p>	<p>Фарҳанги рафтор (ё этикет)</p> <p>Ҳисси вазифашиносӣ ва масъулият дар назди дигарон, эҳтиёҷ ба рафтори боинтизом, ҳисси шафқат, одӣ будан дар муносибатҳо бо хонандагони дигар, муносибати эҳтиёткорона ба анъанаву маросим, кӯшиши шинос шудан бо сарчашмаҳои фарҳанги худ.</p> <p>Фаҳмидани маънии калимаҳои «инсонпарварӣ, бошарафӣ, дӯстӣ, анъана, одат, фарҳанги рафтор, меъёри рафтор»</p> <p>Донишгари қоидаҳои рафтори ҷамъиятӣ, маросим ва анъанаҳои халқ.</p> <p>Донишгари мафҳумҳои «ҷасорат - тарсӯй, некӣ, хушмуомилағӣ, эътиром ба дигарон, дилсӯзӣ, ҳассосият, бодикқатӣ, боодабӣ.</p> <p>Танзими рафтори худ дар мувофиқат бо меъёру қоидаҳои рафтор, боадолатӣ, ростқавлӣ, ҳақгӯӣ, набудани гурур, маҳорати салому алайк кардан, хайрбод гуфтан, ҳамкорӣ намудан, ҷой додан, кушодани дар, овардани курсӣ, барои ёри ва ғамхорӣ арзи сипос намуданю</p>

маҳорати то охир бурдани кор.	хонандагони дигар оид ба муаммоҳои ночиз, маҳорати инсонпарварона ҳал кардани масъалаҳо, рафтори мусбат, маҳорати ҳимояти рафтори худ, якҷоя амал кардан бо дигарон,
-------------------------------	--

Албатта, мо дарк менамоем, ки дар нақша на ҳамаи нишондиҳандаҳои рафтори ҷамъиятӣ пешниҳод шудаанд. Аммо онҳо дар гузаронидани озмоиши ташхисӣ кӯмак расониданд, ки ба муайян кардани сатҳи рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол нигаронида шуда буд. Ба ғайр аз он, ки методҳои гуногуни мушоҳида, суҳбат бо хонандагон, вазъият мавриди истифода буданд. Мо усули дараҷабандиро дар асоси ҷадвали рафтори ҷамъиятӣ ба кор бурдем, ки дар нақшаи №3 пешниҳод гардидааст. Ба омӯзгорон пешниҳод шуд, ки дар оғози сол фарҳанги рафтори хонандагонро аз рӯи нишондиҳандаҳои дар боло овардашуда баҳо диҳанд. Баҳодиҳӣ аз рӯи ҷадвали 3 балла анҷом дода шуд. Истифодаи ин методика ба омӯзгорон имкон дод, ки рафтори ҷамъиятии хонандагонро ба таври зерин баҳо диҳанд.

Ҷадвали №3. Баҳоҳои миёна барои зоҳир намудани рафтори ҷамъиятӣ

Ҷузъҳо	Меъёрҳо					
	Когнитивӣ		Ангишиш-эмотсионалӣ		Конативӣ (фаъолиятӣ)	
	Назоратӣ	Озмоиш.	Назоратӣ	Озмоишӣ	Назоратӣ	Озмоишӣ
Тарбиятдидаги и шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ	2.2	2.1	1.9	2	2.3	2.3
Таҳаммул-пазирӣ	2	2	1.8	1.9	2.1	2.2
Фарҳанги рафтор (этикет)	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4
Холи умумии миёна	2.1	2.1	2	2.1	2.2	2.4

Ҷадвал нишон медиҳад, ки ҳолҳои ибтидоии миёна аз рӯи тамоми меъёрҳо ва нишондиҳандаҳо дар гурӯҳҳои назоратӣ ва озмоишӣ тақрибан

баробаранд, ки оид ба шароити якхела барои ҳар ду гурӯҳ дар оғози озмоиш гувоҳӣ медиҳад.

Ҳамчунин дар асоси баҳоҳои ба даст омада мо се сатҳи зоҳиршавии рафтори ҷамъиятиро дар хонандагон муайян намудем: *баланд*, *миёна*, *паст*.

Сатҳи баланд - аз 0 то 2,4 хол. Ҳангоми баҳо додани хонандагони ин сатҳ омӯзгорон ва мураббӣён ба мавҷудияти тасаввурот оид ба рамзҳои ҷумхурӣ, кишвар, дарк шудани мафҳумҳои «қарз, вичдон, инсонпарварӣ, ҳассосият, ҳисси эҳтиром», донишҷӯи қоидаҳои рафтори ҷамъиятӣ, анъанаҳои маросими мардумӣ, азхудшавии арзишҳои ҳам фарҳанги худӣ ва ҳам фарҳанги миллатҳои дигар диққат доданд. Ба хонандагони ин сатҳ ҳисси эмпатия, қобилият ба ҳамҳиссӣ, дарки иҷтимоии хонандагони дигар, самимият, сулҳдӯстӣ, ҳисси вазифашиносӣ ва масъулият нисбат ба хонандагони дигар, таваҷҷуҳ ба онҳо, эҳтиёҷ ба рафтори боинтизом, маҳорати танзими он дар мувофиқат бо меъёру қоидаҳо, ҳисси адолат, росткорӣ, таъсири мутақобил бо хонандагону калонсолон, иштирок дар ҷашнҳои сатҳи давлатӣ, маҳорати то охир бурдани кор, инсонпарварӣ, босуботӣ хос мебошанд.

Сатҳи миёна - аз 0 то 2,2 хол. Дар ин гуна хонандагон шавқу рағбат ба иттилоот дар бораи кишвар, ҷумҳурии худ ба мушоҳида расид, аммо на ҳамеша тасаввурот дар бораи рамзҳои кишвар вучуд доштанд, на ҳамеша хонандагон мафҳумҳои «қарз, вичдон, инсонпарварӣ» ва ғайраро дақиқ муайян карда метавонистанд. Онҳо асосан таҳаммулпазиранд, аммо нисбат ба дигарон як андоза хушунатро зоҳир карда метавонанд, агар манфиатҳои онҳо хилофи манфиати дигарон бошад. Боинтизом мебошанд, меъёрҳои асосии рафтори ҷамъиятиро медонанд, барои танзими рафтори худ бо ин меъёру қоидаҳо кӯшиш мекунанд, аммо на ҳамеша ба ин кор муваффақ мешаванд. Сохтори рафтори ҷамъиятӣ дар онҳо на тамоми ягона амал намекунад, дар синфҳои 1-2 пухта расидани функсияҳои он рӯй медиҳад.

Сатҳи наст - аз 0 то 2 хол. Таваҷҷуҳу рағбат ба иттилоот дар бораи ҷумҳурии худ, шаҳр ё деҳаи худ, оид ба кишвари худ дар баъзе вазъият зоҳир шуда метавонад, аммо тасаввуроти хонандагон дар бораи нишон, парчам, рамзҳои дигари ҷумҳурии ва кишвар хеле норавшан мебошанд. Онҳо аксар вақт инчӣ мебошанд, агар ягон чиз писанд наояд, хушунат зоҳир карда метавонанд ва рафтори худро бо меъёрҳо, қоидаҳо ва талабот танзим намеkunанд. Дар фаъолият ташаббус нишон намедиханд, номехрубон ва фардгаро (индивидуалист) мебошанд. Аксар вақт аз миллат ва фарҳанги худ огоҳанд, як андоза рағбату таваҷҷӯҳ зоҳир мекунанд, баъзе ҷиҳати одоби рафторро нишон медиханд, аммо на ҳамеша адолат, ростқавлиро зоҳир менамоянд. Дар муносибат бо хонандагони дигар баъзан ҳавобаланду боғурур мебошанд.

Хулосаҳои боби якум

1. Таҳқиқот нишон дод, ки масъалаҳои педагогикаи хонандаи хурдсол таърихи давомдор мебошад. Ғояҳои инсонпарваронаро дар таърих ва назарияи педагогика асосан Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталотси, Н.И. Бетской, В.Ф. Одоевский, П.Ф. Каптерев, А.В. Запорожетс, Д.Б. Элконин, Н.Н.Поддъяков, М.Орифӣ, И.Обидов, Б.Раҳимов, М.Лутфуллозода, Ф.Шарифзода, И.Х.Каримова ва диг. баён кардаанд. Дар байни ин ғояҳо - самтгирӣ ба муносибати инсонпарварона ба кӯдаки хурдсол, эътирофи синни хурд ҳамчун давраи махсуси инкишофи инсон, тавсияи истифодаи воситаҳои «наرم» ва ангешиҳои чолиб дар кор бо хонандагони хурдсол, тавачҷух ба шахсияти онҳо, ба нерӯ ва имконияти онҳо, зарурати барангехтани донишдӯстӣ ва таҳаммулпазирӣ дар муносибатҳо ба олам, инкишофи шавқу рағбати маърифат, талаб кардани озодӣ дар зоҳиршавии худфаъолияти иртиботӣ (коммуникативӣ).

2. Мо таҳқиқоти афзалиятнокро оид ба муаммо дар якҷанд гурӯҳ муназзам намудем: таҳқиқоте, ки дар онҳо хусусиятҳои хонандагони хурдсол ошкор шудаанд; манбаъҳое, ки таҳлили ҷиҳатҳои фаъолиятии кор оид ба тарбияи рафтори ҷамъиятии хонандагони синфҳои ибтидоӣ меҳвари онҳоро ташкил дод; таҳқиқоте, ки дар онҳо дидгоҳҳои ба шахсият нигаронида ва миллӣ таҳлил шудаанд; таълифоте, ки таъсири технологияҳои гуногуни ангешиширо ба ташаккули рафтори ҷамъиятии мактабхонандагон инъикос мекунанд. Таҳлили онҳо ба мо имкон дод, ки тавсифи томи шахсияти хонандаи хурдсолро анҷом диҳем. Ба инкишофи рӯҳии хонанда, хотир, соҳаи эмотсионалии ӯ, ихтилофҳои асосии психика ҳамчун нерӯҳои ҳаракатдиҳандаи инкишофи рӯҳӣ тавачҷуҳи бештар дода шуд.

Аз мавқеи дидгоҳи ба шахсият нигаронида чунин хусусиятҳое, мисли эҳтиёҷ ба эътироф ва эҳтиром аз ҷониби ҳамсолон, шавқу рағбати зиёд ба ҳамсолон, шаклҳои берун аз вазъиятии муошират, сулҳҷӯӣ, қобилият ба эмпатия таъкид мешаванд.

3. Барои таҳқиқоти мо чунин тавсифи рафтори чамъиятӣ, мисли аҳамияти таъсироти анъанаҳои миллӣ, хусусан, аз тарафи оила муҳим буд. Кӯдак дар ин синну сол ба дарки мансубияти худ ба этнос, минтақа оғоз менамояд, ба иттилоот оид ба анъанаҳои миллӣ тавачҷӯх зоҳир мекунад, кӯшиш менамояд, ки рафтораширо бо амалҳои одамони дигар созгор намояд, яъне кӯдак ба низоми муносибатҳои таҳаммулпазирона ворид шуда, бо анъанаҳои маросими этнос ва минтақаи худ шинос мешавад, ба онҳо тақлид мекунад, онҳоро риоя менамояд, худро бо волидайнаш ҳаммонанд месозад, тадричан ба калонсолон ғамхорӣ зоҳир карда, нисбат ба онҳо эҳтиром нишон медиҳад.

4. Мафҳуми рафтор дар таҳқиқот густурда ва бисёрҷабҳа маънидод шудааст. Зери рафтор ҳам риояи меъёру қоидаҳои муқарраршуда, ҳам низоми ақсуламалҳои фитрӣ ва азхудшуда, ҳам амалҳои ҳадафмандонае фаҳмида мешаванд, ки бо отифаҳо, ҳиссиёт таъйин мешаванд. Маънидоди гуногуни рафтор ба дидгоҳҳои гуногун нисбат ба тавсифи шахсият, хусусиятҳои ирсии инсон, дар тавсифи таъсироти муҳит вобаста мебошанд. С.Л. Рубинштейн рафторро бо фаъолияти муташаккилона алоқаманд медонад, А.Н. Леонтев, В.А. Сластёнин, Г.И. Чижакова - бо самтгириҳои арзишӣ. Ба ақидаи Г.Ф.Кумарина, барои хонандаи хурдсол муносибатҳои арзишӣ, ҳадафҳо ва самтгириҳо танзимгарони ботинии рафтор мегарданд.

Дар назарияи педагогика рафтори хонандаи хурдсол ҳамчун фаъолияти маънидод мешавад, ки дорои заминаҳои табиӣ аст, аммо моҳиятан бо иҷтимоӣ таъйин мегардад (С.Л. Рубинштейн). Шакли типии он меҳнат, ҳамчунин муошират мебошанд, ки ба танзими рӯҳии рафтор хусусияти сифатан навро мебахшанд. Ин имкон медиҳад, ки рафтор бо ҳадафҳои пешакӣ гузошта, дертар бошад, бо ақидаҳо ва ҷаҳоншиносӣ танзим карда шавад, ки ба характери онҳо самт ва арзиши иҷтимоии рафтор вобаста мебошад.

5. Дар байни қисмҳои таркибии рафтор муҳаққиқон (М.Лутфуллозода, Ф.Шарифзода, Г.Н.Волков, В.С. Кукушкин, К.Б.

Семенов) афкори чамъиятӣ, идеалҳо, принципҳоеро номбар мекунад, ки хусусияти рафтори чамъиятӣ, мафҳумҳои ахлоқ, тарзи рафтор ва ғайраро таъйин менамоянд. Академик М.Лутфуллозода аз байни хусусиятҳои миллӣ-психологӣ хусусиятҳои эмотсионалӣ, яъне ҳаракати чараёнгирии ҳиссиёт, тундмичозӣ; ангезишӣ-заминавӣ, яъне дараҷаи барҷастагӣ ва махсусияти зоҳиршавии сифатҳои, мисли уҳдабароӣ, коршоямӣ, эҳтиёткорӣ; зеҳнӣ, яъне характери ташкили фаъолияти фикрӣ, дараҷаи ботадбирӣ, бомантиқ будани фаъолият ва тафаккур; иродавӣ - устувории рафтор, давомнокии кӯшишҳои иродавӣ; иртиботӣ, яъне хусусияти таъсири мутақобил ва муошират байни хонандагон, дараҷаи дӯстию тифоқӣ, аз ҳам дуршавӣ ва ғайраро чудо мекунад. Тамоми ин ҷиҳатҳо чунин падидаеро, мисли худогоҳии миллӣ тавсиф мекунад, ки бо рафтори чамъиятӣ зич алоқаманд аст. Самтгириҳои миллӣ гӯё ки дар хотираи намояндагони умумияти мушаххаси этникӣ ҷойгир шудаанд ва аз он ба таври автоматӣ «берун кашида шуда», асоси рафтор, ҳадаф, воситаи тарзҳои фаъолиятро таъйин менамоянд.

6. Таҳлили маҷмуи ҷузъҳои рафтор ва сифатҳои шахсият дар бораи мувофиқати онҳо ба талаботе гувоҳӣ медиҳад, ки дар ин ё он давраи инкишофи Тоҷикистон нисбат ба шахсияти хонанда пеш оварда мешаванд. Муҳаққиқони муаммоҳои иҷтимоигардонӣ ва инкишофи рафтори иҷтимоӣ чунин мешуморанд, ки дар замони ҳозира сохтор ва механизмҳои рафтори одамон тағйир ёфтаанд. Агар дар фарҳанги пештара, **ситсиалистӣ** механизмҳои меъёрӣ бартарӣ дошта бошанд, имрӯз механизмҳои арзишӣ ҳукмфармо мебошанд. Имрӯз ба меъёрҳои умумӣ такя кардан нокифоя аст, балки самтгириҳои арзишӣ ҳамчун заминаҳои аз ҷониби субъект даркшуда бояд ҳидояткунандаи рафтор бошанд. Меъёр ҳамчун танзимкунандаи беруна мубрамии худро аз даст намедиҳад, аммо кофӣ низ намебошад. Самтбахшандаи ботинии рафтор - арзиш зарур аст. Ба чунин дидгоҳҳо такя намуда, ҳамчунин дар асоси натиҷаҳои пурсиши волидайн мо рейтингҳои зухуроти рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсолро муайян намудем. Озмоиш имкон дод, ки

дидгоҳҳои имрӯз афзалиятнок нисбат ба сифатҳои рафтори ҷамъиятии хонандагон ошкор гарданд: афзалияти ташаккули тарбиятдидагии шахрвандӣ-ватандӯстонаи онҳо, таҳаммулпазирӣ, фарҳанги рафтор ё меъёрҳои этикет.

7. Таҳлили таҳқиқот (М.Орифӣ, И.Обидов, М.Лутфуллозода, Ф.Шарифзода, Б.Раҳимов, А.Нуров, Б.Мачидова, И.С. Кон, Г.С. Краснитская, К.Ю. Лавринтс, И.А.Малашихина, Ҷ.Файзализода), ҳамчунин пурсиши ҳақамони босалоҳият, ки ба сифати онҳо донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров баромад карданд, барои ошкор намудани шартҳои педагогӣ имкон дод, ки ба хонандагони хурдсол дар раванди ташаккули рафтори ҷамъиятиашон таъсири зиёд мерасонанд. Дар байни онҳое, донишҷӯён афзал донишҷӯёни донишҷӯёни аз 1 то 4 чунин шартҳо ҷойгир шуданд: самтгирии ба шахсият нигаронида ва этноминтақавии раванди педагогӣ дар синфи ибтидоӣ, ташкили муҳити инкишофдиҳанда, яққоя амал кардани муассисаи таълимӣ ва оила дар раванди педагогӣ, таъба ба омодагии иҷтимоию этнофарҳангӣ ва хусусиятҳои синнусолии хонандагони хурдсол.

8. Зери ангезаҳои ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол мо чунин воситаҳои ҷолиб ва нерӯҳои раванди педагогиро мефаҳмам, ки хонандагонро ба фаъолияти пурқуввати ба ташаккули фарҳанги рафтор, сифатҳои ватандӯстона, таҳаммулпазирӣ ва сифатҳои дигари рафтори ҷамъиятӣ равонашуда водор менамоянд.

9. Дар таҳқиқот самтҳои таъсироти мутақобили муассисаи таълимӣ ва оила, сатҳҳои зухуроти рафтори ҷамъиятӣ дар хонандагони хурдсол (баланд, миёна, паст) ошкор карда шудаанд.

БОБИ II. ТЕХНОЛОГИЯИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ РАФТОРИ ИҚТИМОИИ ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ ТАВАССУТИ АНЪАНАҲОИ МИЛЛИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

2.1. Таъсири арзишҳои миллии халқи тоҷик ба ташаккули рафтори шаҳрвандӣ-ватанпарваронаи хонандагони хурдсол

Озмоише, ки дар синфҳои ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ гузаронида шуд, ба концепсия дар бораи вобастагии инкишофи кӯдак ба самтгирии ба шахсият нигаронида ва миллии раванди педагогӣ дар муассисаи таълимӣ асос ёфтааст.

Дар раванди гузаронидани озмоиши педагогӣ (солҳои 2017-2022) дар пойгоҳи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №22, 24, гимназияи №4-и шаҳри Хучанд ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №15, 29-и ноҳияи Б.Ғафуров гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ интихоб шуданд, ки бо ҳамдигар аз рӯи меъёрҳои наздиканд, ки аз ҷониби мо дар фасли қаблӣ муайян гардиданд. Дар мувофиқат бо фарзия озмоиш ба ҳалли вазифаҳои зерин равона шуд:

- густариш додани имконияти мутобиқшавии хонандагон дар гурӯҳ, аз ҷониби онҳо аз худ шудани меъёрҳои амалкунанда, арзишҳо, шаклҳои фаъолият ва рафтор;

- инфиродигардонӣ дар азхудкунии тасаввурот ва мафҳумҳо оид ба шаҳрвандият ва ватандӯстӣ. Ҳайати педагогӣ ба хонандагон эҳсосеро талқин менамояд, ки ба андешаҳо, ақидаҳои онҳо бо эҳтиром муносибат мекунад, дар онҳо маҳорати мувофиқ кардани рафтори шаҳрвандии худро бо рафтори хонандагони дигар ташаккул медиҳад;

- шиносӣ бо анъанаву маросими халқи худ ва оилаи худ, ташаккули зуҳуроти муҳаббат ба Ватан, талқин намудани хонандагон ба кирдорҳои мусбати шаҳрвандӣ тариқи бозиҳои махсус. Аз ҷониби хонандагон дарк шудани арзишҳои, ки онҳо дар раванди корӣ таҷрибавӣ - озмоишӣ аз худ карданд.

Тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ муносибати чандир, бозҳаҷро тақозо мекунад, зеро низому сохтори машғулиятҳо барои хонандагони

хурдсол дигаргун шуда метавонад, марҳалаҳо бо якдигар омехта гарданд, пайдарпаии худро тағйир диҳанд ё ба машғулияти алоҳида, махсус тақсим шаванд.

Низоми тарбия дар самти шахрвандӣ-ватандӯстӣ қисмҳои зеринро дар бар гирифт:

Принсипҳои методологии фаъолият

- мувофиқат ба фитрат;
- ихтиёрӣ будан;
- таъмини ҳамшарикӣ хонандагон ва калонсолон;
- мақсадгузорӣ;
- дидгоҳи фаъолиятмандона;
- дастгирии педагогӣ, инсонпарварона будани раванди тарбия;
- таъмини ҳуқуқҳои кӯдак, инкишофи озодонаи ӯ.

Функсияҳо, ҳадафҳои фаъолият:

- мутобиқкунанда (густариши имконияти мутобиқшавии хонандагон дар гурӯҳ, аз ҷониби хонандагон аз худ шудани меъёрҳои умумии шахрвандӣ ва ҳуқуқӣ, арзишҳо ва меъёрҳои фаъолият);

- иттилоотӣ (инфироидигардонӣ ва шахсиятигардонӣ дар азхудкунии тасаввурот, донишҳо ва мафҳумҳо оид ба ватандӯстӣ ва ҳисси шахрвандӣ, ташаккули маҳорати мувофиқ кардани рафтори худ бо рафтори шахрвандии хонандагони дигар);

- ташаккули зуҳуроти муҳаббат ба Ватан, ба оила, хонаи худ, ба анъанаҳои халқи худ, ба хонандагон талқин намудани истифодаи анъанаҳои миллӣ дар рафтори ҷамъиятии худ тариқи бозихҳои махсус, машғулият ва супоришҳо (ангезишӣ).

Субъектҳои раванди педагогӣ:

- хонандагони хурдсол;
- мураббиён, педагогҳо;
- волидайн ва иштирокдорони дигар.

Самтҳои фаъолият:

- иртиботӣ (коммуникативӣ);

- ороишӣ - амалӣ;
- тарбияи ватандӯстӣ дар меҳнат;
- сайёҳӣ-кишваршиносӣ;
- бадеӣ - муסיқавӣ;
- варзишӣ;
- экологӣ-биологӣ;
- эҷодиёти бадеӣ аз рӯйи мавзуи ватандӯстӣ.

Муҳити таҳсилот:

- ҷойҳои бозӣ, бозичаҳо, бозиҳои дидактикӣ;
- маҷмааҳои варзишӣ дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ;
- иттилооти телевизионӣ ва радиоӣ;
- иттилоот аз китоб ва компютер;
- китобхонаҳо, театрҳо, осорхонаҳо;
- марказҳои эҷодиёти хонандагон, маҳфилҳои бадеӣ, варзишӣ, сексияҳо.

Таъминоти технологӣ, таҳрик додан:

- инфиродигардонӣ, тафриқабахшӣ;
- методҳои бозӣ, тарроҳӣ, методи лоихаҳо;
- методҳои муколамавӣ;
- технологияҳои тарбияи озодона;
- истифодаи анъанаҳову маросими миллӣ;
- така ба шавқу рағбат ба таърихи оила, кишвари худ;
- аз маводи миллӣ пур будани ҳама гуна машғулият дар муассисаҳои таълимӣ;
- фазои эҷодии фаъолият;
- этноминтақавӣ гардонидани пойгоҳи моддӣ-техникии муассисаҳои таълимӣ;
- самтгирӣ ба комёбӣ;
- самтгирӣ ба арзишҳои шаҳрвандӣ ва ватандӯстонаи халқи худ.

Натиҷаҳои фаъолият:

- эҷоди иншоҳо ва ҳикояҳо аз ҷониби хонандагон;

- расмҳо, асарҳои дигари бадеӣ;
- асарҳои техникӣ; ғанӣ гардонидани таҷрибаи муоширати иҷтимоӣ-ахлоқӣ;
- густариш додани таҷрибаи рафтори шахрвандии хонандагон;
- донишҳо, тасаввурот, мафҳумҳои самташон шахрвандӣ-ватандӯстӣ;
- таҷрибаи муносибатҳои эмотсионалӣ-арзишӣ

Чуноне ки мебинем, ба барнома-амсила **“Ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик”** қисман дар бораи таъминоти технологияи тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстӣ дохил карда шуд. Аммо дар баробари ин маводи қаблан ба нақша гирифташуда, яке аз вазифаҳои таҳқиқот ошкор намудани воситаҳои методҳои дигар, иловагӣ буд, ки бо ёрии онҳо ин равандро ангезиш додан мумкин аст (нигаред ба замимаи 1.).

Дар мувофиқат бо барномаи коркардшудаи тарбияи шахрвандӣ – ватандӯстӣ дар муассисаҳои таълимии алоҳида машғулияти махсус гузаронида шуданд. Айни замон, ҳангоми коркарди мундариҷа ва методикаи кори таҷрибавӣ –озмоишӣ бо хонандагон мо ба нуктае такая кардем, ки раванди тарбия ҳам дар вақти машғулият, ҳам берун аз он; дар фаъолияти якҷои калонсолон бо хонандагон, дар шакли озодона, ғайримачбурӣ, дар фаъолияти мустақилонаи ҳуди хонандагон, дар тамосҳои онҳо бо волидайн ташкил карда шуд.

Дар мувофиқат бо барномаи коркардшуда, бо такая ба яке аз принципҳои зикршудаи дидгоҳи фаъолиятӣ мо барои ҳалли вазифаҳои тарбияи шахрвандӣ – ватандӯстӣ қисмати самташ когнитивиро ҷорӣ намудем, яъне кӯшиш кардем, то дар хонандагон тасаввуроти этноминтақавӣ инкишоф ёбанд. Азбаски кор дар шароите амалӣ гардид, ки дараҷаи ҷалби намудани хонандагон ба фарҳанги милли аз синни барвақт маъмулан баланд аст, ки дар ин бобат баҳоҳо оид ба таҳқиқи хонандагони сатҳҳои баланд, миёна ва паст гувоҳӣ медиҳанд ва бо назардошти он, ки кор дар синфҳои ибтидоӣ анҷом меёфт, қарор дода шуд, ки донишҳои хонандагон дар заминаи ҷалби онҳо пеш аз ҳама, ба

фарҳанги инсонӣ густариш дода шаванд. Сипас дар ин замина донишҳо ва тасаввуроти хонандагон оид ба фарҳанги этникии худ, ки онҳо бехтар медонанд, мустаҳкам карда шаванд. Ин ҳама ба густариши имконияти мутобиқшавии хонандагон ба фаъолияти таълимӣ дар заминаи азхудкунии тасаввуроти умум дар бораи рафтори ҷамъиятӣ, шахрвандӣ мусоидат намуд.

Нақшаи мавзӯӣ чунин мундариҷаро дар бар мегирифт:

1. Кишваре, ки мо зиндагӣ мекунем, анъанаҳо, ҷашнҳои давлатӣ
2. Шаҳрҳои кишвари мо
3. Пойтахти мо - шаҳри Душанбе
4. «Ватандӯстӣ» чист?
5. Қаҳрамонони кишвари ман
6. «Сулҳ, дӯстӣ, интернационализм» чист? Калимаи «терроризм» чӣ маънӣ дорад?
7. Рамзҳои Ватани ман. Парчам, нишон, суруди миллӣ, забони давлатӣ
8. Кӯчаи писандидаи ман
9. Кадом қоидахоро дар вазъияти хатарнок риоя бояд кард? ва ғ.

Нақшаи мавзӯӣ истифодаи шаклҳои гуногуни корро пешбинӣ менамояд. Ворид кардани шаклу методҳо ба хонандагон дар азхудкунии мундариҷаи мураккаб ёрӣ расонд. Чунончӣ, дар қори таҷрибавӣ-озмоишӣ «соати иттилоот» ба қор бурда шуданд. Ин шакли қор фаромӯш гардидааст. Пештар соати иттилоотро «ахбори сиёсӣ» меномиданд. Имрӯз таъйиноти асосии соати иттилоот – ташаккули фарҳанги сиёсӣ ва маҳорати иртиботӣ дар хонандагон, дар хонандагони хурдсол - дарки мансубияти худ ба падидаҳои муҳими ҳаёти ҷамъиятӣ – сиёсии кишвар, шаҳр, ноҳия, деҳа мебошад. Соати иттилоот бояд доираи назари хонандагонро густариш диҳад, онҳоро бо рӯйдодҳои кишвар шинос намояд, барои аз он гирифтани чизҳои барои педагогҳо ва хонандагон муфид ва ҷолиб мусоидат намояд, донишҳо, тасаввурот ва фаҳмиши хонандагонро оид ба меъёру арзишҳои шахрвандӣ дар ҷомеа

ташаккул диҳад, таҳаммулпазирӣ ва инсонпарвариро омӯзонида, доираи назари хонандагони хурдсолро густариш диҳад.

Соатҳои иттилоот мавзӯӣ ва обзорӣ буда метавонанд. Соатҳои мавзӯӣ хонандагонро бо рӯйдодҳои кишвар, минтақа, бо мафҳумҳои муҳими хусусияташон шаҳрвандӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ шинос мекунад. Шаклҳои гузаронидани соатҳои иттилоот, ки дар озмоиш барои хонандагон истифода шуданд, гуногуннавь буданд, бинобар ин, диққати хонандагонро ҷалб намуда, инкишофи шавқу рағбатро ба рӯйдодҳои кишвар таҳриқ бахшиданд. Ба ин шаклҳо викторинаҳо, озмуни расмҳо, ҷашнҳо, саёҳат дар вақт, сайёҳатҳо ва ғ. мансубанд. Масалан, аз рӯи мавзӯи «Кӯчаи писандидаи ман» сайругашт дар кӯчаи Сомонии шаҳри Хучанд истифода шуд. Ҳадафҳо ва мавзӯҳои он гуногун буда метавонанд: «Ҳамсоягони мо», «Кӯдакистони собиқи ман», «Мактаби ман», «Муассисаҳои таълимӣ дар кӯчаи Сомонӣ», «Ёдгориҳо дар шаҳр» ва ғ. Зимнан, хонандагон дар муассисаи таълимӣ гаштугузор карда, бино ва гулгаштро тамошо мекарданд. Онҳо диданд, ки кӯчаи асосии шаҳр чӣ гуна тарҳрезӣ шудааст: пайраҳа, роҳи мошингард, гулу сабззори қадимӣ пайраҳаҳо. Хонандагон дар вақти корӣ камодам будани кӯчаро қайд карданд: яъне одамон кор мекунад. Кӯча тозаву озода мебошад. Хонандагон гашту гузори пагоҳиро бо волидайн ба хотир оварда, мегӯянд, ки чӣ гуна кӯчаро тоза кардани рӯбандаҳо ва ба онҳо ёри додани мошинҳои партовкашонро диданд. Хонандагон қайд мекунад, ки кӯча васеъ ва озода аст, тавассути он ба ҷойҳои зеботарини Хучанд рафтан мумкин аст. Дар он дарахтони булут, заранг, санавбар, арча ва ҷинор зиёданд. Дар ду тарафи кӯча гулзори сабззор вучуд доранд.

Муҳаққиқон [6,17,57] тавсия медиҳанд, ки чунин сайёҳат ва сайругашт якҷанд маротиба, силсилавӣ гузаронида шуда, хонандагон бо биноҳои алоҳидаи кӯча шинос карда шаванд. Шиносӣ бо биноҳое, ки шавқу рағбати онҳоро ба ҷойҳо ва биноҳои ҷамъиятӣ, ба зиндагии шаҳрвандии инсон ангезиш медиҳанд. Дар мувофиқат бо ин тавсияҳо мо ҳамроҳи хонандагон китобхонаи донишгоҳ, китобхонаи вилоятӣ,

осорхонаи донишгоҳ, варзишгоҳро тамошо кардем. Дар баробари ин, хонандагон оид ба китобхона, таъйиноти он, дар хусуси тартиби обуна шудан ба китобхона, маводе, ки дар осорхонаҳо нигоҳ дошта мешаванд, маълумот гирифтанд.

Дар вақти сайёҳатҳо ба хонандагон саволҳо додан мумкин аст: «Дар ин мавзеъ чӣ қойгир аст?», «Кӣ аз оилаи шумо ба китобхона обуна аст?», «Кӣ аз оилаи шумо Донишгоҳро хатм кардааст?» ва ғ. Хонандагон ба варзишгоҳ шавқу рағбат зоҳир намуда, нақл мекарданд, ки кадом бозиву мусобикаҳоро дар он ҷо дидаанд, варзиш чист, кадом иншооти варзиширо медонанд. Сайёҳатҳо ба мағозаҳои китоби кӯчаи Сомонӣ, ба кӯдакистон, ки аксарияташон собиқ тарбиятгирандаи он буданд, махсусан, меҳмонӣ ба хонандагони синфҳои 2-3, ки ҳамчунин дар ин кӯдакистон тарбия гирифтаанд, шавқу рағбати хонандагонро ангезиш доданд. Чунин иттилоотро бо истифодаи супориши эҷодӣ анҷом додан мумкин аст: «Ман ба дӯстам дар бораи кӯчаи дӯстдоштаам чӣхоро нақл мекардам?». Ин гуна супориш инкишофи муҳаббат ба шаҳри худ, ифтихор аз одамони меҳнаткаш, ҳамчунин маҳорати зеҳнӣ, аз қабилӣ чамбасткунӣ, ба хотир гирифтани истифода бурдани мафҳумҳои навро ангезиш хоҳад дод.

Силсилаҳои дигари кори иттилоотиро бо хонандагон, ҳамчунин сайругашт ва сайёҳатҳоро дар мавзуи ватандӯстӣ тавсия додан мумкин аст. Чунончӣ, дар мавзуи «Корномаи одамон» мо чорабиниҳои зеринро гузаронидем:

- рафтан ба ёдгории муҳофизони Хучанд;
- сайёҳат ба маҷмааи Иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945, дар Панҷшанбеи қадим);
- сайёҳат ё сафарҳо ба ёдгориҳои иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ;
- тамошои Осорхонаи вилояти Суғд ва майдони асосии шаҳр, ки дар он ҳамоишҳо, чамъомадҳо ва чорабиниҳои дигари самташон ҷамъиятӣ ва ғайра доир мегарданд. Чунин навиъи фаъолият ба хонандагон имкон

медихад, то огоҳ шаванд, ки дар шаҳр ёдгориҳои таърихи Ватани мо зиёданд, ҳамчунин кӯчаҳои сершуморанд, ки номи онҳо таърихи Тоҷикистон ва собиқ ИҶШС-ро инъикос мекунанд ва як қатор биноҳои таъйиноти ҷамъиятӣ доранд. Сайёҳат хонандагонро танҳо бо донишу тасаввуроти нав ғанӣ мегардонанд, балки барои тарбияи ҳисси ифтихори онҳо аз кишвар, халқи худ мусоидат менамоянд. Дар раванди кор мафҳумҳои умуминсоние, мисли «ватандӯстӣ», «дӯстии халқҳо», «муносибатҳои байни миллатҳо», «давлат», «кишвар», «Парчами Тоҷикистон» ва (вақте ки хонандагон дар майдони асосии шаҳр буданд) «баробарӣ ва дӯстии халқҳои Тоҷикистон», «сулҳ», «Ватан», «Тоҷикистон», «Қаҳрамонони Тоҷикистон», «Корнамоӣ» ворид карда шуданд. Ҳар сол ба нақшаи солонаи кори мактаб (дар қисми «Кори ташкилӣ-педагогӣ») таҷлили ҷашни «Рӯз Артиши миллӣ» дохил карда мешавад.

Дар раванди таҷрибавӣ-озмоишӣ мо кӯшиш кардем, ки чунин навъи тасаввуроти мафҳумҳоро қабл аз гузаронидани он ворид намоем. Ин мафҳумҳо барои хонандагон дастрас мебошанд, аксарият онҳоро дар раванди таҷрибаи ками зиндагиашон аз худ карда, аллақай огоҳӣ доштанд. Мо чунин мешуморем, ки таҷрибаи шахсии ҳаётии хонандагонро истифода бурда, хангоми ташаккули мафҳумҳои зикршуда ва онҳо монанд тамоми корро дар асоси таҷрибаи қаблӣ, аз он ҷумла этноминтақавии хонандагон тарҳрезӣ бояд кард. Ҳарчанд ин таҷриба хусусияти тоилмӣ дорад, аммо барои минбаъд ворид намудани аломатҳои иловагии инъикоскунандаи моҳияти ин мафҳумҳо пойгоҳу таҳкурсии хубро фароҳам меорад. Якчоя кардани дониши тоилмӣ ва илмӣ ба инкишофи равандҳои фикрӣ, инкишофи равандҳои эмотсионалӣ таъсир мерасонад, хусусан, агар ин мафҳумҳо якҷанд маротиба, аз ҷумла хангоми таҷлили ҷашни «Рӯзи Артиши миллӣ» истифода шаванд. Чунин мафҳумҳо барои хонандагони синни хурди мактабӣ дастрас, мубрам хоҳанд буд, зеро аз ҷаҳолияти онҳо ба таври табиӣ бармеоянд ва хусусияти миллӣ доранд, чунки дар заминаи таҷрибаи зиндагӣ ташаккул

ёфта, дар онҳо ҳам чанбаи куллӣ (умумиинсонӣ) ва ҳам чузъӣ (этникӣ) инъикос меёбад. Ин гуна чашнҳо барои дидани робитаи мутақобили мафҳумҳо, мустаҳкам намудани он ёрӣ мерасонанд.

Ҳамин тавр, технология оид ба азхудкунии мафҳумҳои мундариҷаашон шаҳрвандӣ аз ҷониби хонандагон дар раванди тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ ангезиши ҷиддие мегардад, агар марҳалаҳои зеринро дар бар гирад:

1. Ташкили мушоҳида ва шиносӣ бо падидаҳои алоҳида ё равандҳо.
2. Ғанӣ гардидани мушоҳидаҳо.
3. Ворид намудани мафҳумҳо дар раванди мушоҳидаҳо.
4. Дақиқ намудани мафҳумҳо дар асоси исботи робитаи мутақобили онҳо бо якдигар.
5. Густариш додан ва амиқ намудани мафҳуми тасаввуроти тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ.

Ҳам барои ангезиши ташаккули мафҳумҳо, ҳам барои раванди инфиродигардонӣ ва ташаккули рафтори шаҳрвандии хонандагон супоришу машқҳо оид ба истифодаи амалии мафҳумҳо ва санчиши азхудкунии онҳо низ аҳамият доштанд. Ин марҳала байни раванди воридкунии мафҳуми арзишҳои мақбули умум ва раванди шиносоии хонандагон бо анъанаҳои маросими халқи тоҷик мобайнӣ мебошад. Вазифаи асосӣ водор намудани хонандагон ба инкишофи маҳорати мувофиқ намудани рафтори шаҳрвандии худ бо рафтори одамон ва хонандагони дигар аст. Ин равандро дар мисоли амалисозии мавзӯи «Меҳнат дар тарбияи хонанда» нишон додан мумкин аст. Мо чунин мавзӯҳоро тавсия додем, ки минбаъд низ истифода шуданд: «Аҳамияти меҳнати калонсолон барои инкишофи кишвари мо»; «Устоҳои кори бофандагӣ», «Меҳнати ронанда», «Чӯпонҳои Тоҷикистон», «Меҳнати кишоварзон», «Нон ва таърихи он дар халқи тоҷик» ва ғ.

Ба ғайр аз он, ки вазифаҳои инкишофи соҳаи маърифатии хонандагон чун пештара мубрам боқӣ монданд, тасаввуроти хонандагон дар бораи меҳнати бинокорон, кишоварзон, чӯпонҳо, омӯзгорон дақиқ

шуда, ҳиссиёти зеҳнии онҳо инкишоф ёфтанд. Мо ба матлабе така кардем, ки иҷтимоишавии ҳақиқии шахсият аз муносибати инсон ба уҳдадорихои меҳнати худ, ба он ки, оё ӯ аз натиҷаҳои меҳнаташ хурсанд мешавад ва раванди фаъолияти меҳнатӣ то кадом андоза барояш ҷолиб аст, оғоз меёбад. Азбаски хонандагони синни хурди мактабӣ таҳқиқ шуданд, барои онҳо супоришҳои гуногун дастрас буданд. Ҳанӯз В.А. Сухомлинский дар баъзе таълифоташ [207, с.99] оид ба хонандагони хурдсола нақл карда буд, ки дар қитъаи хурди замин чалғузаи дарахти булутро шинонда, булутзори ояндаро бунёд мегузоранд. Ҳар як кӯдак бо шавқмандӣ ва бесаброна рӯйидани дарахти шинондашро интизор мешавад, ҳар яки онҳо аз неш задани ниҳол хушҳол мегардад. Кор барои хонандагони хурдсол мувофиқи қуввати онҳост, аммо осон нест, зеро дар тӯли сол якчанд маротиба заминро нарм карда, алафҳои бегонаро кандан, ниҳолақонро об додан лозим аст. Ин шиддати назарраси нерӯи ҷисмониро тақозо менамояд. Вақте ки хушкӣ оғоз мешавад ва хонандагон мушкилотро бартараф намуда, барои зинда мондани ниҳолақҳо кӯмак мерасонанд, онҳоро ҳисси ғолибият фаро мегирад. Ягонагӣ, ки тавассути меҳнат ба даст меояд, ягонагии мустаҳкамтарин аст.

Педагоги машҳур В.А.Сухомлинский меҳнат ва ҳисси шаҳрвандиро зич алоқаманд мешуморад. Ӯ навишта буд: «коллективи меҳнатӣ - агар образнок гӯем, гаҳвораи шаҳрвандият аст, зеро дар ин ҷо инсон таҷрибаи ахлоқии меҳнатро ҳамчун қарз, зарурати худӣ моҳияти ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ, ҳамчун заминаи заруртарини инкишофи шахсият, гавари шарафу эҳтиром ба худро меандӯзад. Дар меҳнат, дар ҳисси масъулиятшиносӣ меъёрҳои барои тарбия муҳим, мисли қарз, зарурати тобеият ба талаботу фармонҳо, ёри байниҳамдигарӣ, ҳамкорӣ, табодули афқору таҷриба зоҳир мешаванд» [207, с.104]. Тамоми ин арзишҳои рафтори ҷамъиятӣ, шаҳрвандӣ-ватандӯстонаро меҳнат дарвоқеъ ташаккул дода метавонад. Ғояҳо ба соҳаи ҳаёти маънавии шахсияти хонанда табдил меёбанд, имконияти боинтизом буданро

хангоми иҷрои супоришҳои хурд, зоҳир намудани ғаёлноқӣ ва мустақилиятро дар меҳнат фароҳам меоранд. Ҳамин тариқ, таҷрибаи ҳаётии арзишманд андӯхта мешавад, ки бидуни он шахсияти инсонӣ хурд ташаккул намеёбад [178].

Дар байни супоришҳо хангоми тайёр кардани хӯрок дар ошхона ва устохона кӯмак расониданро истифода бурдан мумкин аст: ҷо ба ҷо гузоштани қошукҳо ва табақчаҳо, ҷамъ кардани зарфҳо; ба ронанда додани асбобҳо хангоми таъмири мошин.

Барои хонандагони синфи 1-ум, хонандагони шаш-ҳафтсола бозии «Сайёҳат дар ҷумҳурии ман» тавсия дода мешавад, ки дар раванди он аз қисмҳои маводи бинокорӣ хонандагон кӯпрӯк, вокзал ё роҳи оҳанро месозанд. Хонандагон муҳокима мекунанд, ки аз кадом қисмҳо тақяғоҳо омода кардан мумкин аст, кӣ ва дар кадом сифат метавонад иштирокчиӣ сохтмон бошад. Дар мувофиқат бо аҳамияти амалии сохтмон хонандагон пешакӣ масолаҳо интихоб мекунанд, поёнравҳои роҳи пиёдагардро месозанд, қисми майдони мошингардро ҷудо мекунанд, кӯпрӯкро оро медиҳанд, бо назардошти андозаи бозичаҳо иншоотро (хона барои лӯхтак, гараж барои мошин) бунёд мекунанд.

Ҳамин тавр, аз як тараф, дар ин ҷо унсурҳои бозии нақшдор, аз тарафи дигар, бешубҳа, ғаёлияти созанда ҳузур доранд. Ба ғайр аз ин, чунин ғаёлият меҳнатӣ мебошад. Ниҳоят, чунин навъи бозӣ барои шинос кардани хонандагон бо зодгоҳашон мусоидат намуда, барои ташаккули онҳо ҳамчун шахрванд ёрӣ мерасонад. Супоришҳои, мисли ҷамъоварии гиёҳҳои шофобахш дар вақти сайругашт, тайёр кардани бозичаҳо, ширеш кардани китобҳо, рӯбучини синф баъди машғулиятҳо бо ҳамин мақсад иҷро мешаванд. Ба хонандагон тозагӣ, зебоии бо дастон офаридашудаи муҳит таъсироти мусбати барангезанда мерасонад. Дар хонандагон дастгирӣ намудани муносибати муътадил, хушҳолона ва бомасъулият ба худхизматрасонӣ тақозо менамояд, ки ин меҳнат ҳамарӯза, ба иқтидори хонандагон мувофиқ ва муназзам бошад,

зарурати риояи эътидол дар меҳнат, дастрасии он ва ҳамбастагиро дар меҳнат талқин менамояд.

Мавзуи суҳбат «Чӯпонҳои Тоҷикистон» хонандагонро бо яке аз навъҳои фаъолияти хоҷагии қишлоқ, бо чӯпонҳои маъруф, бо пешқадамони ин соҳа шинос мекунад; ба онҳо нишон медиҳад, ки то кадом андоза ин меҳнат қолиб, муфид, шоистаи эҳтиром аст. Барои шинос кардани хонандагон бо кори чӯпонҳо суҳбатҳо баргузор шуданд, ки дар вақти онҳо хонандагон аз меҳнати чорводор, чарогоҳҳо, молхонаҳо, марғзори кӯҳҳои вилояти Суғд огоҳ шуданд. Хонандагон бохабар шуданд, ки боғдорони беҳтарин маҳз дар ҷумҳурии мо зиндагӣ мекунанд, зеро зардолузорҳои беҳтарин маҳз дар кишвари мо ҷойгиранд. Ҷанбаи эмотсионалиро мурочиат ба асарҳои фолклорӣ: афсонаҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқи тоҷик тақвият медиҳад. Ба хонандагон тартиб додани нақлҳои хурди шифоҳиро пешниҳод кардан мумкин аст: «Аз пашм чӣҳо омода мекунанд?», «Кӯҳҳо дар фасли зимистон», «Мавсими тайёри ба кишт?».

Натиҷаи кор ташаккули муносибати мусбат ба одамони меҳнатқаш, ба меҳнат, баҳои шаҳрвандии касби онҳо, дарки он метавонад бошад, ки намояндагони ин ё он касб дар фаъолияти халқи мо саҳми назаррас доранд. Аҳамият доштани чунин корро нуқтае собит месозад, ки он инкишофи шуури меҳнатӣ, сифатҳои ахлоқии шахсияти хонанда, шавқу рағбати бевосита ва бавоситаро ангезиш медиҳад. Шавқу рағбати бевосита дар натиҷаи рағбати шахсӣ ба ин ё он навъи фаъолият пайдо мешавад, шавқу рағбати бавосита бошад, натиҷаи ташкили навъҳои гуногуни ҳавасмандкунӣ ва мукофот барои иҷрои супоришҳои хурд мебошад. Дар равандҳои тарбия ва таҳсилот оид ба тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстии хонандагон ҳалли дурусти вазъияти педагогӣ аҳамияти таҳриқбахшанда дорад, ки ҳангоми таъсироти мутақобил бо хонандагон хеле зиёд ба миён меояд. Мо дар таҳқиқоти худ ба таърифи М.М. Поташкин ва М. Лутфуллозода таъя намудем, ки вазъияти педагогиро ҳамчун «маҷмуи шартҳо ва ҳолатҳои, ки аз педагог тез қабул кардани

қарори аз ҷиҳати касбӣ дуруст» баррасӣ мекунад» [131,173]. Вазъияти мураккаб дар амалияи ҳаррӯза аксар вақт ба миён меоянд, бинобар ин, педагогҳои дар синфи ибтидоӣ коркунанда бояд онҳоро интизор бошанд. Маҳорати пешгӯии рафти имконпазири воқеаҳо омодагии педагогро дар таъсир расонидан ба инкишофи вазъият ва анҷом ёфтани он мувофиқи мақсади тарбияи хонандагон баланд менамояд. Бешубҳа, вазъияти педагогӣ асосан хусусияти номуташаккилона доранд, аз ин ҷо бармеояд, ки педагог дар ҳар ҳолати мушаххас бояд қобилияти эҷодиро зоҳир намояд. Аммо на ҳамеша амалҳои аз ҷиҳати касбӣ дуруст хатман натиҷаи эҷодкории педагог мебошанд. Дар ҳалли вазъияти педагогӣ аксар вақт фаъолияти репродуктивии педагог муҳим аст. Репродуктивӣ будан, яъне қобилият доштан барои бозсозии фаъолияти педагогӣ дар шароити тағйирёфта аст. Масалан, дар озмоиш чунин вазъият зиёд буданд, ки педагог маводи пештар вохӯрдааш, вазъияти мувофиқро дар шароити нав, тағйирёфта мутобиқ мегардонад. Мураббие, ки барои тез ва дуруст аз ҷиҳати педагогӣ босаводона аксуламал нишон додан ба ҳама гуна вазъият қобилият дорад, маъмулан, мутахассиси сатҳи салоҳиятнокиаш баландест, ки донишҳо, маҳорат, малакаҳои касбиро дар сатҳи баланд репродуксия карда метавонад. Зимнан, ҷузъҳои сохтори вазъияти педагогӣ ва субъекти таъсироти мутақобили педагогӣ, мавзӯи фаъолияти якҷояи онҳо, ҳадафҳо, воситаҳои тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстӣ мебошанд. Нерӯи анғезандаи вазъияти педагогӣ аз он иборат аст, ки онҳо дар пеши назари тамоми хонандагон шакл гирифта амалӣ мешаванд ва агар онҳо аз ҷиҳати педагогӣ босаводона ҳал шаванд, он гоҳ дар инкишофи ақидаҳои хонандагон кӯмак мерасонанд, дидгоҳҳои педагог, ақидаҳои ӯро ба ин ё он лаҳзаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ шавқовар мегардонанд. Муаммои маҳсулнокии вазъияти педагогӣ муаммои на танҳо соф педагогӣ, балки иҷтимоӣ мебошад. Омӯзгор, мураббӣ, педагог ҳомили дидгоҳҳои шахрвандӣ, ахлоқӣ, ватандӯстӣ буда, барои хонандагон нуфузи ӯ бебаҳс мебошад, алалхусус,

дар синни хурди мактабӣ ва ӯ бо намунаи ибрати шахсии худ тасаввурот ё мафҳуми шаҳрвандӣ ва ахлоқиро тақвият дода метавонад.

Технологияи истифодаи вазъият дар мактаби ибтидоӣ бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯӣ бошад:

а) ҷиҳатҳои мусбати рафтори ҷамъиятии хонандагонро ошкор намудан, хатоҳо ва мушкилоти онҳоро дидан, тасаввуроти дар бораи малакаҳои кӯдак ба даст омадаро ҷамъбаст ва истифода бурда тавоништан зарур аст;

б) талаботи меъёриро нисбат ба инкишофи хонандагони синни хурди мактаб бояд донист;

в) аз ҷониби хонандагон иҷро шудани малакаҳои ҷамъияти рафтор, мушоҳида бояд кард, ҳар як амал - малакаро ба қисмҳои алоҳида ҷудо кардан зарур аст, ки ба онҳо мувофиқат ба мақсад ва сарфачӯӣ хос мебошад;

г) дар асоси таҳлили ҳодати малакаҳои хонандагони алоҳида ҳулосаи умумиро ташаккул бояд дод, ки баҳодиҳии ҷиҳатҳои мусбати малакаҳоро пешбинӣ менамояд.

Вазъияти педагогиро ба таври гуногун тасниф кардан мумкин аст. Чунончӣ, дар таҳқиқоти худ Т.А. Гукова [56, с.167] вазъияти ангезиш, интиҳоб, муаммо, низоъ, хавф, танқид ва худтанқид, таҳдиди ҷазо, худбаҳодиҳӣ, муошират, тобеият, муътақидӣ, ҳамҳиссӣ, қабули қарорҳо, эътимод - дурӯғ, машқ ва ғайраро муайян мекунад. И.А. Зимная [70] фарқ кардани вазъияти инъикоскунандаи ташкили зиндагӣ дар муассисаи таълимӣ ва таъсири онҳоро ба ташаккули шахсияти кӯдак дар навъҳои гуногуни фаъолият, ба фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ ва ғайраро мувофиқи мақсад мешуморанд. Таснифоти охирин баҳсангез аст: масалан, аломате, ки аз рӯйи он вазъият тасниф мешаванд, нокифоя возеҳ мебошад, зеро ҳам хусусияти инкишофи хонандагон, ҳам ташкили ҳаёти онҳо ва ҳам самтҳои методии раванди идоракунии кор дар муассисаи таълимӣ (масалан, вазъияте, ки маҳорати омӯзгорро инъикос

мекунанд, вазъяти ҳамкорию омӯзгор ва волидайн, роҳбарӣ ба фаъолияти амалии хонандагон) омехта шудаанд.

Дар кор мо таснифоти худии вазъиятро вобаста ба мундариҷа, самтҳои навъҳои гуногуни фаъолият бо хонандагони хурдсол истифода бурдем: вазъият оид ба ташаккули рафтори шахрвандӣ-ватандӯстии хонандагон, оид ба ташаккули меҳнатдӯстӣ ва муносибати мусбат ба меҳнат, оид ба ташаккули рафтори ахлоқӣ, зебописандӣ ва ғ. Дар айни замон, ин таснифот шартӣ мебошад, зеро тамоми навъҳои фаъолият бо ҳамдигар зич алоқаманданд ва масалан, тарбияи бадеӣ ё меҳнатиро амалӣ намуда, мо дар як вақт асосҳои рафтори иҷтимоии ҷамъиятиро ташаккул медиҳем. Намунаи вазъиятеро меорем, ки дар раванди кори таҷрибавӣ-озмоишӣ истифода шуданд:

Оид ба ташаккули рафтори шахрвандӣ-ҳуқуқӣ ва ватандӯстӣ

- Модар барои бурдани писараш ба муассисаи таълимӣ меояд, ба ӯ бозича - силоҳ меорад. Омӯзгор ба ӯ ҳазломез мегӯяд, ки писарак бе ҳамон ҳам бо якчанд бозичаҳои ҳарбӣ мусаллаҳ аст. Дар вақти танаффус низ ӯ танҳо ҷангбозӣ, сарбозбозӣ, тирпаррониро афзал медонад. Ба ин гуфтор модар чунин ҷавоб медиҳад: «Ин хуб аст, бигзор аз синни кӯдакӣ муҳофизат кардани худро омӯзад».

- Духтарак боғазаб ба сӯйи писарон сангча мепартояд. Дар назди ӯ модараш истодааст. Ба модар мегӯянд: «Чунин хушунатнокиро ташаккул додан дуруст нест, ин гуна муносибатро ба хонандагони дигар пешгирӣ бояд кард», аммо ӯ чунин ҷавоб медиҳад: «Бигзор! Минбаъд онҳо ба ӯ саруқор намегиранд».

- Аксар вақт саволе садо медиҳад: «Оё дар синфи ибтидоӣ омӯзгор - мард зарур аст?» Ҳарчанд ки ҷавобҳо мусбатанд, аммо мардон маъмулан дар муассисаҳои таълимӣ намеистанд. Чаро?

- Баъзе волидайнӣ ҷавон чунин мешуморанд, ки онҳо набояд хонандагонро дар мавриди бозичаҳо маҳдуд кунанд, агар вазъи иқтисодиашон имкон диҳад. Онҳо аз рӯйи талаби нахустини кӯдак бозичаҳои қимат: ҳавопаймоҳо, роботҳо, автоматҳо ва ғайраро

мехаранд. Баъди гузаштани як муддат вақт шавку рағбати кӯдак ба бозича аз байн меравад ва ӯ бозичаҳои нав ба навро талаб мекунад. Сабаб дар чист?

- Бобо чормағз мешикаст. Таваҷҷуҳи набераҳо пӯчоки чормағз ҷалб мекунад. Ӯ онро бодикқат аз назар гузаронида, давон сарбози пластикиро меорад ва ба сари он пӯчоқро мепӯшонад. «Хӯд!» (каска) - хушҳолона нидо мекунад ӯ. Дар Рустам кадом хусусиятҳои инкишоф зоҳир гардиданд? Дар кадом бозии хонандагон пӯчоки чормағзро истифода бурдан мумкин аст?

Оид ба ташаккули муносибати мусбат ба меҳнат ва меҳнатдӯстӣ

- Писараке, ки дар синфи 1-ум меҳонад, дар ошхона навбатдорӣ карданро рад кард. «Ин кори духтаракон!» - изҳор намуд ӯ. Чаро дар ӯ чунин ақида ташаккул ёфтааст?

- Омӯзгор ҳангоми омода кардани хонандагон ба таҷлили Рӯзи Модар ба онҳо пешниҳод кард, ки дар кучо ва дар кадом вазифа кор кардани модарашонро фаҳманд. Дар суҳбат баъзеи онҳо дар бораи модари худ бо рағбат нақл карданд, дигарон бошанд, кам суҳан ронданд. «Модари ман дӯзанда аст». «Модари ман бошад, фақат ҷомашӯӣ мекунад». Мунира аз саволи омӯзгор хочолат кашида, сурх шуд: «Дар кучо кор кардани ӯро намегӯям». Педагог медонист, ки модари ӯ ошпаз аст. «Чаро ту дар бораи кори модарат нақл кардан намехоҳӣ?» - «Кори ӯ бад аст. Ӯ танҳо хӯрок мепазад, дигар ҳеҷ. Ҳама дар хона хӯрок мепазанд. Ин кор нест!». Сабабҳои чунин муносибати хонандагон ба фаъолияти меҳнати волидайн дар чист?

- Кӯдак ба хона баргашта, ба бибиаш дар ин хусус нақл мекунад, ки навбатдориаш дар ошхона шавқовар гузашт: ӯ зарфҳоро ба миз гузошт, нонро тақсим кард. Воқуниши биби пуршӯр буд: «Кормандон барои чӣ маош мегиранд? Маҷбур мекунанд, ки ту ба ҷойи онҳо кор кунӣ!». Омӯзгоре, ки аз ин огоҳ шуд, чӣ гуна рафтор бояд кунад: чунин вонамуд кунад, ки ҳеҷ воқеа рӯй надодааст; бо биби суҳбат намояд.

- Ба ҳама гуна пешниҳоди омӯзгор оид ба иҷро кардани ягон кор кӯдак чунин ҷавоб медиҳад: «Ман наметавонам». Сабаби инро нишон диҳед.

- Омӯзгор ба писарак гуфт, ки коғазпораро аз фарш бардорад, аммо ӯ рад карда, изҳор намуд, ки ин коғази ӯ нест. Чӣ кор бояд кард?

Вазъият барои ташиққули рафтори хушахлоқонаи хонандаи хурдсол

- Вақте ки хонандагон дар машғулият оид ба меҳнат аз маводи сохтмонӣ кӯпруки болои дарёи васеъро сохтанд, омӯзгор онҳо таҳсин кард: офарин, ҳама бодикқат буданд, ба чизҳои дигар саргарм нашуданд, бинобар ин, муваффақ шуданд, ҳам Раҳим ва ҳам Шухрат. «Ман чӣ?» - аз ҳар тараф овози хонандагон баланд шуд. Синни хонандагонро муайян намоед. Ин гуна воқуниши хонандагон ба таҳсини умумӣ чӣ маъно дорад?

- Бо хонандагони синфи 1-ум мусоҳиба гузаронданд: «Дар бораи мураббӣни собиқи худ дар кӯдакистон чӣ дар хотиратон мондааст?». Яке аз онҳо гуфт: «Вақте ки мо шӯҳӣ мекардем, мураббӣ моро бо милитсия метарсонд. Ӯ мегуфт, ки барои занг задан ба милитсия равона мешавад, худаш бошад, паси дар истода, чӣ гуна воқуниш намудани моро мушоҳида мекард». Дигаре гуфт: «Мураббӣи мо ғингас мекард. Дар наздамон менишаст ва ғинг-ғинг менамуд. Мо бошем, чунин вонамуд мекардем, ки ӯро гӯш мекунем. Сипас мегуфтем: «Ман дигар ин корро намекунам!» ва ӯ ба бозӣ кардан иҷозат меод». Чӣ гуна хулосаҳо баровардан мумкин аст?

- Писаракон дар вақти танаффус хостанд, ки бозии сарҳадбонорро гузаронанд ва нақшхоро чунин тақсим карданд. - Ман сардор мешавам - гуфт Парвиз. «Ту дина сардор будӣ», - хонандагон норизо шуданд. Педагог ба хонандагон муроҷиат кард: «Хонандагон, фикр кунед, ки чӣ тавр бояд рафтор кард, ки ҳеҷ кас хафа нашавад».

Мисолҳои овардашуда ва ҳамин навъ мисолҳои дигарро бо хонандагон, бо волидайнӣ онҳо ва дар ҳайати омӯзгорон истифода бурдем. Мо қасдан чунин вазъиятро ба миён меовардем, аммо онҳо

аксар вақт дар рафти фаъолият худ ба худ рӯй меоданд. Ҳалли дурусти онҳо ба иҷтимоигардонии хонандагон, инкишофи таҷрибаи рафтори ҷамъиятии онҳо мусоидат намуда, ба ҳолати эмотсионалии хонандагон таъсири мусбат мерасонд. Ин марҳалаҳо аллакай ба ангезиши ҷиҳатҳои гуногуни рафтори хонандагон ёрӣ расониданд. Аммо, дар баробари ин, мо машғулияти технологияҳои махсусро истифода бурдем, ки ба шиносоии хонандагон бо анъанаву маросими халқҳои худ, оилаи худ, ба дарк намудани арзишҳои миллӣ аз ҷониби онҳо равона шуданд. Дар ҳар як машғулият ё дар раванди муошират бо хонандагон мо кӯшиш намудем, ки ҳадафҳои тарбияи шаҳрвандӣ ва ватандӯстиро бо ёрии дидгоҳи миллӣ амалӣ созем. Хусусияти миллии психологиро интиқол додан ё ба қайд гирифтани ғайриимкон аст, аммо стратегия ва тактикаи таъсири тарбиявӣ ва роҳнамокунандаро тағйир додан, бо мундариҷаи нав пур кардан имконпазир ва зарур аст.

Педагогикаи халқӣ меомӯзад: «...ҳисси шарафу ифтихори шаҳрвандӣ барои ҳар як инсон бо деҳа ё шаҳри худаш - бо он гӯшаи азизе, ки олам барояш кушода шуд, бо ҷое, ки нишотҳои нав, фаромӯшношуданӣ, нишоти муошират бо одамони дигар алоқаманд аст», - менависад олими маъруфи тоҷик, академик Муҳаммад Лутфуллозода [131]. Зимнан ташаккули ифтихор аз худ, номи худ, шарафи оилаи худ, ҳисси шаъну шарафи шахсӣ, шуури ахлоқӣ, шаклгирии эҳтиёҷоти шаҳрвандӣ муҳим мебошад. Дарвоқеъ, дар раванди тарбия фаромӯш набояд кард, ки ватандӯстӣ мафҳуми хеле пурғунҷоиш аст. Ин на танҳо муҳаббат ба Ватан ва халқи худ аст. Моҳиятан, ба ин мафҳум ҷунонки мо болотар қайд кардем, сифатҳои, мисли вичдон, ростқавлӣ, масъулиятшиносӣ ва эҳтиром ба қонун, тартибот ва адолат, зухуроти мардонагӣ ва фидокорӣ, садоқат ба арзишу идеалҳои олии дохил мешаванд. Л.Н. Толстой навишта буд, ки ватандӯстӣ мисли муҳаббат ба модар ё падар ҳисси маҳрамонаест. Дар бораи он фарёд кардан мумкин нест. Ватандӯстӣ пурра зери таъсири ҷораҳои самараноки тарбиявие шакл мегирад, ки на

танҳо ба донишҳо, тасаввурот ва ақидаҳо асос меёбанд. Нақши бузург ба ҳиссиёт, аз ҷумла ба ҳисси муҳаббат ба этнос, минтақаи худ тааллуқ дорад.

Ҳангоми ташкили кори таҷрибавӣ - озмоишӣ дар марҳалаи мазкур кӯмаки барномаи тарбия - «Тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ», ки мо тартиб додем, назаррас буд. Дар маҷмӯъ, то 25-30% вақт ба маводи этноминтақавӣ сарф шуд. Яке аз ҳадафҳо омӯзиши оилаи худ буд. Мувофиқи расму оин тоҷикон дар бораи таърихи оилаи худ, насаби худ маълумот ҷамъ мекунанд. Ҳар як тоҷик бояд ҳафт пушти худро донанд. Дар даҳсолаҳои охир ба ҳам омадани аъзои оила, ҷамъ шудани ҳешону наздикон расм шудааст, ки аксар вақт дар онҳо хонандагон, аз ҷумла, кӯдакони хурдсол ҳузур доранд. Агар омӯзгор ба ин кӯшишҳои оила маводеро ҳамроҳ намояд, ки дар машғулияти махсус пешниҳод мегардад, ин ба тарбияи шавқу рағбат ба таърихи оилаи худ, ҳамчунин ба тарбияи умумишаҳрвандӣ кӯмак мерасонад, чунки дар чунин машғулият дар бораи намояндагони арзандаи хонаводаи худ, оилаи худ бо ифтихор сухан меронанд, ки дар инкишофи ноҳия, шаҳр, вилоят ва ҷумҳуриё сахм гузоштаанд.

Дар озмоиш мавзӯҳои, мисли «Сарчашмаи оилаи ман», «Таърихи оилаи ман», «Хонаводаи ман, оилаи ман, хонаи ман», «Насаби ман, таърихи он» истифода шуданд. Ин кор фаъолияти кӯдакостон, оиларо идома медиҳад, инкишофи донишҳои иҷтимоиро таҳриқ мебахшад, ба хонандагон ёрӣ мерасонад, то ба саволҳои зерин ҷавоб диҳанд: ман кистам, баромади ман аз кучост. Ҳамчунин, барои дақиқ донишҳои таърихи оилаи худ, машғулияти он, шинохтани ҳешовандон, насаби худ, бародару хоҳар, аъзои дигари оила, решаи оила ва насабномаи он, нақши бобо ва бибӣ дар оила мусоидат менамояд. Дар айни замон ин тарбияи умумишаҳрвандӣ мебошад, зеро чунин корҳо барои ҷалб намудани хонандагони хурдсол ба фарҳанги умумиинсонӣ ангезиши ҷиддие буда, ба инкишофи муносибатҳои хайрхоҳонаву боэҳтиром ҳам ба оилаи худ, ҳам ба таърихи оилаҳои дигар ва халқҳои дигар мусоидат менамояд.

Чунин машғулият одатан ба се марҳала тақсим мешаванд. Дар марҳалаи якум хонандагон ба он омода мешаванд, мавод ҷамъ оварда,

волидайнро таклиф карда, оид ба супориши педагогҳо сухбат мекунад. Ҳамаи ин дар фазои хайрхоҳӣ, эътимод ва муҳаббат баргузор мешавад. Волидайн ҳамеша ба хонандагони худ дар ҷустуҷӯҳои онҳо ёрӣ мерасонанд. Дар марҳалаи дуюм хонандагон бо нақлҳо, дostonҳо, масалҳо, фолклор шинос мешаванд, ки мундариҷаи онҳо ба мавзӯ ва супоришҳои машғулияти мазкур мувофиқ аст. Олими маъруфи тоҷик Раҷаб Амонов, ки фолклори тоҷикро таҳқиқ намудааст, навишта буд: «Дар эҷодиёти шифоҳӣ халқ муносибати худро ба мардонагӣ, ватандӯстӣ, буздиӣ, хиёнаткорӣ ифода намудааст... Аҳамияти таронаҳо, шеърҳо, ки дар онҳо рӯҳияи бузурги маънавии мардум, ватандӯстӣ, садоқат, муҳаббати фидокорона ба Ватан инъикос ёфтаанд, бузург аст» [180].

Дар кори таҷрибавӣ-озмоишӣ мо чунин ҷистонҳо, зарбулмасалу мақолҳо истифода бурдем, ки барои хонандагон дастрас буда, мавзӯҳои шахрвандӣ-ватандӯстиро инъикос мекарданд. Ин мавзӯҳо дар асарҳои эҷодиёти шифоҳии халқ таҷассум ёфтаанд:

- ба хотири ҳифзи Ватан ҳаёти худро дарег мадор;
- ҳаёт барои корҳои нек дода шудааст;
- одами бад бо касони бад дӯстӣ мекунад;
- шӯҳӣ оқибати нек надорад;
- ҷав корӣ, ҷав медаравӣ, гандум корӣ - гандум;
- дар дунё одамони нек бисёранд;
- агар байни ҷасурон ба воя расӣ - худат ҷасур хоҳӣ шуд;
- инсон барои инсон аст. Инсон барои худаш тавлид намешавад;
- касе, ки бо одамон нест, гӯё ки тавлид нашудааст;
- як кас ёрӣ расонад - ту ду баробар нерӯманд, ду кас ёрӣ диҳад - сад баробар;
- мардум ҷӣ хоҳад, ҳамон мешавад;
- кӣ дар олам зӯртарин аст? (Инсон);
- кӣ кишварашро зёдтар дӯст медорад? (Ҳамоне, ки фарзандони кишварашро зиёдтар дӯст медорад) [203].

Хонандагонро бо эҷодиёти шифоҳии халқ, бо чистонҳо, зарбулмасалу мақолҳо шинос карда, мо кӯшиш намудем, то ҷаҳолнокии онҳоро дар риояи меъёрҳои рафтор, ки дар онҳо инъикос шудаанд, барангехта, дар онҳо хоҳиши беҳтар буданро ҳосил кунонидем. Ин марҳалаи сеюми гузаронидани машғулияти миллӣ буд. Он хеле гуногунҷаҳат аст, зеро водоркунии кӯдакро ба навъҳои гуногуни ҷаҳолият пешбинӣ менамояд. Ин шиносоии хонандагон бо анъанаҳо, бо санъати ороишӣ-амалӣ, бо пешаву ҳунарҳои халқи тоҷик буда метавонад. Дар педагогикаи халқӣ дар таълими кӯдак мавқеи назаррасро ҷалби ӯ ба ҷаҳолияти амалӣ ишғол менамояд. Дар ин маврид иҷтимоигардонӣ дар заминаи навъи асосии хоҷагидорӣ оила ва тавассути волидайн сурат гирифт, ки бо хоҳиши мо кӯшиш карданд, то хонандагонро ба тайёр намудани ашъи одии маишӣ ҷалб намоянд.

Барои халқҳои бумии Тоҷикистон ин меҳнати кишоварзӣ, чорводорӣ, кор бо пашм, дӯзандагӣ, бофандагӣ ва ғайра мебошад. Хонандагон аз синни хурдӣ бо методҳои тайёр кардани онҳо, бо хусусиятҳои пӯст, пашм, чӯб, бо асбобҳои, мисли сӯзан, қайчӣ шинос мешаванд. Ба ғайр аз он, ки дар ин ҳолат назардид, эҳсоси ломиса, шунавоӣ инкишоф меёбанд, чунин кор барои рушди сифатҳои шаҳрвандӣ мусоидат мекунад. Хонандагон дарк менамоянд, ки онҳо кори барои оила зарурро иҷро мекунанд, бо фарҳанги халқи худ ошно мешаванд, ки ангезаи пурқуввати инкишофи иҷтимоии онҳо мегардад. Дар машғулияти махсуси маҳфилҳо оид ба санъати миллӣ мо ин корро идома додем. Хонандагонро бо сӯзанидӯзӣ, кандакорӣ чӯб, бо технологияи тайёр кардани дуғоб, чурғот, зарфҳои ошхона шинос кардем. Хонандагон бо шавқу рағбат ба раванди тайёр кардани бозичаҳо аз решаҳо, гил, пӯст, матоъ, мӯина, буссадин пайваст шуданд. Тарбия бо меҳнат дар хонандагон сифатҳоеро, мисли пуртоқатӣ, маҳорати то охир расонидани кор, маҳорати қадр намудани меҳнат ва ҳосили он, хоксорӣ, завқ кардан аз фарҳанги халқи худ парвариш мекунад. Тамоми бозичаҳо, ки хонандагон тайёр кардаанд, дастисохт

буданд, бинобар ин, нотақрорӣ маҳорату қобилияти шахси тайёркардари инъикос менамуданд. Намоишҳои асарҳои аз ҷониби волидайн, омӯзгорон ва ҳуди хонандагон офаридашуда амалӣ гардиданд. Ҳамаи ин имконияти истифодаи муҳити ашӯро густариш дод.

Дар кори таҷрибавӣ-озмоишӣ мо расмкаширо аз рӯи мавзӯи оила, артиш - «Расми модари ман», «Оилаи ман», «Дӯсти ман», «Артиши мо», «Ман - сеҳргар», «Меҳнати одамон», «Хонаи ман», «Шаҳри ман», «Кӯҳҳои Тоҷикистон» ва ғайраро истифода бурдем. Бо хонандагон «дарсҳои ҳуқуқ» низ гузаронида шуданд: дар бораи ҳуқуқ ба эҳтиром (манъ кардани методҳои зӯрвараии ҷисмонӣ ва равонӣ нисбат ба тарбиятгирандагон, дар кунҷи хона гузоштан, истифодаи лақабҳо, баҳои «2» гузоштан барои гуфтугӯи беҳуда дар машғулиятҳо), дар бораи ҳуқуқ ба солими, дамгирӣ, гирифтани таҳсилот. Ба ҳамин васила ангезиши аз ҷониби хонандагон дарк шудани фарҳанги миллии ва иҷтимоӣ рӯй дода, хусусиятҳои оила ба назар гирифта шуданд, ҷустуҷӯи воситаҳо барои меҳнати якҷоя, таҳсилот ва тарбияи хонандагон амалӣ гардид. Чорабиниҳо дар синф, мисли нашри ҳар семоҳаи гӯшаи «Саломатӣ», маҷлиси падару модарон «Рафиқон калонсолон, мо барои ҳамаи корҳои фарзандонамон ҷавобгарем», «Хусусиятҳои рафтори хонандагон хурдсол», «Тарбияи фарҳанги рафтор дар хонандагон», санҷишҳои мавзуии «Вазъи кор бо зодгоҳ ва олами аτροφ», ҳафтаҳои методи «Дар қалбат мутолиаро ҷой бидех», мусоҳиба барои омӯзгорон «Тарзу воситаҳои инсонпарварона намудани кор бо хонандагони хурдсол», машварати педагогҳо дар мавзуи «фолклори миллии» ва ғайра низ ба ангезиш ва ташаккули рафтори ҷамъиятии мусбати мактабхонандагон мусоидат намуданд.

Дар озмоиш ба таъсири хусусиятҳои табиати Тоҷикистон дар ташаккули ҳисси шаҳрвандӣ ва ватандӯстии хонандагон таваҷҷуҳ зоҳир гардид. Дар ин маврид барномаи табиатшиносӣ дар рушди салоҳиятҳои самтҳои тарбиявии фанни мазкур «Инсон ва табиат», «Инсон ва

чамъият» ва «Қоидаҳои бехатарии ҳаёт»» нақши назаррас дошт [194]. Ба ғайр аз масъалаҳои сифр экологӣ (ташаккули тасаввуроти том дар бораи муҳити табиӣ, омӯзонидани методҳои маърифати табиат, тарбияи ҳиссиёти эстетикӣ аз иртибот бо табиат), ҳамчунин вазифаҳои инкишофи муҳаббат ба халқи худ, ба Тоҷикистон, ҳисси ифтихор аз зебоии табиати диёр, хоҳиши амалӣ намудани кори ҳифзи табиат ба миён гузошта шуданд. Дар мувофиқат бо барнома кор дар се самт баргузор шуд: табиати зинда, табиати ғайризинда, инсон ва табиат. Дар байни мавзӯҳо - «Экология ва нақши инсон дар беҳдошти он», «Маданият ва маърифат дар кишвари мо», «Парвариши гулҳо», «Гӯшаи зинда», «Мамнӯъгоҳҳои Тоҷикистон», «Инсон - фарзанди содиқи табиат» ва ғ. Аз байни шаклҳои кор инҳо истифода шуданд: намоиш лӯхтакдор, калимаофарӣ, бунёди ҳикояҳо ва афсонаҳои хурд дар бораи табиат, чашни гулҳо, ҷангал, боғ, чашни шаҳраки ях, ҳосили нахустини гандум ва ғ. Дар ин раванд тахайюли зиёд ба кор бурда шуд, ки таъсири барномаро тақвият бахшид. Масалан, омода кардани «ҳадяи сабз ва гул» дар зодрузи ҳамсинфон, ташкили «гӯшаҳои зинда». Технологияи «ҳафтагӣ»-и шиносоии хонандагон бо табиат истифода шуд. Унсуре муҳими методикаи ҳафтаҳо ҷорӣ намудани тақвими ҳафтагӣ буд. Ҳар ҳафта дар синфҳои 1-2-юм чорабиниҳои гуногун ба нақша гирифта шуданд: мушоҳидаи вазъи табиат, мушоҳидаи ҳайвонот, сайругашти мақсаднок ва сайёҳатҳо ба табиат.

Чунин кор ба хонандагон ёрӣ дод, ки робитаи зичи инсон ва табиатро фаҳманд, дарк намоянд, ки инсон бе табиат вуҷуд дошта наметавонад ва дар табиат ҳама гуна корҳо бояд дар фасли муайяни сол анҷом дода шаванд. Дар он фаъолияти як қисми одамон ба фаъолияти одамони дигар вобаста мебошад. Ин кор бо фаъолияти тасвирӣ тақвият меёбад, ки дар он мундариҷаи машғулиятҳо ба ҷузъи миллӣ равона месозад: «Кӯҳҳои мо», «Ағбаи Шаҳристон», «Дарахтон низ ғамгин буда метавонанд», «Писарак ва маркаб», «Чӯпони хурдсол», «Офтобак», «Ман паси тиреза чиро мебинам», «Қорҳои тирамоҳӣ дар ҷумҳурии мо»

ва ғ. Барои густариши тасаввуроти хонандагон дар вақти чорабиниҳо дар синф унсурҳои рӯзгор, либоси миллӣ ҷойгир карда шуданд. Таваҷҷуҳи хонандагон ба ҷузъҳои либос, мебел, асбобҳои рӯзгор, бозичаҳои миллӣ, нақшу нигор равона карда шуд. Ба ҳамин васила ҳамгироии фаъолияти ҳифзи табиат ва этноминтақавӣ густариш меёфт, ки дар тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстии хонандагон ангезиши ҷиддие гардид.

Ҳамин тавр, низоми ангезишҳои тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ дар заминаи дидгоҳи миллӣ чунин ҷанбаҳоро дар бар мегирад:

1. Дар машғулият ва фаъолияти озодонаву мустақилона истифода бурдани анъанаву маросими халқӣ, ки дар ҳудуди Тоҷикистон зиндагӣ мекунад.

2. Машғулиятҳои махсус бо мавзӯи миллӣ.

3. Бо маводи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ ва миллӣ пур кардани ҳама гуна машғулият дар синф.

4. Этноминтақавӣ намудани муҳити фазоӣ-ашёӣ.

5. Муколамаи фарҳангҳо. Самтгирӣ ба арзишҳои умумишаҳрвандӣ ва ватандӯстии Тоҷикистон ва дар баробари ин, арзишҳои этноминтақавӣ.

6. Шавқу рағбати хонандагон ба таърихи оила ва насаби худ, хонаводаи худ

7. Фаъолияти беруназтаълимии мустақилонаи хонандагон, ки аз мавзӯи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ ва этноминтақавӣ саршор аст, тамоси волидайн ва омӯзгорон ҳангоми иҷро шудани супоришҳо аз ҷониби хонандагон.

8. Дар тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ таъҷиб намудан ба таҷрибаи этноминтақавии хонандагон.

9. Амсиласозии вазъияти педагогӣ дар раванди тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ.

10. Истифодаи эҷодиёти шифоҳии халқ дар тарбия.

11. Васеъ кардани муҳити фазоӣ-ашёӣ бо мундариҷаи миллӣ.

12. Ба назар гирифтани оила ва тарбияи оилавии хонандагон.

13. Гузаронидани машғулиятҳои методӣ барои омӯзгорон оид ба мавзӯи миллӣ.

14. Ҳамгирии фаъолияти шахрвандӣ-ватандӯстӣ, тасвирӣ, миллӣ ва ҳифзимухитии хонандагон.

15. Машғулияти махсус дар мавзӯи этноминтақавӣ барои волидайнӣ хонандагон.

Ангезаҳои номбаршударо мо дар шакли амсилае пешниҳод намудем, ки се гурӯҳро дар бар мегирад: когнитивӣ, эмотсионалӣ-ангезишӣ ва фаъолиятӣ.

Нақшаи №4. Амсилаи ангеаҳои ташаккули рафтори шахрвандӣ-ватандӯстӣ

Когнитивӣ	Эмотсионалӣ-ангезишӣ	Фаъолиятӣ
Истифодаи анъанаву маросими халқи тоҷик, машғулиятҳои махсус бо мавзӯи этноминтақавӣ, ҳамгирии корҳо оид ба ҳифзи табиат, фаъолияти шахрвандӣ-ватандӯстӣ, тасвирӣ, этноминтақавии хонандагон, машғулиятҳои методӣ оид ба мавзӯи этноминтақавӣ барои омӯзгорон ва волидайн	Муколамаи фарҳангҳо, шавқу рағбати хонандагон ба таърихи оила ва насаби худ; этноминтақавӣ гардонидани муҳити фазоӣ; самтгирӣ ба арзишҳои шахрвандӣ-ватандӯстӣ ва этноминтақавӣ.	Фаъолияти беруназсинфии мустақилонаи хонандагон дар мавзӯи этноминтақавӣ, гуногунии шаклу методҳо, таърибаи шахсии этноминтақавии хонандагон, ба назар гирифтани хусусиятҳои оилаи хонандагон.

Ҷадвали №4. Сатҳи миёни зоҳиршавии рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол

<i>Ҷузъи когнитивӣ</i>				
Гурӯҳҳо	Назоратӣ		Озмоишӣ	
Вақти озмоиш	То озмоиш	Баъди	То озмоиш	Баъди озмоиш
Тарбиятдидаги и шахрвандӣ-ватандӯстӣ	7%	16%	9%	25%

**Чадвали № 5. Сатҳи миёнаи зоҳиршавии рафтори
чамъиятии хонандагони хурдсол**

<i>Чузъи ангезишӣ - эмотсионалӣ</i>				
Гурӯҳҳо	Назоратӣ		Назоратӣ	
Вақти озмоиш	То озмоиш	Баъди	То озмоиш	Баъди
Тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстӣ	4%	13%	6%	17%

Чуноне ки аз чадвалҳо аён аст, динамика дар гурӯҳи озмоишӣ нисбат ба гурӯҳи назоратӣ бештар назаррас мебошад. Ҳамин гуна манзара оид ба чузъи сеюм - фаъолиятӣ мушоҳида мешавад.

**Чадвали № 6. Натиҷаи зоҳиршавии рафтори
чамъиятии хонандагони хурдсол**

<i>Чузъи фаъолиятӣ</i>				
Гурӯҳҳо	Назоратӣ		Озмоишӣ	
Вақти озмоиш	То озмоиш	Баъди	То озмоиш	Баъди
Тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстӣ	9%	22%	11%	29%

Ҳамин тавр, кори таҷрибавӣ-озмоишӣ самаранокии низоми ангезаҳоро нишон дод, ки дар раванди тарбияи шахрвандӣ-ватандӯстӣ ҳамчун қисми таркибии рафтори чамъиятии хонандагон пешниҳод гардид.

2.2. Дидгоҳи этнопедагогикаи халқи тоҷик дар ташаккули

таҳаммулпазирии хонандагони хурдсол

Дар чараёни таҳқиқот мо рейтинги хусусиятҳои этнопедагогии рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсолро муайян намудем, ки дар байни онҳо яке аз ҷойҳои аввалинро сифатҳои, мисли таҳаммулпазирӣ, маҳорати муошират дар муҳити миллӣ, эҳтиром ва риояи анъанаҳои миллӣ ишғол карданд. Ҳамаи онҳо ба якдигар наздиканд, бинобар ин, мо онҳоро бо сифати ягона - «таҳаммулпазирӣ» ифода кардем.

Солҳои охир таҳаммулпазирӣ ҳамчун хусусияти муҳимтарини шахсият дар замони имрӯза, аз ҷумла шахсияти хонандаи хурдсол аз ҷониби бисёр муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [47,131,241], аммо на ба андозае, ки оид ба манзара ва тавсифи пурраи ин сифат сухан рондан мумкин бошад. Агар ба этимологияи калимаи «толерантность», ки мо ба тоҷикӣ «таҳаммулпазирӣ», яъне сабру тоқат, омодагӣ ба мусолиҳат тарҷума кардем, мурочиат намоем, он аз калимаи лотинии *tolerare* (тоқат кардан, таҳаммул намудан) гирифта шудааст. Зимнан тарҷума ва тафсири калимаи «толерантность» дар фарҳангҳои гуногун якмаъно нест [16, с. 12.] Дар забони англисӣ мафҳуми «толерантность» се маъно дорад: устуворӣ, пуртоқатӣ; таҳаммул; рухсат, инхирофи ҷоиз. Дар забони фаронсавӣ «толерантность» ба маънои «эҳтиром ба озодии каси дигар, ба тарзи фикрронӣ ва рафтори ӯ» фаҳмида мешавад. Дар забони хитой - «ичозат додан, рухсат додан, нисбат ба дигарон бомурувват будан». Дар забони арабӣ «толерантность» ҳамчун «нармӣ, ҳамдардӣ, сабру тоқат, илтифот ба дигарон» тафсир мешавад. М. Эгамбердиева қайд мекунад, ки аз ҷиҳати маъно «таҳаммулпазирӣ» бо хислатҳои инсон, мисли нармӣ, бурдборӣ, муравват алоқаманд аст [241]. Дар раванди инкишофи таърихӣ-фарҳангии афкори фалсафӣ, педагогӣ ва сиёсӣ категорияи таҳаммулпазирӣ тағйир ёфтааст, ки табиист, зеро ҳуди ҷомеа низ тағйир меёфт ва ғояҳои гуногун меҳвари муносибатҳои байнихамдигарӣ қарор гирифтанд. Дар асри XIX феъли «тоқат кардан» 26 лексемаро дар бар

мегирифт, аз чумла: сабр намудан, азоб кашидан, хаста нашуда истодагарӣ намудан, ягон чизро босаброна интизор шудан, саросема нашудан. Дар фарҳанги русии асри XIX анъанаи тафсири таҳаммулпазирӣ ҳамчун «фаҳмидан, дарк намудан» ба вучуд омад. Ин анъана пеш аз ҳама, дар асарҳои бадеӣ-адабии Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевский, А.А. Ухтомский, дар таълифоти фалсафии М.М. Бахтин, М. Бубер, Ф. Розенсвейг инкишоф ёфт. Л.Н. Толстой талаб мекард, ки аз аз ҳама гуна маҷбуркунӣ ва зӯрварӣ нисбат ба шахсияти кӯдак даст кашада, ба ӯ озодӣ дар таълим фароҳам оварда шавад. Л.Н. Толстой таъкид мекард, ки мураббӣ ё омӯзгор бояд хоҳишу рағбатҳои кӯдакро ба инобат гирифта, онҳоро қонеъ гардонад. Ӯ бояд ҳудаш шахсияти саргарм бо ягон фаъолият бошад ва маҳз бо дурнамои шавқовар (дар таҳқиқоти мо - ангега) шавқу рағбат, фаъолнокӣ, кӯшиши хонандаро бидуни ҷазодихӣ, фармон ва навъҳои дигари маҷбуркунӣ ангешиш диҳад.

Саволҳо дар бораи маънии ҳаёт, масъалаҳои тарбияи таҳаммулпазирона дар концепсияи милли тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосӣ буданд. Масъалаҳои назариявии педагогикаро қорқард намуда, аҳамияти пуртоқатири ҳангоми қор бо хонандагон, аҳамияти тарбияро барои беҳтар намудани муносибатҳои одамон дар ҷомеа таъкид мекард [98]. Замоне, ки ӯ дар Ясная Поляна солҳои 1907-1908 дар мактаби ибтидоӣ машғулиятҳо мегузаронд, ба асосҳои таълимоти ахлоқӣ-динӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир мекард, ки ҷиҳати муайянқунандаи он ҷавоб надодан ба бадӣ бо зӯрварӣ, мурувват, афзудани некӣ дар олам аз ҷониби ҳар як инсон буданд. Ӯ бовар дошт, ки маҳз ин таълимот бояд асоси тамоми таҳсилотро ташкил диҳад.

Чуноне ки мебинем, аллақай дар он давра бояд саволҳо ба миён меомаданд: мафҳуми таҳаммулпазирӣ дар амалия чӣ тавр ҷорӣ бояд қард, агар он ғайр аз ҷанбаи мусбат дорои ҷанбаи манфӣ низ бошад. Охир, пайваста фуру нишондани эътироз, муқобилат нишон надодан ба таъсири манфӣ - ҳам рафтори хушунатомези ҳамсолон, муносибати беэҳтиромонаи қалонсолон, тоқат қардани азоби ҷисмонӣ, нороҳатӣ

аксар вақт ҳиссиётнокии хонандагнро паст мекунад ва баъзан ҳатто ба худвайронкунии шахсият оварда мерасонанд. Ин мафҳумро чӣ гуна татбиқ бояд кард? Барои ин, чунонки муҳаққиқон ишора мекунад [12, 161, 215], зарур аст, ки кӯдак воситаҳои дурусти то атрофиён расонидани мазмуни таассури худро ёд гирад, яъне ба хушунат тариқи хушунат, ба таҳқир бо таҳқир ҷавоб нагардонад. Яке аз чунин воситаҳо муколама мебошад, ки онро механизми ташаккул ва мавҷудияти шуури таҳаммулпазирона шуморидан мумкин аст. Маҳз дар рафти муколама қобилияти кӯдак ва ҳар инсон барои шунидан ва фаҳмидани ҳамсуҳбат, бо $\bar{u}$ ҳамфикр шудан ё фикри $\bar{u}$ ро ба таври созанда рад кардан, имконпазир будани мавҷудияти нуқтаи назарҳои гуногун оид ба айни ҳамон як масъала, қобилияти тағйир додани рафтори худ вобаста ба шароит ва вазъият шакл мегирад. Чунончӣ, Мартин Бубер [30, с.69] тарафдори фалсафai муколамавӣ буд. Антропологияи М.Бубер бисёр матлабҳои таълимоти Шарқро (буддоия, ҳиндуия, насроният, ҳосидия) дар бар мегирифт. Он «муколамавӣ» ном гирифт. Мувофиқи ақидаи М.Бубер, олам барои инсон мувофиқи духела будани муносибаташ дутоист. «Ман»-и инсон ба олам ҳамчун чизи аз $\bar{u}$ фарқкунанда, аз $\bar{u}$ ҷудо муносибат кунад, он гоҳ ин муносибати «МАН=ОН» аст. Дар сурати «МАН=ТУ» будани муносибат, инсон метавонад аз олам тафоҳум дар ҷавоб интизор бошад ва қабул намояд. Он гоҳ ҳама гуна ҳастӣ барои инсон шарик ва ҳамсуҳбат шуда метавонад. Ҳама гуна зиндагии ҳақиқӣ - воҳӯрист. Шогирдони мо моро тарбия мекунад, асарҳоямон моро меофаранд. Танҳо тавассути «ТУ» инсон «МАН» мешавад. Инсон ба воқеият бовар дорад: ин чунин маъно дорад, ки $\bar{u}$ ба ягонагии воқеии воқеияти ҳақиқии «МАН» ва «ТУ» бовар дорад. Барои ёрӣ расонидан дар амалишавии имконияти беҳтарини фитрати хонанда омӯзгор бояд ба $\bar{u}$ ҳамчун шахсият муносибат кунад. Аммо $\bar{u}$ ин корро ҳамон вақт иҷро карда метавонад, ки агар худаш шогирдро ҳар дафъа ҳамчун шарик истиқбол намояд. Ва барои он, ки таъсири $\bar{u}$ самарабахш бошад, $\bar{u}$

бояд ҳар дафъа ин вазъиятро бо тамоми ҷиҳатҳояш на танҳо ба ҷойи худ, балки ба ҷойи шарикаш аз сар гузаронад [190].

Ба шарофати кӯшишҳои ЮНЕСКО даҳсолаҳои охир калимаи «таҳаммулпазирӣ» истилоҳи байналмиллалӣ, мафҳуми калидӣ дар радифи муаммоҳои дигари ҷаҳон гардид. Он аз мазмуни махсус саршор аст, ки ба моҳияти умумию нахустини мафҳуми мазкур дар тамоми забонҳои олам асос ёфтааст. Ин моҳият дарки фаросатии ягонагии инсоният, ҳамбастагии ҳама бо ҳар як кас ва ҳар як кас бо ҳамаро инъикос намуда, аз эҳтироми ҳуқуқи шахси дигар (аз ҷумла, ҳуқуқи дигаргун будан), ҳамчунин худдорӣ аз зараррасонӣ иборат аст, зеро зараре, ки ба каси дигар расонида мешавад, маънои зарар расонидан ба ҳама ва ба худро дорад. Дар ҷомеаи муосир таҳаммулпазирӣ бояд амсилаи бошуурона ташаккулёбандаи муносибатҳои тарафайни одамон, халқҳо ва кишварҳо гардад, бинобар ин, дар кишвари мо маҳз ҳамин гуна фаҳмиши таҳаммулпазирро ташаккул бояд дод, барои он кӯшиш бояд кард, ки он маъмулӣ бошад. Ин дар ояндаи наздик метавонад рӯй диҳад, агар мафҳуми «таҳаммулпазирӣ» дар захираи луғавии омӯзгор мустаҳкам ҷой гирифта, яке аз ҷузъҳои калидии фарҳанги касбии ӯ шавад [133, с.4].

Мутаассифона, амалияи педагогӣ асосан ба интиқоли монологии меъёрҳои рафтор бидуни самтбахшӣ ба муносибати ташаббускорона, пурсанда ва ҷавобии кӯдак нигаронида шудааст. Таҳаммулпазирӣ ба маънои имрӯзааш азхудкунии муоширати муколамавиरो пешбинӣ менамояд, ки ба ҳалли масъалаҳои баҳсангез ва пешгирии низоъҳо равона шудааст. Чунин мавқеъ дар кӯдак шакл гирифта метавонад, агар ӯ доимо дастгириро эҳсос намояд, агар ба ӯ фишор оварда нашавад, агар ӯро пайваста танқид карда, образи манфии худашро ташаккул надиханд, агар ҳуқуқи кӯдак барои муҳокимаи оромонаи он, ки ҷӣ гуна рафтор кардан дуруст мебуд, эътироф шавад.

Чунин дидгоҳ аз мо ҳалли як қатор масъалаҳои таҳқиқиро тақозо кард, ки асосиашон инҳо буданд:

- ҳамроҳ кардани хонандагон ба фаъолияти муколамавӣ, ки ҳадаф аз он инкишофи эҳтиёҷ барои ҷалб шудан ба фарҳанги мардумӣ ва аз он - ба фарҳанги умумиинсонӣ буд;

- шинос кардани хонандагон бо фарҳанги халқҳо ва давраҳои дигар;

- фароҳам овардани муҳити мусоиди ашъӣ-фазоӣ дар синфи ибтидоӣ, ки муносибатҳои мусбати байнимиллиро ангезиш медиҳад.

Кори таҷрибавӣ-озмоишӣ дар мактабҳои анҷом дода шуд, ки дар онҳо намоёндагони миллатҳои гуногун тоҷикон, узбекҳо, қирғизҳо, казокҳо буданд, ҳамчунин намоёндагони русҳо ва тоторҳо (миқдори кам) ҳузур доштанд. Х.М. Сабуров тавачҷуҳо ба он равона месозад, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миллӣ низоми муайяни муносибатҳои миллӣ вучуд дорад: «Мактаби бисёрмиллат, ки аз ҷиҳати сохтор намоёндаи фарҳанги халқи худ мебошад, низоми таҳсилотиест, ки дар он ду фарҳанги асосӣ ва якчанд фарҳангҳои дигар якҷоя шудаанд. Ба фарҳанги асосӣ мо фарҳанги мушаххаси мардумиро, ки дар ҷумҳурии миллии мазкур ҳукмрон буда, қисми мазмунофари он то қариб асрҳо, ба фарҳанги миллати давлатсозанда мансуб медонем. Дар шароити Тоҷикистон чунин фарҳанг - тоҷикӣ, ки дар ҷумҳурии фазои ягонаи фарҳангӣ-таҳсилотиро ба вучуд меорад» [187].

Муколамаро ҳамчун ангезаи ташаккули таҳаммулпазирӣ таҳқиқ карда, мо функцияҳои дигарро низ сарфи назар карда наметавонем. Мафҳуми муколама кулӣ ва бисёрҷанба аст. Он метавонад ҳамчун натиҷаи фаъолият, ҳамчун методи тарбия, ҳамчун воситаи иртибот, ҳамчун фаъолият, яъне «гуфтугӯ, раванди муошират», ҳамчун шакли рафтор ва ғайра зоҳир шавад. Дар таҳқиқоте, ки ба муколама бахшида шудаанд, ҷанбаҳои гуногунро (педагогӣ, психологӣ, ҷомеашиносӣ, лингвистӣ) фарқ мекунанд. Аз мавқеи рафтор ва таъсири муколама ба ташаккули он шаклҳои лафзӣ ва ғайрилафзӣ муколамаро фарқ кардан мумкин аст, зеро на танҳо бо воситаи калимаҳо, балки бо ёрии қиёфа, имову ишора, чашмон, ҳаракат суҳан рондан имконпазир аст. Дар рафтори ғайрилафзӣ муҳаққиқон [6,8,10] низомҳои гуногунро ҷудо

мекунанд: акустикӣ (сулфа, нафаскашӣ, гиря, ханда), просодикӣ (оҳанг, баландӣ, тобиш, зарби овоз, фосилаҳои гуфтор, ҷойгиршавии онҳо ва ғ.). Ҳамчунин воситаҳои ломисавии муколама фарқ карда мешаванд, ки бо расиши хусусияташ оромона: оғӯш, бўса; бо расишҳои динамикӣ: ба китф задан, дастфишорӣ, таъзим алоқаманданд. Дар педагогика ҳамчунин воситаҳои ғайрилафзӣ муоинашавандаи (визуалӣ) муошират: ҳисқунӣ, ҳаракати дастон, пойҳо, сар, самти нигоҳ ва тамоси муоинашаванда, тарзи истодан, ифодаи қиёфа, инчунин либос, айнак, ороишот ва ғайраро номбар мекунанд.

Мо дар озмоиш ҳамчунин муоширати фосилавӣ, наздик, инфиродӣ, муоширати шахсӣ - муколамаро истифода бурдем. Фаҳмиши маҳдуди муколама истифодаи муоширати гуфториро пешбинӣ менамояд. Ҳарчанд ки мубодилаи иттилоот тавассути калимаҳо дар муколама асосӣ мебошад, мо таърифи густурдаи муколамаро ҳамчун иртибот дар заминаи воситаҳои ҳам лафзӣ, ҳам ғайрилафзиро қорбаст намудем. Иртибот (коммуникатсия) - таъсири мутақобили муоширатқунандагон, ки ба интиқоли иттилоот, шаклгирӣ, дақиқ намудан, инкишоф додани он, яъне ба дигаргунсозии рафтори шахсият бо ёрии иттилоот равона шудааст. Муколама барои мо ҳамчун шакли ҳамкорӣ аҳамият дошт. Мо ба назар гирифтем, ки муколама хусусияти муайяни иртиботиро дорост. Хусусияти муҳими он ба мухотаб, ба ҳамсуҳбат нигаронида будан аст. Ҳатмӣ нест, ки он нутқ бошад. Вақте ки хонанда дар коллективи сермиллат забони ҳамсуҳбаташро намедонад, ӯ ба имову ишора, ба таъсири фарозабонӣ (экстралингвистӣ) рӯй меорад. Самтгирӣ ба ҳамсуҳбат аз рӯи ақсуламали ӯ имкон меод, ки дар бораи натиҷаҳо хулоса бароварда шуда, дар раванди таъсири мутақобил ислоҳҳо ворид карда шаванд. Яке аз чунин хусусиятҳои иртиботӣ, ки дар муоширати муколамавӣ истифода шуд, тавачҷӯх ба ақсуламали ҷавобии хонандагон буд, ки аз рӯи он фаҳмидан мумкин буд, ки оё хабар ё таъсирот дуруст фаҳмида шуд. Дар таҳқиқот [200] навҳои гуногуни муколама муайян гардидаанд. Барои ташаккули

рафтори иҷтимоӣ муколама - баҳс, муколама - хабар, муколама - муҳокима, муколама - ихтилоф, муколама - низоъ, яъне муколамаҳое, ки амалҳои ахбордихӣ, саволӣ, ҷустуҷӯиро (дар сурати мавҷудияти ихтилоф) тақозо мекунанд, аҳамият дошта метавонанд. Аммо тамоми навиҳои зикршуда вазифаи барангезанда, талқинкунандаро иҷро мекарданд.

Муколама ҳамчун ангега ба талаботи зерин ҷавобгӯӣ буд, ки меъёрҳои рафтори инсон, кӯдакро дар ҷомеаи шаҳрвандӣ тавсиф мекунанд:

- таассурпазирии иҷтимоии субъектҳои ба ҳам таъсиркунанда, шавқу рағбат ба хусусиятҳои якдигар;
- эътирофи баробарии ҳамдигар;
- худдорӣ аз ҳукмфармоӣ ва зӯрварӣ;
- эътироф кардани гуногунии фарҳанги инсонӣ, меъёрҳои рафтори ҷамъиятӣ, мазҳабҳо, анъанаҳо, мавқеъҳои ҷаҳоншиносӣ;
- омодагӣ барои қабул кардани якдигар ҷуноне, ки онҳо ҳастанд;
- эътимод, маҳорати шунидан ва бодикқат гӯш кардан;
- қобилият ба эмпатия (ҳамдардӣ, ҳамҳиссӣ);
- қобилият барои оромона ҳал кардани вазъияти низоъ, бо ифода кардани ҳиссиёти худ бидуни хушунат ва зӯрварӣ;
- омодагӣ барои фаҳмидан ва таъсироти мутақобили амалӣ дар заминаи созиш, аммо бе маҳдуд кардани ҳам манфиатҳои худ, ҳам манфиатҳои шарикон, бо ҳуқуқи ҳимояи ин манфиатҳо.

Дар кори таҷрибавӣ-озмоишии мо, ки ба ҷалб кардани хонандагон ба фаъолияти муколамавӣ равона гардид, мо шаклҳои гуногуни ташкили кор бо хонандагонро истифода бурдем:

- кор дар машғулиятҳо дар гурӯҳҳои хурд - аз ду то панҷ нафар, зимнан ҳайати гурӯҳҳои тағйир ёфта метавонад: ҳам доимӣ, ҳам мутаҳаррик бошад. Ин барои хонандагон имкон дод, ки ҳам муносибатҳои рафӣқона (дар гурӯҳҳои мутаҳаррик), ҳам дӯстонаро (дар

гурӯҳҳои доимӣ) барпо кунанд, аммо ҷиҳати асосӣ дар он буд, ки кӯдак имконияти бо тамоми ҳамсолон кор карданро пайдо кард;

- ташкили таъсироти мутақобили гурӯҳҳо байни якдигар. Вазифаи асосӣ дар ин маврид аз иборат буд, ки ба хонандагон асоснок Ҳимоя кардани нуқтаи назари микрогурӯҳи худ пеши гурӯҳи дигар омӯзонанда шавад;

- ташкили мубодилаи афкор оид ба муносибатҳои хонандагон дар гурӯҳ ҳам дар раванди бозии мушаххас, ҳам дар маҷмӯи раванди фаъолияти микрогурӯҳ;

- муқаррар кардани суръати кори умумигурӯҳӣ (то ки шахси корро тез иҷро кунанда касеро, ки сусткор аст, интизор нашавад);

- ба роҳ мондани муносибатҳои мутақобил байни педагогҳо ва хонандагон (худдорӣ аз тартибандозии қатъии фаъолияти мактабхонандагон, озод кардани хонандагон аз пешвоии дунболагиронаи шахси калонсол, тағйир додани сохтори муносибатҳои мутақобили байни хонандагон ва омӯзгорон).

Хонандагон маҳорати таҳаммулпазиронаи номбаршударо на якбора, балки тадриҷан, масалан, дар вақти бозӣ, дар раванди машғул шудан бо ин ё он фаъолият аз худ мекунанд. Дар баъзе муассисаҳо мизҳои махсус барои ду нафар хонанда мавҷуданд, ки онҳо расм мекашанд ё дар дарси меҳнат аз пластилин ягон маснуот, бозихо месозанд. Дар чунин таъсироти мутақобили ду нафар, чунонки кори таҷрибавӣ-озмоишӣ нишон дод, иштироки хонандагони як миллат мувофиқи мақсад аст. Гурӯҳи дунафара воҳиди камтарин, аммо мукаммали муошират ва таъсироти мутақобил мебошад, ду инсон ба якдигар ҳалал намерасонанд, балки ҳангоми кашидани расм ё кор бо пластилин ба ҳамдигар ёрӣ медиҳанд. Мурочиат ба якдигар, ки мо махсус ба қайд гирифтаем, нисбат ба мурочиат ба омӯзгор ду маротиба бештар мушоҳида мешаванд. Ин гувоҳи медиҳад, ки хонандагон худро дар эҷод хуб ҳис мекунанд. Ба ин васила, мо аз синни барвақт ба хонандагон дар муҳити этноминтақавӣ муошират карданро меомӯзем -

аз маҳорати муошират бо намояндагони миллати худ то ҷойивазкунӣ бо назардошти хусусиятҳои этноминтақавӣ. Ҳамин тавр, ба хонандагон ёрӣ расонида шуд, ки на танҳо мувофиқ бо хусусияти худ ҳаммонандӣ пайдо кунанд, ки дар ин бобат ҷадвали зерин гувоҳӣ медиҳад.

**Ҷадвали №7. Миқдори мурочиатҳои хонандагон
барои ёрӣ дар ҷараёни машгулиятҳо**

Ба кӣ мурочиат карданд	Ба хонандагони миллати худ	Ба хонандагони миллати дигар	Ба омӯзгор
Миқдори мурочиатҳо	18	13	8

Аз ин ҷо, барои омӯхтани муколама бо ҳамсолон дар мачмуъ, кӯдак бояд таҷрибаи муоширати этноминтақавиро ақаллан бо як шарик аз худ намояд. Хонандагон дар ин маврид ҳам якҷоя амалкунӣ, ҳам бо намояндаи мушаххаси миллати худ ва миллати дигар муошират кардан, хайрхоҳона ба ӯ мурочиат намудан, асоснок кардани гуфтаҳо, якҷоя ислоҳ намудани камбудии расм, ба саволҳо ва маслиҳати рафиқи худ ҷавоб доданро меомӯзанд. Нақши назаррас дар ин ҳолат ба майдони фазои фаъолияти хонандагон тааллуқ дорад. Чунончӣ, ҷузъиёти на он қадар калон дар айни ҳамон фаъолият оид ба офаридани расмҳо аз ҷониби хонандагон - ба ҳам ҷафс кардани мизҳои дукаса ё нимдоираи мизҳо робитаҳои хонандагонро таҳрик мебахшад. Аз як тараф, ҳар як кӯдак корро ба таври инфиродӣ иҷро мекунад, аз тарафи дигар, ҳамсолон ҳузур дошта, ҷуфт ё якнафарӣ нишастаанд ва онҳо имкондоранд, ки кори хонандагони дигарро мушоҳида кунанд, бо якдигар гап зананд, мубодилаи мулоҳизаҳояшонро анҷом диҳанд. Дар сурати интиҳоб шудани чунин мавзӯи расмҳо: «Сарулибоси миллии тоҷикӣ», «Либоси тоҷикии духтарон», «Либоси занонаи тоҷикӣ», «Либосҳои миллии помирӣ», инкишофи соҳаи эмотсионалии хонандагон, дарки хусусиятҳои этноминтақавӣ, истифодаи манбаъҳои этноминтақавӣ дар фаъолият тақвият меёбад. Таҷрибаи чунин тамоси озодона ба таъсири

мутақобили хонандагон, маҳорати бидуни низоъ ҳамкорӣ намудан, фаъол будан бо роҳи тақлид ба рафиқон, созгор амал кардани онҳо мусоидат мекунад. Дар раванди кор омӯзгор муколама, на ин ки монологоро истифода мебарад, ҳатто ба мулоҳизаҳои нодурусти хонандагон таҳаммул мекунад, маҳорати ба сифатҳои шахсии шарикон сарфаҳм рафтан, барпо кардани робитаҳои байни хонандагонро зоҳир менамояд.

Самаранокии муколамаро ҳамкорӣ, муносибати нарм ва саҳтгирона бо хонандагон, самтгирӣ барои бештар додани дониш, тавачҷух ба хонандагон таҳрик мебахшад. Зимнан кори инфиродии кори хонандагонро ба назар гирифтани зарур аст. Баъзе хонандагон сустҳаракат, хонандагон дигар баръакс, тезҳаракатанд. Агар ин факт дар воқеияти муассисаи таълимӣ татбиқ карда шавад, тасаввур кардан осон аст, ки барои омӯзгори серғайрат таҳаммул нисбат ба хонандаи сустҳаракат то кадом андоза душвор аст. Дар раванди кори таҷрибавӣ ин гуна вазъият бисёр вомехӯрданд. Ҳамеша дар ин гуна ҳолатҳо хоҳиши ба ҷойи ӯ ғундоштани мӯйқаламу рангҳо, дар фаъолияти тасвирӣ ёрӣ расонидан пайдо мешуд. Таҷрибаи таҳаммулпазирии ҳақиқиро кӯдак ҳамон вақт аз худ мекунад, агар ба ӯ оила ва мактаб баробар ва дар ягонагӣ таъсир расонанд. Сухан дар бораи муколамаи байни мактаб ва оила меравад. Зимнан, муколамаи онҳо дар асоси принципи демократӣ тарҳрезӣ мешавад, ки аз ҷониби омӯзгор нишон додани дастовардҳои кӯдак, сифатҳои мусбати ӯ, эътимод ба нерӯву қобилияти ӯро тақозо менамояд. Маъмулан, педагог дар ин гуна мавқеи некбинона ҳам аз ҷониби хонандагон, ҳам волидайн ҳамчун шарикӣ баробарҳуқуқӣ волидайн дар тарбия дарк мешавад: ба ӯ бовар мекунанд, ба маслиҳатҳояш гӯш медиҳанд. Фарҳанги муоширати байни миллатҳо маҷмуи донишхоро низ дар бар мегирад:

- донишҳо дар соҳаи фаъолияти миллату халқҳое, ки сокини Тоҷикистон мебошанд, донишҳо дар соҳаи муносибатҳои миллӣ;

- донишҳо дар бораи равандҳои миллӣ, ҳисси шаҳрвандӣ ва ватандӯстӣ, ки дар фасли қаблӣ сухан рондем;

- донишҳо дар бораи анъанаву маросими халқҳои, ки дар Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд.

Дар байни анъанаву маросимҳо, ки муҳаққиқон дар таълифоташон оид ба муоширати байни миллатҳо ва таҳаммулпазирӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд [4,235], муҳаббат ба Ватан мавқеи хос дорад: «Ҳоки Ватан аз тахти Сулаймон беҳтар», «Қаландари ватан будан беҳ зи сарватмандӣ дар мусофират», «Ватан барои одам муқаддас аст». Халқи тоҷик анъанаву маросимҳои муқаддас дорад: бо худ гирифтани як каф ҳоки Ватан ҳангоми сафар кардан берун аз ҳудуди он ё хӯрдани пораи ноне, ки дар хона то бозгаштан мемонад. Ҳамчунин, одати баръакси ин вучуд дорад: овардани як каф хок аз ҷое, ки дар ҷангҳо иштирок карда, ҷасорату мардонагӣ нишон додаанд. Яке аз одатҳои назорати рафтори худ, худдорӣ, оромӣ ба шумор меравад. Анъанаву маросимҳои муҳими тоҷикон меҳмондӯстӣ ва меҳмондорӣ аст. Тоҷикон мақола доранд: «Дар хонае, ки меҳмон аст, 40 рӯз ғайбу баракат ҳувайдост». Ин расму одатҳои инкишофи таҳаммулпазирӣро анғезиш медиҳанд, бинобар ин, бо онҳо шинос кардани хонандагон аз синни барвақт зарур аст. Ҷунонҳои муҳаққиқон қайд мекунанд [117], дар ибтидо кирдорҳои хонандагон, ки иҷрои расму одатҳои ба таври объективӣ дар бар мегиранд, ба ҳисси тавачҷуҳ вобастаанд. Мувофиқати эҳсоси ахлоқӣ ва донишҳо барои ташаккули рафтор ёрӣ мерасонанд. Хонандагони хурдсол барои дарки арзишмандии расму одатҳои қодиранд, ки ба рафоқат ва таҳаммулпазирӣ дахл доранд, аммо барои воқеан иҷро кардани ҷунон амалҳои ҳоло мушкилӣ мекашанд. Рафтори шахсияте, ки дар хонандагони хурдсол пайдо мешавад, имкон медиҳад, ки маҳз дар муносибатҳои бо ҳамсолон он меъёри одатҳои амалӣ ва риоя шаванд, ки қалонсолон онҳоро шинос мекунанд.

Танҳо ба ҳусни тавачҷуҳ ба одату анъанаву маросимҳои миллии дигарон така кардан нокифоя мешавад. Дар хонандагон рафтори алтруистиро

ташаккул додан муҳим аст. Қобилияти «қапидани» ҳолати эмотсионалии каси дигар, ташаккул додани ҳиссиёти ба эҳсоси дигарон мувофиқ дар роҳи ҳосилшавии мавқеи ахлоқии хонандагон хеле муҳиманд. Масалан, ёри байниҳамдигарӣ як марҳалаи инкишофи алтруизм ва таҳаммулпазирӣ мебошад. В.В.Галагина [47, с.58-59] дар роҳи ташаккули таҳаммулпазирӣ ва алтруизми байнимиллии хонандагони хурдсол якчанд марҳаларо муайян кардааст:

- *марҳалаи якум* - мутобиқшавии худпарастона ҷавобан ба талаботи тарбия ва шахсони бонуфуз. Ҳадафи асосӣ - расидан ба бехатарии фаъолияти ҳаётии худ.

- *марҳалаи дуюм* - ширкати воситаӣ. Аммо он хусусияти соф прагматӣ дорад: агар ягон чизро диҳӣ, ба ивази он бояд ягон чизро гирӣ.

- *марҳалаи сеюм* - алтруизми байниҳамдигарӣ. Ба он кӯшиш барои иҷрои уҳдадорихои байни якдигар, ба муносибати дӯстона, нигоҳ доштани фикри хуб дар бораи худ хос мебошад, то ки напазируфтани иҷтимоӣ пешгирӣ шавад. Ҳадафи марҳалаи алтруизми байниҳамдигарӣ ба вучуд овардани ақидаи хуб оид ба худ дар онҳое, ки шахсияти кӯдак ҳаммонанд гардонида мешавад, яъне ҳамсолон.

- ба *марҳалаи чорум* иҷрои уҳдадорихои интероризатсияшуда, худмуайяншуда назди гурӯҳ ва ҳатто назди ҷомеа мувофиқ аст.

- барои *марҳалаи панҷум* арзишҳои ботинӣ, мисли шаъну шарафи инсонӣ, баробарии ҳуқуқҳо ва ҳаддалимкон бештар шудани неъматҳо барои дигарон хос мебошад.

- дар *марҳалаи шашум* мусоидат ба муносибатҳои ҳаддалимкон мутавозини ҷамъиятӣ принсипи асосӣ мебошад.

- дар *марҳалаи ҳафтум*, яъне охири, ҳисси ягонагӣ бо тамоми олам, масъулияти мутлақ барои некӯаҳволӣ ва инкишофи одамон, ҳамдардии умум, набудани зӯроварӣ ташаккул меёбад.

Дар ҳар яке аз ин марҳалаҳо манбаъҳои гуногунро истифода бурдан мумкин аст, ки дар асоси онҳо тарзи зиндагӣ ва анъанаҳои халқи тоҷикро омӯхтан мумкин аст, ки байни онҳо фолклор, таҷрибаи

волидайн, маводи осорхонаҳои кишваршиносӣ, вохӯриҳо бо одамони донандаи таърихи Тоҷикистон, хотираҳо ва ғайра мебошанд. Ба ташаккули таҳаммулпазирӣ худӣ раванди муоширати хонандагон таъсири бештар дорад, ки барои ташаккули муносибатҳои тарафайни хонандагон имкон медиҳад. Мо ба чадвали машғулиятҳо ворид кардани «соати муоширати озодона»-ро тавсия додем, ки ҳафтае як бор баргузор мешавад. Кӯдак дар вақти муоширати озодона имкон дошт, ки ба утоқи дилхоҳи муассисаи таълимӣ дарояд, агар он ҷо машғулият набошад.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки хонандагон баъзан аз он хаста мешаванд, ки ҳама вақт байни одамон дар гурӯҳи калони ҳамсолон қарор доранд. Онҳо мехоҳанд, ки баъзан дар танҳой бошанд. Чунончӣ, агар соатҳои аввал хонандагон дар ягон утоқ зиёд наистода бошанд, баъди ду-се ҳафта ҳар яке гӯшаи писандидаро дарёфт кард (китобхона, утоқи психолог, утоқи таҳсилоти иловагӣ), ки бо қаноатмандӣ вақт мегузаранд.

Мо тарафдори он муҳаққиқонем [159], ки ба вучуд надоштани имконияти муоширати хонандагон аз мактабҳои гуногун, гурӯҳҳои гуногуни синнусолӣ дар дохили як мактаб ишора мекунад. Албатта, дар вақти озмунҳо, концертҳо онҳо якҷоя мебошанд, аммо муоширати онҳо бо парастории калонсолон фурӯ нишонда шуда, ба ҳадди камтарин расонида мешавад. Ин бошад, хушунат нисбат ба атрофиён, вазъияти пуршиддати психологиро дар гурӯҳи хонандагон тавлид мекунад. Дар натиҷа бисёр хонандагон баъзан аз кори якҷоя дар гурӯҳ даст мекашанд, барои асосноку оромона, на балки бо зӯрӣ ҳимоя кардани нуқтаи назари худ маҳорат надоранд.

Ба маҳорати муошират бо хонандагон дар муҳити этнофарҳангӣ такя ба таҷрибаи хонандагон мусоидат мекунад. Педагогҳо бояд бо хонандагон, бо волидайн тамосҳои иҷтимоӣ барпо кунанд, то ки таҷрибаи шахсии этноминтақавии онҳоро ошкор намоянд. Ҳаёти атроф, тамосҳои хонандагон, хусусиятҳои тарбия, масалан, дар оилаи кӯхистониҳо - ҳамаи ин ба ташаккули сифатҳои таҳаммулпазирӣ

хонандагон таъсир мерасонад. Вазифаи педагог аз он иборат аст, ки ин таҷрибаро ошкор карда, истифода барад, онро барои ҳар як хонанда аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва шахсӣ муҳим гардонад. Воситаи психологиеро, мисли фароҳам овардани вазъияти тасаввуршаванда ба кор бурдан муфид аст. Масалан, худро соҳир тасаввур карда, ба хонаи ҳамсояхо меҳмон шуда рафтан. Соҳир хайрхоҳ аст, ӯ ба хонандагон нақл карда метавонад, ки дар хона чихоро дид, кадом таомули меҳмондориро мушоҳида кард, кадоме аз хонандагонро вохӯрд, онҳо чӣ гуна рафтор карданд, кадом меъёрҳои миллии рафтор риоя шуданд? То ки машғулият бештар хотирмон бошанд, маводи ёрирасони назаррабо, воситаҳои аёни истифода мешаванд: гули ахлоқ, ки дар гулбаргҳои он омӯзгор калимаҳоеро менависад, ки хонандагон ё соҳир номбар мекунанд ва дар онҳо ин ё он меъёри рафтори ба ин ё он халқ хос инъикос меёбад. Ба хонандагон супориш додан мумкин аст, ки андешаҳои нек, суҳанҳои нек, нақлҳо дар бораи некӣ, мисолҳои некии халқҳои гуногунро дар сабадча ҷамъ оварданд. Агар хонандаи синфи 1-ум ҳоло навиштаву хонда натавонад, зарур аст, ки оила, водидайн ба ӯ ёрӣ расонанд. Чунин супоришҳо ёрӣ мерасонанд, ки хонандагон оид ба моҳияти ахлоқии ҳар як кирдор фикр кунанд, ба хонандагон дӯст доштани дунё, ҳамаи одамон ва худаширо меомӯзонанд.

Дар чунин кор бозии сюжетӣ-нақшдор махсусан самарабахш аст, зеро он амсилаи ба худ хоси муносибатҳои иҷтимоии одамон буда, аз ҳар кӯдак самтгирии муайянро дар низоми муносибатҳои байниҳамдигарии одамон тақозо мекунад, зеро ба такрори онҳо равона шудааст. Донишҳои миллии андӯхташуда дар бораи воқеияти атроф ангезаи зарурии амалисозии бозиҳои сюжетӣ - нақшдор мебошад. Ба сифати намунаи он бозии гузаронидаи мо «Мо дар соҳили Сирдарё шаҳр месозем» хизмат карда метавонад. Хонандагон шаҳрдор, роҳбарони фабрикаи истеҳсоли бозичаҳо, қаҳвахона, толори санъати нафис, ателеи мӯд, бюрои реклама ва ғайраро интихоб карда метавонанд. Муҳим он

аст, ки супоришҳо на танҳо ба амалҳои хонандагон, балки амсиласозии муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо дахл дошта метавонанд:

- ба шахрдор дар бораи мактабамон чӣ ҳоро нақл мекардам?

- дар фабрикаи бозиҳо дар асоси афсонаҳои тоҷикӣ чӣ гуна бозичаҳоро сохтан мумкин аст?

- ман дар реклама оид ба чӣ нақл мекардам?

- бо кӣ барои омода кардани либос бо нақшу нигори миллии розӣ мешудам?

- дар нишони ин ё он корхона кадом рангро афзал медонистам: кабуд ҷоеро ифода мекунад, ки анъанаву маросимро омӯхтан мумкин аст, зард - ҷое, ки шӯҳрат ёфтан ва ба тӯҳфа сазовор шудан мумкин аст, сурх - ҷое, ки хушҳолист, сабз - ҷое, ки барои халқи худ ғоида метавон овард.

Чунин таъкидҳо дар қор бо хонандагон боиси он мегардиданд, ки маҳорати муайяни ҳислати таҳаммулпазирона якбора, дар ҷараёни муносибатҳои байниҳамдигарии хонандагон зоҳир мешуданд: фаҳмидани якдигар, набудани дағалӣ ва хушунат, зеро хонандагонро қори умумӣ муттаҳид мекард, ба рафтори онҳо тобишҳои миллии низ роҳ меёфтанд; махсусан, таассурпазирии миллии хонандагон кӯмак мерасонд, ки азхудкунии арзишҳои фарҳанги худро анғезиш меод; ҳамчунин, сифатҳои умумии инсонӣ, мисли шавқу рағбат ба хонандагони фарҳангашон дигар, ба санъати меъморӣ онҳо, сулҳхоҳӣ, муносибати инсонпарварона ба намояндагони ҳадамоту касбҳои шаҳри бунёдшаванда низ ёрӣ мерасонд. Мушоҳида ва таҳлили рафтору гуфторҳои хонандагон дар раванди бозӣ нишон дод, ки тақрибан 30% хонандагон дар бораи хусусияти муносибатҳо ва муошират ҳам бо ҳамсолон ва ҳам бо калонсолон тасаввуроти дурусту пурра доранд. Ҳамчунин тасаввуроти хусусияташон этноминтақавӣ вучуд доранд. Таҳлили расми «Ман дар реклама оид ба чӣ нақл мекардам?» нишон дод, ки хонандагон баъзе унсурҳои санъати ороишӣ, мардумӣ-амалӣ, намояндагони баъзе касбҳоро тасвир карда метавонанд, аммо мавзуи

расмҳои хеле маҳдуд аст, расмҳо бо нақшу нигори милли лаҳзавӣ ва камшуморанд.

Маълумоти ба даст омада кори иловагиро бо омӯзгорон тақозо карданд. Машваратҳои педагогҳо дар мавзӯҳои «Истифодаи шаклу методҳои ғайрианъанавӣ дар кор бо хонандагон», «Методу воситаҳои тарбияи инсонпарварӣ», «Таъсири фолклори милли ба рафтори хонанда» ва ғ. Хулоса дар он бобат, ки самимият, муҳаббат ба таърихи худ, ба халқи худ танҳо ҳамон вақт эҳтиёҷоти ботинии хонандагон мешаванд, ки тариқи машқҳои мустақам гарданд, ки таъсири мутақобили устувори таҳаммулпазиронаро таъмин менамоянд. Дар байни машқҳои, ки дар озмоиш истифода шуданд: «Ба навдарс ёри расон», «Корҳои нек дар ҳавлии мактаб», «Чустуҷӯи гуфтори нек», «Нақл бикун, ки нисбат ба оилаат чӣ гуна ғамхорӣ зоҳир менамояд», «Таърихи оилаатро нақл бикун», «Ба кӯдакон дар кӯдакистон бозичаҳо тақдим мекунем». Ба ҳамин васила, вазъияти махсуси таҳаммулпазирӣ фароҳам оварда мешуданд, ки дар онҳо иштирок карда, хонанда рафтори дуруст, аз ҷиҳати иҷтимоӣ мақбулро машқ мекард, масалан, беҳушунат, таҳаммулпазирона, хайрхоҳона рафтор карданро месанҷад.

Дар иҷрои ин гуна супоришҳо як қатор талабот ёри мерасонданд, ки мо дар раванди амалҳои якҷоя бо хонандагон риоя мекардем:

- дастгирии эмотсионалии хонандагон;
- ботамкинӣ, оромӣ дар муошират бо онҳо, худдорӣ аз баҳоҳои саҳтгирона, таъна, таҳдид, калимаҳои «не», «мумкин нест», «бас кун»;
- баҳои мусбат ба рафтори таҳаммулпазирона, беҳушунати хонандагон;
- пешгирӣ намудани рафтори норасо, ғайрифайзола, номустақилона хонандагон;
- таваҷҷӯҳ кардан ба рафтор, на ин ки шахсияти кӯдак;
- шиддати вазъиятро паст кардан, на балки қувват додан. Худдорӣ аз муқоисаи як кӯдак бо дигараш, ба вазъият ҳамроҳ кардани одамони

дигар, хулосабарориҳои навъи «Ту фақат ҳамин хел рафтор мекуни» ва монанди инҳо;

- ба хонандагон намоиш додани намунаи рафтори таҳаммулпазиронаи матлуб;

- бо волидайн робитаро нигоҳ доштан, огоҳ кардани онҳо аз хусусиятҳои рафтори фарзандашон.

Ҳамин тавр, тавачҷӯҳи асосии хонандагон ҳангоми иҷрои чунин навъҳои машқҳо ба муносибатҳои байниҳамдигарии хонандагон - воқеӣ ва дар рафти бозӣ равона карда шуд. Ворид кардани ҷузъи этноминтақавӣ ба машқҳое, мисли «Ба навдарс ёрӣ расон» (духтарак забони русиро хуб намедонад, барои ӯ муошират дар коллектив душвор аст), «Ҷустуҷӯи гуфтори нек» (кадом калимаҳои мазмунашон некро ту ба модарат ба забони русӣ, бо забони модариат мегӯӣ), «Таърихи оилаатро нақл бикун» ҳамеша дар байни хонандагон иҷро мешуданд, ба ҳамин васила барои муносибати мусбат ба арзишҳои этникии халқҳое, ки фарҳанги онҳоро дар машғулият хонандагон муаррифӣ мекарданд, шароит фароҳам оварда мешуд, то ки хонандагон таҷрибаи ахлоқию мусбати муошират бо ҳамдигарро андӯзанд.

Барои шахсияти авторитарӣ кӯшиши риояи арзишҳои дар гурӯҳ қабулшуда хос мебошад. Ин хислат «конвенционализм», яъне риояи қатъии меъёрҳои муайян ном гирифтааст. Шахсияти авторитариро ба шахсияти типии таҳаммулпазир муқобил гузоштан мумкин аст, ки ба ӯ кушодагии тарзи тафаккур, таҳаммул ба ақидаи дигарон, қобилият ба мусолиҳа, озод будан аз изтиробӣ бешуурона, афзалияти мабдаи ратсионалӣ дар интихоби мавқеи худ, эътирофи мавҷудияти ҳуқуқҳои баробари одамон, набудани кӯшиш барои фишори дигарон, ёрӣ расонидан ба ҳамсолон дар зоҳир кардани фардияти худ хос мебошанд.

Барои ташаккули таҳаммулпазирӣ мо на танҳо бозӣҳо ва машқҳои махсус, балки вазъияти педагогиро истифода бурдем. Баъзан мо онҳоро махсус ба миён меовардем. Масалан, вазъияти зерин истифода шуд, ки

ичрои муназзами он барои бунёди муносибати мусбат ба ҳамдигар, ба одамони миллатҳои дигар мусоидат менамояд:

Дар рафти соати тарбиявӣ омӯзгор ба хонандагон пешниҳод мекунад, ки дар бораи ҷиҳатҳои хуби муносибатҳои байнихамдигарӣ дар синф суҳбат кунанд. Хонандагон дар шакли доира мешинанд, омӯзгор дар бораи ҳар як хонанда ягон сухани хуб мегӯяд. «Офарин ба Шукрона, ӯ фаршро тоза рӯфт», «Назира оид ба афсона халқии «Бузаки чингилапо» расми хеле зебо овард. Онро ба кӯдакон дар кӯдакистон ҳадя кардан мумкин аст», «Равшан имрӯз дар ошхона хуб кор кард». Ба худи хонандагон бошад, пешниҳод кардан мумкин аст, ки дар бораи корҳои хубашон нақл кунанд. Инҳо метавонанд на танҳо амалҳо ё кирдорҳои хуб, балки расмҳо, зоҳир кардани шавқу рағбат ба ягон анъанаи миллӣ, боварӣ ба ҳамдигар, вучуд надоштани зухуроти хушунат бошанд.

Ин машқ - вазъиятро ба як навъ маросими анъанавии ҳаррӯза табдил дода, ҳар рӯз дар интиҳои дарси охирин чамъбасти корҳои неки рӯзро анҷом додан мумкин аст.

Суҳбатҳои инфиродӣ низ аҳамияти мусбат доранд: «Бо дӯстонам чӣ гуна муошират мекунам», «Дар муносибати ман бо одамон кадом ҷиҳатҳои хуб ва кадом ҷиҳатҳои бад ҳастанд». Зимнан тавачҷӯҳи хонандагон ба категорияҳои ахлоқӣ, мисли вичдон, адолат, ҷонфидоӣ, ҳамдардӣ, самимият, раҳмдилӣ, эҳтиром, бошарафӣ ва бешарафӣ, хайрхоҳӣ ва ғазаб, танҳой ва дӯстӣ равона мегардад. Чунин кор ба хонандагон фикрронӣ ва рафтори зебописандиро омӯзонида, ҳисси пазириш ва напазируфтани ин ё он меъёри рафоқат ва таҳаммулпазириро дар рафтор бармеангезад. Саволҳое, ки омӯзгор пешакӣ ба нақша гирифтааст, аҳамият доштанд.

Чунин гуфтугӯ - суҳбатҳоро омӯзгор барои луқма додан истифода бурда метавонад: «Аз Сабрина пурсед, ки чаро имрӯз ғамгин аст?», «Аз Дилбар пурс, ки оё бибиаш аз беморхона баргаштааст?», «Агар ту бинӣ, ки ягон кас танҳой мекашад, ба наздаш рав, гуфтугӯ бикун», «Ба модарат дар пухтани самбӯса ёрӣ расон, охир ту бояд ин корро ёд гирӣ» ва ғ. Ин

гуна лукмаҳои хурд низ ангеаҳои ташаккули рафтори чамбиятии хонандагони хурдсол гардида, аҳамияти чамбиятии кирдорҳои некро таъкид мекарданд. Чихати хоси марҳалаҳои нахустини ташаккули ахлоқ, аз ҷумла, таҳаммулпазирӣ пайвастагии ҳиссиёти ахлоқӣ, рафтор ва донишҳо мебошад. Ин дар баҳоҳои ахлоқӣ, тасаввурот ва кирдорҳои хонандагон зоҳир мешавад. Бинобар ин, воситаҳо, методу шаклҳои фаъолияти дуруст интихобшуда, бамавқеъ ва бомаҳорат истифодашуда, гуногуннавъии онҳо ангеаҳои муҳими тарбияи таҳаммулпазирии хонандагони хурдсол мебошанд.

Муҳити фазоӣ - ашъӣ барои барпо намудани тамосҳои эмотсионалии шахсӣ, барои инкишофи таҳаммулпазирӣ имконияти зиёдро фароҳам меорад. Ин аз ҳисоби густариши имконияти тағйир додани тарзи муносибатҳои байниҳамдигарии педагог ва хонандагон, аз ҳисоби истифодаи вазифаи шарикӣ, ҳамроҳ кардани фаъолияти навъи ширкат - фаъолияти якҷояи тасвирӣ, мусиқӣ, тарҳрезӣ, намоишҳои театри муяссар мегардад. Дар инкишофи вазифаи тамосбарпокунанда ташкили фазои муошират, ба роҳ мондани таъсироти мутақобили хонандагон дар фаъолияти тарҳрезӣ, тасвирӣ ва ғайра нақши муҳим дорад. Таҷрибаи тамоси озодонаро хонандагон вақте андӯхтанд, ки дар соати тарбиявӣ кори умумиро иҷро мекарданд, масалан, оид ба мавзуи «Шаҳри ман», «Парандагони Тоҷикистон», «Кӯҳҳо» ва ғайра. Хонандагон ба ритми умумии кор ворид шуда, дар истифодаи маводи умумӣ навбатро риоя мекунанд, ниятҳо, амалҳояшонро (таъсироти интерактивӣ) созгор намуда, барои дӯстона кор кардан кӯшиш мекунанд.

Дар ин фаъолият ҳамсухбатони бесухан ашъи гуногуни фарҳанг, силсилаи рамзҳои онҳо - расмҳо, афсонаҳо, филмҳо, филмҳои тасвирӣ, бозихҳои компютерӣ мебошанд. Кӯдак бо онҳо монологи ботинӣ анҷом медиҳад: ҳис мекунад, дастгирӣ менамояд, мубориза мебарад, эътироз мекунад. Бозӣ мисли пештара аҳамияти махсус дорад. Кӯдак ҳусни тавачҷуҳ ва дилбастагиро, ки ба бозича дорад, ба одамони дар он таҷассумёфта интиқол медиҳад. Мо байни хонандагони синфи 1-ум

пурсиш гузаронидем, ки кадом бозичаҳо барояшон дӯстдошта мебошанд. 92% духтаракон ҷавоб доданд, ки ин лӯхтак аст, писаракон ҳайвончаҳо (25%), тапонча, автомат, сарбозчаҳоро (50%) афзал медонанд.

Аксарияти хонандагони хурдсол бозичаҳои нарм, фаххакро дӯст медоранд. Ин гувоҳӣ медиҳад, ки онҳо дар хонандагон некхоҳӣ, эҳсоси мусбатро бедор мекунанд, хонандагонро барои муносибати дӯстона ба олам ангезиш медиҳанд. Хонандагони ин синну сол олами рӯҳии бозича, хусусан, лӯхтакҳоро бо хислатҳои инсонӣ пур мекунанд. Лӯхтак ба сифати ивазкунандаи идеалии дӯст зоҳир мегардад. Ҳамин гуна вазифаро бозичаҳо - ҳайвончаҳо иҷро карда метавонанд. Хонандагони хурдсол бозичаи миллӣ - лӯхтакҳои русӣ, тоторӣ, тоҷикӣ, Бетмен, Буратино, Чипполино ва ғайраро фарқ мекунанд ва дӯст медоранд. Лӯхтаки миллӣ яке аз манбаъҳои муносибати мусбати хонандагон ба ҳамсолон, ба калонсолони миллати дигар буда, ба онҳо хислатҳои нисбат медиҳанд, ки ба лӯхтаки дӯстдошташон хосанд, бо он ҳаммонанд мекунанд. Бозича, алалхусус, лӯхтакҳо, ҳайвончаҳо ба сифати миёнравҳои неки байни кӯдак ва омӯзгор, волидайн, ҳамсолон зоҳир шуда метавонанд. Лӯхтаки миллӣ дар раванди муошират нақшҳои гуногунро иҷро карда метавонанд. Чунончӣ, азбаски дар бозичаҳои халқӣ меҳнат ва рӯзгори мардум инъикос ёбанд, онҳоро хонандаҳо одатан дар бозичаҳои сюжетдор, дар мавқеи иштирокчиёни ҷашнҳои оилавӣ, иштирокдорони даравидани алаф, қаҳрамонони кӯҳнавардиҳо, аъзои маҷлиси сокинони маҳалла ва ғайра истифода мебаранд. Бозичае, ки дар минтақаҳои гуногун, аз ҷумла дар Тоҷикистон сохта мешаванд, аз ҷиҳати мазмун, мавод, сабки бадеӣ ба худ хосанд.

Дар МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров” шаҳри Хучанд факултети технология ва санъати тасвирӣ амал мекунад, ки донишҷӯёни он ҳар сол ба кӯдакистонҳо ва хонандагони синфҳои ибтидоӣ бозичаҳо гуногунро (хоначаҳо, лото, шашка, заврақчаҳо, киштичаҳо) тақдим мекунанд, ки нақшу нигор,

либос, сабкҳои миллӣ таҷассум ёфтаанд. Ҳамаи ин ба инкишофи зеҳни хонандагон, алалхусус ба инкишофи сифатҳои асосии ахлоқии шахсият, ба ташаккули таҳаммулпазирии онҳо таъсири назаррас мерасонад. Чунончӣ, вақте ки хонандагон бо лӯхтаҳо, ҳайвончаҳо бозӣ мекунанд ва дар бозиҳои сужету нақшдор бо қаҳрамонҳои мусбат иштирок менамоянд, лаҳзаҳои хушунат камтар зоҳир мешаванд. Ва баръакс, хушунат ҳангоми истифодаи бозиҳои компютерие, ки дар онҳо дарёфтани аз пой афтондан, кафонидан, чазо додан ҳадаф гузошта шудааст, хушунат бештар зоҳир мегардад. Дар хонандагон баъди чунин бозиҳо пастшавии қобилият ба ҳамдари мушоҳида мешуд. Масалан, дар бозиҳое, ки бадӣ бар некӣ ғолиб меояд, мо аксар вақт мушоҳида мекардем, ки хонандагон махсус хато мекарданд, то ки ба қаҳрамонҳои бад ёрӣ расонанд: «Бигзор, бигзор онҳо ба ӯ расида гиранд, хӯранд!». Ба ҳамин васила, мафҳумҳои муҳимтарини таҳаммулпазирона ва рамзҳои фарҳанги инсонӣ - муҳаббат ва масъулият, тамоспазирӣ, созгорӣ, рафоқат нисбат ба якдигар беқурб мешуданд.

Бинобар ин, ба ақидаи мо, аз бозиҳои электронӣ худдорӣ кардан мувофиқи мақсад аст. Машқдихандаҳои сунъии эмотсионалӣ дар хонандагон ҳиссиётеро, ки мо ташаккул додан мехоҳем, бедор намекунанд. Барои ба роҳ мондани робитаҳои эмотсионалӣ, таҳаммулпазирона чунин бозиҳое нақши муҳимтарро иҷро карда метавонанд, ки доираи умумиро ташкил кардан мумкин аст, ки дар он ҳамаи хонандагон якдигарро мушоҳида карда метавонанд, пайдарпайии интиқоли бозичаҳоро (тӯб, пуфакҳо ва ғ.) назорат мебаранд. Ҳамчунин, суръату ҳаракати умумиро риоя намудан, симои зоҳирӣ, овози иштирокдорони бозиро ба назар гирифтани мумкин аст. Бинобар ин, дар кори таҷрибавӣ-озмоишӣ мо аксар вақт бозиҳо - сахнаҷаҳо, бозиҳо - драмаҳо, бозиҳои сужетдорро, ки болотар қайд шуданд, ба кор бурдем. Ин ҳамон доираи бозӣ ва бозичаҳост, ки дар он якчанд хонандаҳо муттаҳид мешаванд. ки пайдарпайии он ва сужетро тасаввур мекунанд. Ҳамаи ин ба хонандагон имкон медиҳад, ки кӯшишҳои якҷояро муттаҳид

карда, истифода баранд, таъсироти мутақобили интерактивиро барпо кунанд. Пайдоиши ғайримунтазири бозичаҳо, ашъи бозӣ, намуди зоҳирии назаррабои онҳо, истифодаи озодонаи мавод (расмҳо, рангҳо, қоғази ранга, кубҳо, либосҳои миллӣ, унсурҳои декоратсияҳо, шаклҳо барои театри рӯимизӣ) воситаҳои муҳими ангезиши ташаккули таҳаммулпазирӣ дар хонандагон буданд.

Солҳои охир оид ба таъсири ранг, тарҳрезӣ, лоихакашии меъморӣ ба тарбияи шаҳрвандии хонандагон таҳқиқот анҷом дода шуданд [82,85]. Таҳқиқи таъсири ранг ба инкишофи таҳаммулпазирӣ нишон дод, ки аз ҷониби хонандагони хурдсол интихоб шудани «ранги зеботарин» аксар вақт бо эҳтиёҷ доштан барои истифодаи ин ранг дар ҳудуди хонаи худ, шаҳри худ маънидод мегардид. Дар гимназияи № 4-ми ш.Хучанд хонандагонро дар рафти бозӣ мушоҳида карда, мо рангро бо мақсади ба онҳо омӯзонидани маслиҳати амалҳои якҷоя, ёрӣ расонидан ба ҳамдигар, аз якдигар гузашт кардан истифода бурдем. Масалан, ҳангоми сохтани шаҳрак ё хона хонандагон бояд ранги дӯстдоштаи худро интихоб мекарданд. Аз хонандагоне, ки ранги якхеларо интихоб карданд, мо хоҳиш намудем, ки айнаи як корро иҷро кунанд, масалан, рангмол, боғбон, андовачӣ бошанд.

Мо ошкор кардем, ки 80% дар хонандагон бо интихоби якхелаи ранг сатҳи хушунатнокӣ паст шуд, онҳо дар якҷоягӣ бомуваффақият кор мекарданд. Дар ин маврид варақаҳои ранги интихобшуда доимо пеши назари онҳо буданд, гӯё ба хонандагон хотиррасон мекарданд, ки байни онҳо ҷиҳатҳои умумӣ бисёр аст ва табиист, ки ин ҳиссиёти неки онҳо, кӯшиши ба якдигар ёрӣ доданро ба вучуд меовард. Чунин пайваस्तкунии боэҳтиёти хонандагон ба фаъолияти муштарак сатҳи ҳамкориҳои онҳоро бечҳтар намуда, ба ҳамин васила, ба ташаккули таҳаммулпазирӣ мусоидат мекард.

Метавон гуфт, ки чунин натиҷаҳо мо ба туфайли воситаҳо, дидгоҳҳо ва методҳои гуногуну ҷолиби кор, ба туфайли нерӯи барангезанда ва имконияти онҳо ба даст овардем.

Низоми ангезаҳои тарбияи таҳаммулпарастии хонандагони хурдсол дар заминаи дидгоҳи этноминтақавӣ чунин тадбирҳоро дар бар мегирад:

1. Истифодаи навъҳои гуногуни муоширати муколамавӣ
2. Ба раванди педагогӣ ворид кардани ашёи гуногуни фарҳанги мундариҷааш миллӣ ва этноминтақавӣ
3. Аз ҷониби хонандагон андӯхтани таҷрибаи муоширати этноминтақавӣ дар асоси дуруст ташкил намудани гурӯҳҳои хурд
4. Истифодаи бозиҳо ва бозичаҳои мазмунашон миллӣ ва этноминтақавӣ.
5. Ворид кардани мавзӯи этноминтақавӣ ба кор бо хонандагон (донишҳо оид ба ҳаёти этносҳо, оид ба ҳисси шаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, оид ба анъанаҳо ва маросими халқи тоҷик)
6. Таъҷиб ба таҷрибаи шахсии миллии хонандагони хурдсол
7. Амсиласозии вазъияти миллии тасаввуршаванда
8. Машғулиятҳои махсус барои иштирокдорони маҳфилҳо бо мазмуни миллӣ
9. Ба хонандагон нишон додани намунаҳои рафтори таҳаммулпазирона
10. Истифодаи машқҳои хусусияташон эмотсионалӣ
11. Таъсиррасонӣ тариқи рангҳо
12. Ташкили муоширати хонандагон бо хонандагони хурдсоли муассисаҳои дигар, Маркази эҷодиёти хонандагон, «соатҳои муоширати озод»
13. Ҳалли мусбати масъалаҳои баҳсангез бидуни маҷбуркунӣ
14. Шавқмандии хонандагон ба мавод дар бораи дӯстии байни одамони миллатҳои гуногун
15. Тамос бо волидайн оид ба муаммоҳои тарбияи таҳаммулпазирӣ ва миллии хонандагони хурдсоли

Ангезаҳои номбаршударо дар шакли амсилае муаррифӣ метавон кард, ки се гурӯҳи ангезахоро дар бар мегиранд: когнитивӣ, яъне ба инкишофи соҳаи маърифатии шахсияти хонандаи хурдсол таъсиррасонанда, эмотсионалӣ-ангезишӣ, яъне ба соҳаи ҳиссиёт

таъсиррасонанда, фаъолиятӣ, ки ба инкишофи рафтори хонандагон таъсир мерасонанд.

Нақшаи №5. Амсилаи ангезаҳои ташаккули рафтори таҳаммулпазирона.

АНГЕЗАҲОИ ЭТНОПЕДАГОГӢ

Когнитивӣ	Эмотсионалӣ – ангезишӣ	Фаъолиятӣ
Ворид намудани ашёи фарҳангии мазмунаш этноминтақавӣ, истифодаи бозиҳо ва бозичаҳои миллӣ, машғулиятҳои махсуси мундариҷаашон этноминтақавӣ, ворид кардани мавзӯҳои этноминтақавӣ ба кори ҳаррӯза бо хонандагон.	Истифодаи муколама, вазъияти педагогии тасаввуршаванда, таъсирот тариқи рангҳо, ҳалли мусбат ва бидуни маҷбуркунии масъалаҳои баҳасангез, шавқмандии хонандагон ба мавод оид ба муносибатҳои байни миллатҳо.	Истифодаи «гурӯҳҳои хурд», таъя ба таҷрибаи шахсии этноминтақавии хонандагон, намоиш додани намунаҳои рафтори этноминтақавӣ, истифодаи машқҳо, вазъият, супоришҳои хусусияташон этноминтақавӣ, тамос бо волидайн оид ба муаммоҳои этногминтақавӣ

Таъя ба чунин ангезаҳо имкон дод, ки ба ташаккули рафтори иҷтимоӣ, таҳаммулпазиронаи хонандагони хурдсол таъсир расонида шавад, ки дар ин бобат баҳои миёна барои зоҳир намудани таҳаммулпазирӣ гувоҳӣ медиҳад. Баҳодихӣ аз рӯи методикаи дар боби 1-ум тасвиршуда амалӣ гардид. Ба сифати ҳакамони босалоҳият омӯзгороне баромад карданд, ки ба рафтори ҷамъиятии хонандагон дар оғоз баҳо дода буданд. Натиҷаҳо аз рӯи се меъёри муҳимтарин: когнитивӣ, ангезишӣ-эмотсионалӣ, фаъолиятӣ дар мувофиқат бо нишондиҳандаҳои аз ҷониби мо коркаршуда амалӣ гардид. Натиҷаҳо дар ҷадвалҳои № 8, 9, 10 оварда шудаанд.

Ҷадвали №8. Натиҷаи зуҳуроти рафтори таҳаммулпазиронаи хонандагони хурдсол (меъёри когнитивӣ)

Ҷузъи когнитивӣ			
Гурӯҳҳо	Назоратӣ		Озмоишӣ
Вақти баҳодихӣ	то озмоиш	баъди озмоиш	то озмоиш баъди озмоиш

Таҳаммулпазирӣ	18%	21%	19%	29%
----------------	-----	-----	-----	-----

Чадвали №9. Натиҷаи зуҳуроти рафтори таҳаммулпазиронаи хонандагони хурдсол (меъёри ангезишӣ - эмотсионалӣ)

<i>Чузъи ангезишӣ – эмотсионалӣ</i>				
<i>Гурӯҳҳо</i>	<i>Назоратӣ</i>		<i>Озмоишӣ</i>	
<i>Вақти баҳодиҳӣ</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>
Таҳаммулпазирӣ	12%	21%	14%	24%

Чадвалҳо исбот мекунамд, ки ба динамикаи баҳоҳои миёна, ҳам дар гурӯҳи назоратӣ ва ҳам озмоишӣ тамоюли афзоиш хос мебошад. Аммо динамика дар гурӯҳи озмоишӣ нисбат ба гурӯҳи назоратӣ бештар назаррас аст. Айни ҳамон манзараро дар мавриди чузъи сеюм - фаъолиятӣ мушоҳида метавон кард, ки дар ин хусус чадвали №10 гувоҳӣ медиҳад.

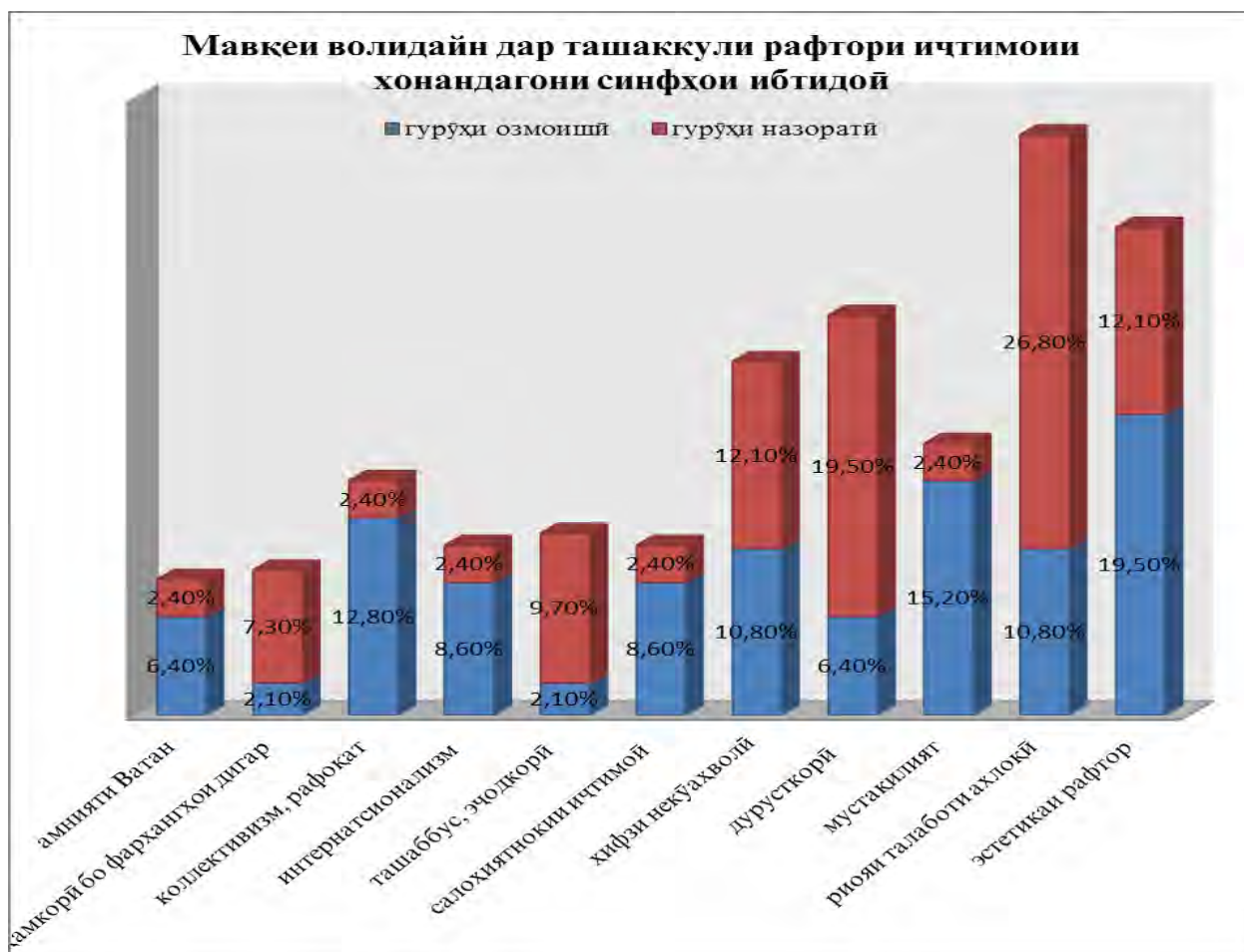
Чадвали № 10. Натиҷаи муқоисавии зуҳуроти рафтори ҷамъиятӣ дар гурӯҳҳои назоратӣ ва озмоишӣ

<i>Чузъи фаъолиятӣ</i>				
<i>группы</i>	<i>Назоратӣ</i>		<i>озмоишӣ</i>	
<i>Вақти баҳодиҳӣ</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>
Таҳаммулпазирӣ	18%	24%	19%	26%

Барои қаноатмандӣ ҳосил намудан аз натиҷаҳои болоӣ бо волидайнӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ оид ба самаранокии ташаккули рафтори иҷтимоии онҳо дар партави тарбияи шаҳрвандӣ – ватандӯстӣ ва эҳёи анъанаҳои миллии халқи тоҷик анкетаҳо ташкил ва гузаронида шуданд, ки муҳлати ниҳоии он 3 моҳи давраи таҳсили хонандагони хурдсолро дар бар мегирифт. Волидон (87 нафар) оид ба саволҳои пешкашшуда ҷавобҳои мушаххас гардонида, аз вазъи таълиму тарбия ва рафтори иҷтимоии фарзандашон оғаҳӣ пайдо намуданд. Барои дақиқат таҳлил намдани натиҷаи анкетаи пешкашшуда мо кӯшиш ба харҷ додем, ки натиҷаи онро ба мазмун ва муҳтавои тарбияи ташаккули

рафтори иҷтимоӣ хонандагон тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик таҳлил намоем.

Расми 1.

Таҳлил нишон медиҳад, ки аксари волидон бо ҷавобҳои худ ба инкишофи ғояҳои психологӣ – педагогикӣ хонандагони хурдсол мусоидат намуда, бунёдкорони навҳои гуногуни тарбия дар оила мебошанд, ки дар ташаккули табии ташаккули рафтори иҷтимоии онҳо саҳм гузоштаанд. Табиист, ки аксари волидон ба ақидаҳои фаъолиятмандона муроҷиат кардаанд, ки бидуни амалисозии он фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ғайриимкон аст.

2.3. Самаранокии ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагон тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик

Солҳои охир дар педагогикаи ватанӣ принципҳои мувофиқат ба фитрат, мувофиқат ба фарҳанг торафт бештар мавриди тавачҷӯҳ қарор мегиранд. Принципи мувофиқат ба фитрат аз ҷониби мо баррасӣ шуд, ба раванди амалисозии принципи мувофиқат ба фарҳанг бояд равшанӣ андохта шавад. Зарурати онро ҳуди табиати инсон тақозо менамояд. Инсон ҳамчун маҳлуқи биологӣ тавлид мешавад ва бо андӯхтани таҷрибаи иҷтимоии рафтор, ки дар раванди тарбия ва инкишофи шахсият аз як насл ба насли дигар интиқол меёбад, ба шахсият табдил меёбад. Ин принципро дар вақташ Дистервег пешниҳод карда буд. Ӯ макон ва замонро, ки инсон тавлид шуда, бояд зиндагӣ кунад, ҳуллас, тамоми фарҳанги муосирро ба маънои васеъ ва фарогири ин калима дарк мекард. Вазъи фарҳанг, чунонки Дистервег таъкид мекард, бояд ҳамчун падидаи табиӣ, ки ҳамчун ин ё он хусусияти олами наботот ва ҳайвонот зарур аст, баррасӣ гардад [146, 201].

Дар педагогикаи рус ғояи мувофиқат ба фарҳанг дар таълифоти К.Д. Ушинский инкишоф дода шуд. Ӯ низоми тарбияи асри XIX-ро омӯхта, ба ҳулосае расид, ки низоми тарбияи ҳар як кишвар ифодаи хислати ҳуди халқи он аст. Бинобар ин, тарбияе, ки ҳуди халқ бунёд кардааст ва ба мабдаву анъанаҳои халқ асос ёфтааст, ҳамеша аз низомҳои дигар беҳтар мебошад. Ба ақидаи ӯ, халқҳо ва фарҳанги онҳо идеали фарҳанги инсонро бунёд мекунанд, ки дар тарбия ба онҳо пайравӣ бояд кард.

Бо мафҳуми «мувофиқат ба фарҳанг» мафҳуми «фарҳанг» (дар забони русӣ «культура», аз лот. *cultura* - парвариш, эҳтиром, тарбия, инкишоф) алоқаманд аст. Он сатҳи аз ҷиҳати таърихи муайяни инкишофи ҷомеа, ки дар навъҳо ва шаклҳои ташкили фаъолияти ҳаётии одамон, дар муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо, ҳамчунин арзишҳои моддӣ ва маънавии онҳо ифода меёбад. Мафҳуми «фарҳанг» ба таври гуногун маънидод мешавад, аммо бо вучуди тамоми тафовутҳо

нишонаҳои муҳими он муносибати бошуурона ва боэҳтиром ба мероси гузаштагон, қобилият ба дарку дигаргун намудани воқеият дар ин ё он соҳаи фаъолият ва муносибат эътироф шудаанд [77, с.207]. Барои таҳқиқоти мо таърифи И. А. Зимняя наздиктар аст, зеро он таъкид ба муносибатҳо, яъне таъсироти мутақобил бо ҷомеаро дар бар мегирад, ки дар раванди он муносибатҳои мазкур ҳосил мешаванд [70, с.12] . Муносибатҳо яке аз ҷиҳатҳои рафторанд. Ядрои мазмунофари муносибати инсон ба Олам, ба худаш, ба дигарон, ба ядро, ба табиат фаҳмиши олам, дарки он, дарки мавқеи худ дар он дигаргунсозии эҷодкоронаи Олам ва натиҷаҳои тавсифкунандаи он мебошад, ки омодагии инсон барои инкишофи минбаъда яке аз ин гуна натиҷаҳост [70, с.125].

Мо бо чунин хулосаи И.А. Зимняя ҳамфикрем: кӯдак барои ворид шудан ба олами фарҳанг бояд таъсироти мутақобилро бо олам дар сатҳи мазкури инкишофи он омӯзад ва ин оламро дар варианти муосири фарҳангиаш аз худ кунад. Принципи мувофиқат ба фарҳанг бунёди чунин муҳити иҷтимоию фарҳангии инкишофи шахсияти хонандаро тақозо менамояд, ки дар он ягонии имконияти фарҳанги халқ дар минтақаи мазкур зоҳир гардад. Мафҳумҳои «иҷтимоишавӣ», «аз ҷониби кӯдак аз худ шудани рафтори ҷамъиятӣ» тақрибан айнаи ҳамон як равандро пешбинӣ мекунанд - аз ҷониби кӯдак аз худ гардидани амалҳо, воситаҳои тафаккур, ки фарҳангро ташкил дода, ҷомеаи ӯро аз гурӯҳҳои дигар фарқ мекунонанд [205, с. 111]. Ҳар як инсон синну солаш дилхоҳ, хусусан хонанда, аз ин равандро мегузарад, чунки бидуни онҳо ҳамчун узви ҷомеа вучуд дошта наметавонад. Аммо чунин воридшавӣ ба фарҳанг бе ёрии калонсолон, педагогҳо наметавонад амалӣ шавад, зеро маҳз онҳо бо маҳорати воридкунии кӯдак ба қаринаи фарҳанг ба таври касбӣ мусаллаҳанд.

Кори мо оид ба ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагон бо раванди воридшавии хонандагон ба қаринаи фарҳанги муосири тоҷикӣ ва этникӣ зич алоқаманд мебошад. Кори дигаргунсозандаи ин марҳала

бо марҳалаҳои қаблӣ алоқаманд буда, онҳоро пурра кард. Вазифаҳои ин марҳала чунин буданд:

1. Ошкор намудани он хусусиятҳои рафтори ҷамъиятӣ, ки бо фарҳанг, бо этикет алоқаманданд, муайян кардани мафҳуми «фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол».

2. Ошкор намудан ва санҷидани таъсири он ангеҷаҳое, ки барои ташаккули фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол бештар самарабахш мусоидат карданд.

3. Ташаккул додани донишҳо, ангеҷаҳо, воситаҳои фаъолияти хонандагони хурдсол дар асоси меъёрҳои одоби халқи тоҷик.

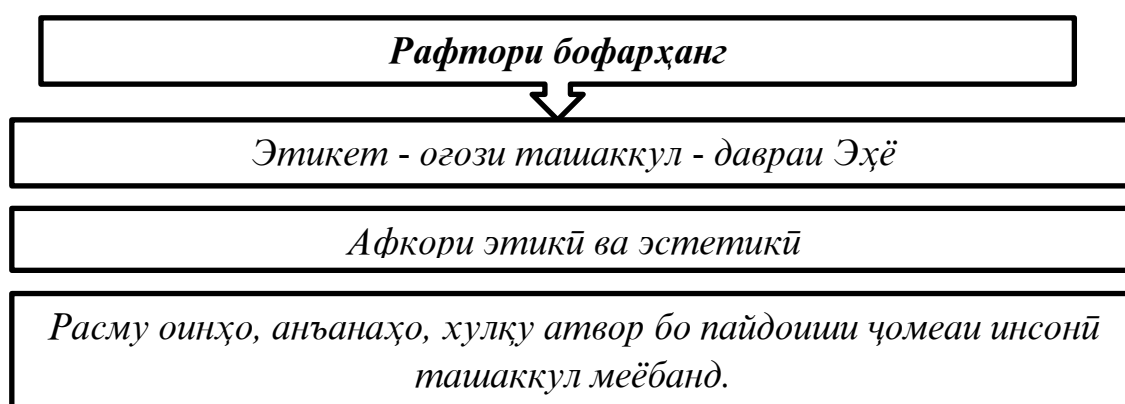
Мо болотар мафҳуми фарҳангро муайян кардем. Ба мафҳуми маҳдудтари «фарҳанги рафтор» рӯй меорем. Фарҳанги рафтор ҳамчун маҷмӯи сифатҳои ташаккулёфта, аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳими шахсият, кирдорҳои ҳаррӯзаи инсон дар ҷомеа муайян мегардад, ки ба меъёрҳои ахлоқ, одоб, фарҳанги эстетикӣ асос ёфтаанд [30, с487]. М.И.Шилова фарҳанги рафторро бо тарбиятдидагии хонандагон алоқаманд мекунад: «Тарбиятдидагӣ фарҳанги рафтор, этикет (риояи қоидаҳои рафтор дар шакли муқарраршуда) ва фарҳанги муоширатро пешбинӣ менамояд. Бартариии ҷиҳатҳои манфӣ дар рафтори шахсияти муайян имкон медиҳад, ки дар бораи бетарбиягии ӯ суҳан ронда шавад» [239]. И.В. Дубровина [65] чунин мешуморад, ки фарҳанги рафтор тарзи зиндагӣ ва амалхост, ки ҷавҳари шахсияти инсон, хусусияти хислат ва мичози ӯ, ҳамчунин эҳтиёҷот, ақидаҳо, афкор, завқ, одатҳо, хоҳишҳои ӯро инъикос мекунанд.

Ҳамин гуна таърифро И.Н. Курочкина [116] низ медиҳад, аммо ӯ таваҷҷуҳро ба таъсири ҳулку атвор, анъанаҳо, одатҳо равона мекунад, ки таҳкурсии ташаккули минбаъдаи рафтор мебошанд. Барои мо ин таъриф аз он ҷиҳат наздик аст, ки мо таҳқиқи моҳияти таъсири этноминтақавиро ба рафтори хонандагони хурдсол, аз ҷумла, хонандагони 6-7 - сола анҷом медиҳем, ки дар онҳо анъанаву маросим, ҳулку атвори мардуми тоҷик ҷойгоҳи назаррас доранд. Ба ғайр аз ин,

И.Н. Курочкина ба одоби рафтор таъкид менамояд, ки маводи моро бо дидгоҳи ин муҳаққиқ наздик мекунад. Дар баробари ин, мо чунин мешуморем, ки пурра қабул кардани таърифи ин муҳаққиқ низ дуруст нест, зеро танҳо таъсири хулқу атвор, анъанаву одатҳоро ҳамчун манбаъ ва омили ягонаи таъйинкунандаи рафтори хонандагони хурдсол қабул карда, мо омилҳои ботинӣ, яъне имконияти инфиродии шахсиятро сарфи назар мекунем. Ҳол он ки дар фарҳанги рафтор ягонагии омилҳои беруна зоҳир мегардад, ки фаъолияти рафтори шахсият, ҳамчунин хусусиятҳои ботинӣ, нишонаҳои қобилияти ӯро танзим ва назорат мекунад.

Дар таҳқиқот аксар вақт рафтори маишӣ ва воқеӣ [106] ва маросимиро фарқ мекунад. Ҳамчунин, рафтори бофарҳанг ва бефарҳанг, маросимӣ ва касбиरो ҷудо мекунад. Мафҳумҳои «фарҳанги рафтор» ва «рафтори бофарҳанг», фарҳанги муошират, фарҳанги намуди зоҳирӣ, фарҳанги рӯзгордорӣ, фарҳанги қонеъ гардонидани эҳтиёҷотро низ аз ҳам фарқ мекунад [44, 120]. Агар дар мафҳуми «фарҳанги рафтор» ба ақидаи муҳаққиқон меъёрҳои рафтори инсонӣ мушаххас, ки дар ҷомеаи мазкур қабул шудаанд, инъикос ёбанд, заминаи рафтори бофарҳангро анъанаҳо, хулқу атвор, расму оинҳо қоидаҳо, одатҳо, этикет, афкори этикӣ ва эстетикӣ ташкил медиҳанд (ниг. ба нақшаи №6).

Нақшаи № 6. Қисмҳои таркибии рафтори бофарҳанг

Яъне рафтори бофарҳанг ҳамчун мафҳуми густурдае баррасӣ мегардад, ки ба он ҳам этикет ё фарҳанги рафтор ба маънои маҳдуди

калима ворид мешаванд. Он як қисми фарҳанги умумиинсонӣ буда, вазъи инкишофи ҷомеаро инъикос менамояд ва дар баробари ин, ба он таъсири ҷиддӣ мерасонад. Маҳз расму оинҳо, анъанаҳо, хулқу атвор, тартиб, одатҳо ҷузъҳои таркибии нахустини рафтори бофарҳанг гардида, минбаъд дар рафти инкишофи таърих афкори ахлоқ ва зебописандӣ ташаккул ёфтанд ва дертар падидае, мисли этикет (одоби рафтор) ба вуҷуд омад. Агар меъёри иҷтимоӣ ба инсон имконияти дар ҷомеа зиндагӣ карданро диҳад, меъёри этикет, ки иҷтимоӣ мебошад, ба инсон дар танзим кардану шинохтани низоми муносибатҳо байни гурӯҳҳои синнусоливу иҷтимоии одамон, ҳаммонанд намудан ва ворид кардани тобишҳо ба он кӯмак мерасонад.

Таҳсилоти ибтидоии имрӯза низоми кушоди тарбиявӣ бо хусусиятҳои муайян, сатҳҳо ва самтгириҳо мебошад. Бешубҳа, фарҳанги рафтори ҳам хонандагон, ҳам омӯзгору волидайнӣ онҳо бо хусусиятҳои муайян фарқ мекунанд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки зеро фарҳанги рафтори хонандагон маҷмуи сифатҳои муҳими умумиичтимоӣ, минтақавӣ ва этникии дар хонандагон шаклгирифта, кирдорҳои ҳаррӯза ва одатҳои рафтори онҳоро дар муассисаи таълимӣ, дар муҳит, дар оила фаҳмидан мувофиқи мақсад аст, ки ба меъёрҳои ахлоқ, фарҳанги ахлоқӣ ва зебописандӣ, анъанаву маросими минтақа, Тоҷикистон ва этнос асос меёбанд.

Мо ба ақидаи Л.И.Божович [32] таъки карда, зеро хислатҳои шахсият «натиҷаи аз ҷониби кӯдак аз худ шудани меъёрҳои рафтори дар ҷомеаи (минтақа, этнос) мазкур вуҷуддоштаро, ки аз ҷиҳати табиати психологиашон гӯё синтез, хӯлаи ангезаҳои барои ин хислат хос ва шаклу воситаҳои рафтори барои он хосро» мефаҳмем. Мо хислатҳоро ҳамчун натиҷа ва ифодаи ҷамъбасти муносибатҳои устувори шахсият, фаъолият ва рафтори ӯ баррасӣ мекунем. Сифатҳои алоҳида метавонанд ба одамони ҷудоғона хос бошанд, фарҳанги рафтор, этикет, тарбиятдидагӣ - на ба ҳар кас.

Тарбия ба фарҳанги рафтор наздик аст ва маъмулан ҳамчун хосияти шахсияти алоҳида баррасӣ мешавад, ки бо маҷмуи сифатҳои ба таври кофӣ ташаккулёфта, аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим таъйин мегардад, ки дар шакли ҷамъбасти низоми муносибатҳои инсонро ба ҷомеа, меҳнати зеҳнӣ ва ҷисмонӣ, ба одамон ва ба худро инъикос менамояд. Аммо азбаски фарҳанги рафтор боз фарҳанги муошират низ мебошад, ба хонанда омӯзонидани муошират дар асоси муносибати инсонпарварона ба пайвандон, оила, дӯстон, одамони бегона муҳим аст. Дар ин маврид ба асосҳои этноминтақавии рафтор таъкид бояд кард. Пас, ташаккули фарҳанги рафтори хонандагони хурдсолро чӣ тавр ангезиш метавон дод? Ин масъалаи дуҷумест, ки мо бояд ҳал мекардем.

Дар кори таҷрибавӣ - озмоишӣ мавзӯҳои гуногуни соатҳои ахлоқ истифода шуданд. Албатта, гузаронидани «соати ахлоқ» хангоми кор бо хонандагони хурдсол душвор аст. Хонандагон дар ҷояшон зиёд нишаста, насихатҳоро гӯш карда наметавонанд. Бинобар ин, пеш аз ҳама, мундариҷаи онҳоро пешакӣ андешидан беҳтар аст. Ба ғайр аз ин, як қатор вазъияти ҳаётиро интиҳоб бояд кард, ки барои хонандагони ин синну сол шавқоваро хоҳанд буд. Омодагӣ ба соати ахлоқ андешидани вазифаҳо ва ҳадафи он, таъйиноти онро тақозо менамояд. Дар интиҳоби мавзӯҳо ба мо барномае кӯмак расонд, ки дар раванди таҳқиқот тартиб дода шуд: «Фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол». Дар байни мавзӯҳои соати ахлоқ инҳо буданд:

- Суханони нек дар бораи муассисаи таълимии ман.
- Дар ошхона чӣ тавр рафтор бояд кард.
- Ман кистам? Чӣ гуна шахсам?
- Ман маҳорат дорам, ман метавонам, ман мехоҳам.
- Вақте ки назди ман модар, падар ё омӯзгор ҳузур надоранд, ман чиро ҳис мекунам?
- Мо ба осорхона меравем.
- Мо дар Хучанд гаштугузор дорем.
- Нӯғҳо ва решаҳо.

- Аз ҳеч кас тарсидан нахоҳед - муттафиқ бошед.
- Дар бораи чӣ гуна намуди зоҳирӣ суҳбат мекунем. Либоси халқи тоҷик.
- Ҳақиқат ва дурӯғ. Онҳо чӣ гунаанд?
- Дар бораи дақиқкорӣ.
- Дар бораи ҳирс ва ҳарисон. Гуфтори мардум дар бораи ин хислат.
- Дар бораи уҳдадорихои ту дар оила.
- Оё ман таомҳои тоҷикиро тайёр карда метавонам.
- Оё ту барои латуқуби гурба ё сағ даст мезанӣ.
- Оё ба ту маъқул аст, вақте ба хонаатон меҳмонон бо хонандагони хурдсол меоянд. Ту ба онҳо чӣ гуна муносибат мекуни?
- Оё ту рафиқ дорӣ? Дӯстӣ ва шаъну шараф дар дostonҳои халқӣ.

Барномаи мо асосан ба ташаккули унсурҳои ахлокии фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол бахшида шуда буд. Барномаҳои муаллифони дигарро татбиқ кардан мумкин аст, ки дар онҳо истифодаи самтҳои гуногуни кор оид ба ташаккули фарҳанги рафтор вобаста ба доираи фазои ин ё он шакли кор тавсия дода мешавад: одоби (этикет) гуфтор, одоби муоширати фосолавӣ (дистантӣ), одоби меҳмонравӣ, одоби тӯҳфа, одоби хӯрокхӯрӣ, одоби оила, одоби корбарӣ, риояи одоб дар ҷойҳои ҷамъиятӣ. Барномаи мо маҷмуи муназзами корҳои мебошад, ки бо ёрии онҳо дар хонандагони фарҳанги рафтор ташаккул меёбад. Барномаи дар озмоиш коркардшуда моҳиятан як низоме буд, нишонаи асосии низомофар бошад, дидгоҳи миллӣ гардид, зеро аксари корҳои, ки ба нақша гирифта шуданд, дар баробари мавзӯҳои хусусияташон умумиҷамъиятӣ ҳамчунин мавзӯҳои самташон миллиро пешбинӣ мекарданд. Натиҷаҳои кори таҷрибавӣ-озмоишӣ баланд буданд, бинобар ин, метавон гуфт, ки яке аз ангеҷаҳои фаъолияти пурмахсул дидгоҳи системавӣ бо таърибаи мавзуи миллӣ гардид.

Ҳамчунин, мо дар таҷрибаи мусбати он таъсири мутақобил, мавзӯҳои, ки иштирокчиҳои онҳо омӯзгор буд, истоданро муҳим мешуморем, зеро қисми чорабиниҳоро волидайн, шахсони тақлифшуда.

хонандагон, донишчӯён гузарониданд. Бинобар ин, фарҳанги иртиботии педагогро яке аз ангезаҳои самараноки ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол шуморидан мумкин аст. Дар фарҳанги иртиботии омӯзгор сатҳи тарбиятдидагии ахлоқӣ ва ҷозибай ӯ зоҳир мегардад. Хонандагон пеш аз ҳама, бомаърифатӣ, хушсуханӣ ва боадабии омӯзгор, маҳорати эҳтиёткорона муносибат кардан бо ҳисси орияти инсон, самимият, зоҳир намудани рафтори хубро қадр мекунанд. Одоби рафтори педагогӣ омодагии хонандагонро ба он, ки чиро дар рафтору фаъолият қобили қабул шуморидан мумкин аст ва чиро қобили қабул шуморидан мумкин нест. Хонандагони хурдсол ба зудӣ баҳо доданро меомӯзанд, ки оё омӯзгор бомулоҳиза аст, то кадом андоза ӯ саҳтгир мебошад, то кадом андоза ӯ дар муошират бо ҳамкорон, волидайн, атрофиён хушмуомила аст. С.Л.Рубинштейн [186] стратегияи муваффақияти муоширатро пешниҳод карда, қайд карда буд, ки муносибати мо ба инсони дигар бояд ниятҳои бади ӯро бесилоҳ кунанд, онҳоро дар чунин шароити ахлоқие гузоранд, ки зимни онҳо ангезаҳои кирдорҳои бад аз заминаи худ маҳрум мешаванд.

Ҳангоми шиноختани инсони дигар аз муносибати субъективӣ худдорӣ кардан душвор аст, зеро мо ӯро тариқи образе дарк менамоем, ки дар шуури худ офаридем. Дар ин образ на танҳо сифатҳои объективии инсон, балки муносибати субъективии мо ба ӯ инъикос меёбанд. Бинобар ин, бартараф кардани субъективнокӣ дар муоширати воқеии омӯзгор бо хонандагони хурдсол (хусни тавачҷух, сардӣ, интизорихо, бадгумонӣ) яке аз вазифаҳои асосии ин таъсироти мутақобил аст. Кӯдакро фаҳмидани педагог, ба вучуд омадани қаробати рӯҳӣ бо ӯ ҳамон вақт имконпазир мегардад, ки дар раванди таъсироти мутақобил бо хонандагон омӯзгор на худро, балки онҳо, эҳтиёҷу манфиати онҳоро дар ҷойи аввал мегузорад.

Фарҳанги иртиботии омӯзгор дар синфи ибтидоӣ аз ӯ фарогирии маҳорати иртиботиро, мисли маҳорати ба роҳ мондани тамосҳои эмотсионалӣ, ташаббускор будан дар раванди муошират, идоракунии

эхсоси худ, мушоҳидакорӣ ва дигаркунии самти диққат, персепсияи иҷтимоиро (аз қиёфа фаҳмидан) тақозо менамояд. Ҳамчунин, маҳорати иртиботие, мисли фаҳмиши ҳолатҳои рӯҳии хонандагон аз рӯйи аломатҳои зоҳирии рафтор, маҳорати лафзӣ ва ғайрилафзӣ, маҳорати дар раванди муошират истифода бурдани қиёфа, имову ишора, тарзи истодан, дар рафтор аз қолабҳо худдорӣ намудан, «худро муаррифӣ кардан» дар муошират бо хонандагон, бо атрофиён муҳим мебошанд.

В.А.Кан-Калик [80], К.М. Левитан [120], В.М. Мудрик [141] дар асоси таҳлили таъсироти мутақобили педагогӣ ва вазифаҳои иртиботӣ ба чизҳои эътибор медиҳанд, ки дар раванди иртибот рӯй медиҳад: ба нақша гирифтани мундариҷа ва самтгирӣ, интиҳоб ва амалисозии воситаҳои муошират, робитаи акс. Маҳорати иртиботии педагог дар мувофиқат бо талаботи фарҳанги муошират маъмулан ба якчанд гурӯҳ тақсим карда мешаванд:

- самтгирии тез ва дуруст дар вазъияти муоширати беруна;
- дуруст интиҳоб кардани воситаҳои луғавӣ ва нақшаи нутқи худ, яъне мундариҷаи амали муошират (нутқи муколамавӣ ва монологӣ);
- дарёфтани воситаҳои баренгезанда барои интиқоли ин мундариҷа (оҳанги дуруст, калимаҳои даркорӣ, тақвияти калимаҳо бо задаҳои маъноӣ, имову ишора);
- таъмин кардани робитаи акс.

Таҳриқбахшандаи ҷиддии ин кор воситаҳои лафзӣ ва ғайрилафзӣ таъсироти мутақобили педагогӣ мебошанд. Маҳорати суҳанронӣ, истифодаи бамавриди он дар ҳар як марҳалаи муошират ҳангоми ҳалли вазифаҳои педагогӣ ба зудӣ натиҷа дод: хоҳиши хонандагон барои машғул шудан бо фаъолияте, ки омӯзгор пешниҳод менамояд, шавқмандӣ ба ин фаъолият ва кӯшиши ноил гардидан ба натиҷаҳо дар он. Суҳан таҳриқи пурқувватест, зеро ангеширо дастгирӣ намуда, онро инкишоф медиҳад, шавқу рағбатро ба фаъолият устувор мегардонад, барои фароҳам овардани муҳити аз ҷиҳати эмотсионалӣ мусоид имкон медиҳад. Таҳлили воситаҳои лафзӣ муошират исбот мекунад, ки

фарҳанги гуфтор сатҳи ба андоза кофӣ баланди фарҳанги умумӣ, фарҳанги инкишофёфтаи тафаккур, истифодаи анъанаҳои фарҳанги халқ, алалхусус, зарбулмасалу мақолҳоро оид ба рафтор хушахлоқонаи одамон пешбинӣ менамояд.

Нерӯи таҳриқбахшандаи муоширати омӯзгорро бо хонандагон анъанаҳои дар муассисаи таълимӣ ҷоришаванда тақвият медиҳанд. Масалан, дар раванди кори таҷрибавӣ - озмоишӣ анъанаи табрик кардани хонандагони хурдсол бо зодрузашон - «Ман дар ин рӯз ба дунё омадам» истифода шуд, ки ҳар сол амалӣ мегардид ва ба хонандагон хеле писанд буд. Анъанаи ташкили дастгирии ҳатмии он хонандагоне, ки тез-тез ва давомдор бемор мешаванд, ба ҳамин навъи анъанаҳо дахл дорад. Хонандагон барои ин гуна хонандагон тухфаҳои хурд тайёр мекарданд, ҳама якҷоя ба аёдати онҳо мерафтанд ва ҳатто намоишҳои хурд барпо менамуданд. Чунин анъанаҳо дар хонандагон бисёр ҷиҳатҳои фарҳанги рафтор, мисли ҳассосият ва тавачҷух ба рафиқи худ, дастачамбӣ, маҳорати дӯстиро тавлид мекарданд.

Худтасбиткунӣ ва худэҳтиромкуниро ба хонандагон анъанаҳои, мисли «Оинаи сеҳрнок» меомӯзонданд. «Оинаи сеҳрнок» гӯша бо аксҳои ҳамаи хонандагони синф мебошад. Назди ҳар як акс хонандагон кисачае месозанд, ки ба он рафиқонашон тухфа, расм ба муносибати зодруз, варақаҳо бо суханон дар бораи некӣ ва ғайраро гузошта метавонанд. Чунин анъанаҳо ташаккули ҳассосият, тавачҷух, ҳисси эътимод, масъулиятшиносиро таҳриқ мебахшанд.

Анъанаҳои, ки таҷрибаи оилавӣ ва мардумии тарбияро инъикос мекунанд, таъсири таҳриқдиҳандаи пурқувват доранд. Ба ҳамин васла, чунин муҳити иҷтимоӣ фарҳангии шахсияти хонанда фароҳам оварда шуд, ки дар он ягонагии фарҳанги рафтори ҷамъиятӣ дар муассисаи таълимӣ, оила, минтақа ва дар фарҳанги тоҷикӣ зоҳир мегардид. Хонандаи хурдсол бошад, имконияти азхудкунии амалҳо, тарзҳои тафаккурро пайдо мекард, ки асосҳои фарҳанги минтақавӣ мазкурро ташкил менамоянд. Калонсолон, муассисаи таълимӣ, оила дар ин маврид

кӯмаки зиёд мерасонанд. Масалан, дар муассисаҳои таълимии шаҳри Хучанд иди ханда ба ҳукми анъана даромад. Аҳамияти иди мазкур дар он аст, ки ба пастшавии изтиробнокии хонандагон, маҳорати некбин будани онҳо, ташаккули зиракӣ, мушоҳидакории онҳо мусоидат мекунад. Волидайн бошанд, ба онҳое ёрӣ мерасонданд, ки дар бораи ханда ва ҳачв афсонаҳо, зарбулмасалҳо, мақолҳо, фактҳои таърихи интихоб мекарданд. В.А.Сухомлинский навишта буд: «Шумо кори тарбиявиरो бо хонандагон хурдсол оғоз кардед, онҳоро ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ омода менамод. Ба онҳо ҳачв, маҳорати хушҳолона дар ҳайрат монданро омӯзонед: якҷоя бо онҳо ҳикояву афсонаҳои хурде бофед, ки аз ҳачви ҳаётдӯстона саршоранд. Барои ин гуна нақлу афсонаҳо падидаву воқеаҳои сершуморе ҳастанд, ки ҳар лаҳза, дар ҳар қадам рӯй медиҳанд» [208, с. 179]. Дар мундариҷаи афсонаҳои халқӣ аксар вақт маводи аҷиб, ифоданок ва шавқовар вучуд дорад. Волидайн ба хонандагон афсонаҳои халқӣ тоҷик ва русро нақл кардаанд, ки дар онҳо ҳачв мавқеи назаррас дорад. Хонандагон бошанд, ин афсонаҳоро дар вақти иди ҳачв нақл мекарданд.

Академик Муҳаммад Лутфуллозода [131], афсонаҳои тоҷикиро тавсиф намуда, менависад: «Афсонаҳо на танҳо образҳои барҷаста, зинда, балки ҳачви нафис ва хушҳолонаро дар бар мегиранд, ба хонандагон имконияти аз таҳи дил хандиданро фароҳам меоранд. Тоҷикон мисли бисёр халқҳои дигар афсонаҳое доранд, ки таъйиноти махсуси онҳо - хушҳол кардани шунаванда аст. Масалан, афсонаҳо дар бораи Хоча-Насриддин, ки дар байни халқ ҳамчун афсонаи тоҷикӣ маъруфанд». Ин хусусият ба афсонаҳои халқӣ рус низ хос мебошад. Аксар вақт ҳангоми иҷрои маросимҳо шахсони алоҳида, ҷиҳатҳои манфии онҳоро хушҳолона нақиза (пародия) мекарданд. Анъанай ба хотири ҳачву ханда пӯшидани либоси қаҳрамонҳои манфӣ васеъ паҳн шуда буд. Мантиқи ин гуна расму оинҳо дар қори озмоишии мо истифода шуд ва одатан воқуниши эмотсионалии тамоми иштирокдоронро ба вучуд меовард. Агар нафаре аз хонандагон либоси ягон қаҳрамонро мепӯшид, воқуниш ҳамеша ханда буд.

Анъанаи «Хурдакак» - ёрӣ ва тухфаҳо ба кӯдакистоне, ки дар он хонанда тарбия гирифтааст. Дар он ҳам волидайн хонандагони хурдсол, ҳам омӯзгор, ҳам хонандагон фаъолона иштирок карда метавонанд.

Яке аз арзишҳои синфи ибтидоӣ, ки барои волидайн, хонандагон, омӯзгорон бештар афзалиятнок (ба тарафдории он бештар аз 75% пурсидашудагон овоз доданд) гардид, ташкили фаъолияти хонандагони хурдсол, интизомнокӣ, муташаккилӣ, реча, маҳорати ташкили вақт буд. Аз ин ҷо, худташкилкунӣ ва ташкили гурӯҳи калони хонандагон дар муассисаи таълимии ибтидоиро мо ба сифати арзишҳои афзалиятнок дар тарбияи рафтори ҷамъиятӣ номбар карда метавонем. Дар байни малакаҳои ташкилкунӣ муҳаққиқон [53, 184] маҳорати вазъиятро дарк намудан, бошуурона танзим кардани рафтори худ бо мақсади истифодаи самараноки вақт, ташкили оқилонаи ҳар як кор, маҳорати барои ин истифода бурдани воситаҳои махсусро зикр мекунанд. Ба он нукта диққат бояд дод, ки муҳаққиқон на танҳо истифодаи самараноки вақту воситаҳоро барои ташкили оқилонаи ҳар як кор, балки аз ҷониби инсон танзим кардани рафтори худро таъкид мекунанд, ҳамчунин онҳоро бо фарҳанги инсон бо фарҳанги педагогӣ зич алоқаманд менамоянд.

Вобаста ба синфҳои ибтидоӣ ин нуктаҳо чунин маъно доранд, ки ташкили фаъолияти ҳаётии хонандагон пешбинӣ менамояд, ки хонанда рафтори худро ба талаботе тобеъ мекунад, ки дар шароити таҳсилоти ибтидоӣ шакл гирифтаанд. Аз мавқеи фарҳанги рафтор муташаккил будан барои хонанда маънои идоракунии кирдорҳои худро дорад: масъулиятшинос, босубот будан, корро то охир бурдан, ташаббускор, ҳадафманд будан. Созмондихӣ дақиқии амалҳо, ба нақша гирифтани меҳнати худ, сабру таҳаммул ҳангоми иҷрои кор, маҳорати ба назар гирифтани натиҷаҳои меҳнати худ, дақиқкорӣ, сарфакорӣ дар ҳаракатҳо, зебо будани либосро [118] пешбинӣ менамояд.

Бинобар ин, созмондихиро ҳамчун ангезаи тарбияи рафтори ҷамъиятии хонандагон ба ақидаи мо, аз як тараф ҳамчун созмони рафтор худ аз ҷониби ҳар як кӯдак, аз тарафи дигар, ҳамчун ташкили фаъолияти

хаётии хонандагон баррасӣ бояд кард. Дар педагогика ташкили раванди педагогӣ тақрибан ҳамин тавр маънидод мегардид [13, 111, 182]. Солҳои охир ин маънидод бо мундариҷаи нав пур мешаванд.

Дар синфҳои ибтидоӣ тамоми ин дидгоҳҳо хеле муҳиманд. Инъикос ва татбиқи мушаххасу амалии онҳо речаи рӯз барои хонандагон мебошад. Кӯдаке, ки аз рӯйи реча зиндагӣ дорад, муаммоҳо ва сарбориҳо осонтар паси сар мекунад, ҳаста намешавад ва истироҳ карда метавонад. Ҳама гуна вайроншавии реча (ғизохӯрии номунтазам, ихтисори вақти хоб, сайругашт ва ғ.) метавонад сабабгори ақибмонии инкишофи муътадили организми кӯдак шавад. Метавон гӯфт, ки речаи рӯз барои ташаккули фарҳанги рафтори хонандаи хурдсол анғезаи нерӯманд аст. Чунончӣ, речаи рӯз ба хонандагон дар шаклгирии одатҳои дуруст кӯмак мерасонад. Ивазшавии навъҳои фаъолият, истироҳати фаълоне, речаи ғизохӯрӣ барои ҳосил намудани чунин сифатҳо мусоидат мекунанд, ки фарҳанги рафторро таъйин менамоянд. Аз ҷумла, маҳорати дуруст истифода бурдани вақти худ, барои худ интихоб кардани суръати мувофиқи ҳаёт ва меҳнат, эҳтиёҷ барои пур кардани вақти худ бо фаъолияти фоиданок. Унсурҳои муҳимтарини речаи рӯз инҳоянд:

- фаъолияти эҷодии кӯдак;
- истироҳати ҳатмӣ дар ҳавои тоза;
- ҳоби аз ҷиҳати давомнокӣ кофӣ;
- ҳаракати ба синну сол мувофиқ;
- ғизои мунтазам ва мукамал.

Мо аз рӯзҳои нахустини ҳузур дар муассисаи таълимӣ ҳамаи хонандагонро ба иҷрои речаи рӯз одат мекунонем. Азбаски аксарияти онҳо аз кӯдакистон омадаанд ва дар он ҷой аллакай тамоми лаҳзаҳои речавиро аз худ кардаанд, речаи таълимиро осон риоя мекунанд. Барои хонандагони хурдсол речаи рӯз хеле ҷолиб аст, зеро онҳо дарк мекунанд, ки риояи реча - зоҳир кардани интизом, эҳтиром ба муассисаи худ, эҳтиром ба худ мебошад. Ба ҳамин васила, реча ба анғезаи ташаккули фарҳанги муносибатҳо бо одамон, бо муассисаи худ табдил меёбад. Дар мавридҳои,

ки хонандагон эҳтиёҷ доштанд, ки онҳоро таҳсин кунанд, кӯшиши онҳо, дақиққорӣи онҳоро пай баранд, тақвияти мусбат - ангезаҳои гуногун: таҳсин, дастгирӣ, мустаҳкам намудан эътимоди кӯдак ба нерӯи худ, ба миён овардани вазъияти комёбӣ, машқҳои ахлоқӣ истифода мешуданд. М. Мустафоқулов тавсия медиҳад, ки ба ба сифати «ангеза баланд кардани мавқеи кӯдак дар синф» ба кор бурда шавад. Масалан, бо вучуди хоҳиш надоштани хонанда барои риояи речаи рӯз, ба кӯдак супориш додан мумкин аст, ки барои ҳама дақиқаҳои варзиши ҳаррӯзаро гузаронад ё дар омода намудани чизҳои барои сайругашт зарурӣ ёрӣ расонад. Баланд кардани сатҳи мавқеъи ногузир хонандагонро маҷбур мекунад, ки рафтори худро дар мувофиқат бо нақши нав ва талаботи вазъият тағйир диҳад [89, с.243].

Истифодаи методи дастгирии ахлоқӣ аз мо тақозо кард, ки аз баҳодиҳии танқидӣ ва манфӣ ба шахсияти кӯдак ва рафтори ӯ даст кашида, ташаббуси ӯро барои риояи речаи рӯз қадр карда, омодагиро барои кӯмакрасонӣ, ҳамкорӣ равшану возеҳ ифода намоем.

Ташкили ҷузъи миллӣ дар раванди фаъолияти ҳаётии хонандагони хурдсол аҳамияти хоси ангезаанда дошт. Бо назардошти он, ки дар мактабҳои шаҳри Хучанд хонандагони на танҳо як миллат таҳсил мекунанд, мо кӯшиш намудем, ки шинос будани хонандагонро бо одоби рафтори халқҳои гуногун, аз ҷумла, халқи тоҷик истифода барем. Ҳадафи асосӣ дар ин маврид самтбахшии хонандагон ба меъёрҳо, арзишҳо ва хусусиятҳо рафтор дар гурӯҳи худ ва гурӯҳи фарҳангаш ғайр буд. Ташкили муоширати байни миллатҳо дар фаъолият низ ангезаи хуби ҷалби хонандагон ба фарҳанги муайян гардид. Муттаҳид кардани муошират бо фаъолият имкон дод, ки ғояи байналмилалӣ арзишмандии меҳнати беғаразро ҷорӣ намоем, ки барои аксарияти халқҳо хос мебошад. Ба сифати шакли мубодилаи таҷриба, дар одамон тарбия кардани хоҳиши ба ҳамдигар ёрӣ додан навъҳои гуногуни кӯмаки байниҳамдигар (дар вақти дарав, корҳои саҳроӣ, ҷамъоварии ҳосил ва ғ.) истифода шуданд. Дар рафти корҳои гуногун, ки хонандагон иҷро мекарданд: шинондани гулҳо,

навбатдорӣ, рӯбучин ин анъанаро бомуваффақият хотиррасон карда, на танҳо худи раванди меҳнат ва натиҷаҳои он, балки муносибатҳо, меъёрҳои рафтори хонандагонро танзим кардан мумкин аст. Дар шароити татбиқи анъанаҳои миллӣ аз ҷониби хонандагони миллатҳои гуногун ҳатто хонандаи камҳавсала (инертӣ) меҳнатдӯст, хайрхоҳ, боғайрат мешавад.

Дар интихоби корҳо оид ба ташаккули фарҳанги рафтори хонандагони синфи 1-ум барномаи тарбия «Инсон, фард, шахсият» (соли шашум ва ҳафтуми ҳаёт) мусоидат кард, ки дар он қисми махсуси «Тарбияи фарҳангӣ» пешбинӣ гардидааст [113,181]. Арзишмандии барнома дар он аст, ки дар он коркардҳои методии зиёд низ мавҷуданд, масалан, «Тоҷикистон - кишвари сермиллат», ки дар онҳо масъалаҳои педагогикаи мактабии тоҷикӣ, узбекӣ, русӣ баррасӣ мегарданд. Барои таҳқиқоти мо қоидаҳо, маслиҳатҳо, тавсияҳо оид ба гузаронидани ин ё он бозӣ, суҳбат, кор аҳамияти бештар доштанд. Дар онҳо анъана ва талаботи умумӣ нисбат ба фарҳанги рафтори иштирокчиҳои бозӣ ё кор инъикос ёфтанд, аз ҷумла:

1. Дар вақти бозӣ софдилона рафтор намуда, қоидаҳои муқарраршударо риоя бикун.
2. Худат бозӣ бикун, аммо ба рафиқат низ имкони бозӣ карданро деҳ.
3. Бар ҳоли шахси аз худат заифтар ханда накун, ҳангоми бӯй додан ҳафа нашав, дар раванди бозӣ ба дағалӣ роҳ наδεҳ.
4. Дар хотир дор: дар бозӣ - ҳариф, баъди бозӣ - рафиқ.
5. Агар ғолиб омадӣ - лоф назан, бӯй додӣ - маҳзун нашав.

Инкишофи фарҳанги рафтори хонандагонро шиносоии онҳо бо санъати мардумӣ анғезиш медиҳад, ки дар шароити дарсҳои технология дастрас мебошад. Хонандагон таҷассуми бадеии Тоҷикистонро дар асарҳои санъати мардумӣ пай бурда, минбаъд дар расмҳои худ онро такрор карла метавонанд. Онҳо нақшу ниғори ҳунармандони тоҷикро омӯхта, бадеияти шакл ва методҳои иҷрои маснуот ё расмро аз худ мекарданд, ба мазмуни асарҳои бадеӣ диққат меоданд. Воқеан, аксари маснуоти ҳунармандии таҷассумкунандаи хиради мардумӣ, ки пеши хонандагон ба намоиш гузошта шуданд (ҷомҳо, кӯзаҳо, қолинҳои хурд) на

танҳо намунаи унсурҳои нақшу ниғор, композитсия ва сужет, балки коидаҳои ахлоқ, урфу одат, нақли мухтасар дар бораи фарҳанги халқи тоҷик, рӯйдодҳои гузашта ва ҳозира буданд. Баъди ин дар расмҳои хонандагон мо хусусиятҳои нақшу ниғор, тасвирро дар шакли ороишӣ - чамъбастии шакли ҳайвонот, қаҳрамонҳои афсонавӣ, ороиши хонаҳои тоҷикон мушоҳида мекардем. Ҳалқа муҳимтарини ин расмҳо инсон буд, ки дар атрофаш ин фазои ҷаззоби зиндагии халқро бунёд мекард. Борҳо дар мактаби ибтидоии шаҳр донишҷӯёни факултети рассомӣ - графикӣ тасвирҳои хоначаи қишлоқиро ҳада мекарданд, ки дар шакли миниатюрӣ тасаввуроти халқро дар бораи олами атроф инъикос менамуд. Одамон хонаҳои худро бо тақя ба ҷаҳоншиносӣ, фарҳанг, рӯзгори худ сохта, оро медоданд. Аз ин ҷо, чунин асарҳо ба мо ёри медоданд, ки якҷоя бо хонандагон санъати мардумиро дар се ҷанба: ҷаҳоншиносӣ, ахлоқӣ - зебописандӣ, амалӣ баррасӣ намоем. Дар маҷмӯъ, онҳо барои шинос кардани хонандагон бо санъати мардум, фарҳанги халқҳои худ мусоидат мекарданд.

Мо бо Г.Н.Волков ҳамфикрем, ки менависад: «Дарачаи бофарҳангии одамон ва халқҳоро бо он чен кардан мумкин аст, ки то кадом андоза онҳо ҷаҳолон ба раванди нобуд шудани анъанаҳои арзишманди халқ муқобилат нишон медиҳанд, то кадом андоза роҳҳои ҳифз ва таҷдиди ганҷинаҳои аз даст рафтаре ҷустуҷӯй мекунанд» [42, 135]. Чунин дидгоҳҳо барои ҷустуҷӯи шаклҳои робита, принципҳо ва қонунҳои амалкарди анъанаҳои навоҳор мекунанд, ки дар ҷойи анъанаҳои пештара ба вучуд омада, инкишоф меёбанд. Мо болотар ба таъсири анъанаҳои халқӣ ба пайдоиши анъанаҳои наво муассисаи таълимӣ, ки гоҳо рафтори хонандагонро таъйин мекунанд, таваҷҷуҳ зоҳир намудем.

Воқеан, дар ҳар муассисаи таълимӣ дар заминаи анъанаҳои миллӣ анъанаҳои наво ба вучуд омада метавонанд, ки ҳам омӯзгорон, ҳам хонандагон эътироф мекунанд. Аз рӯзҳои аввали қор бо хонандагони хурдсол сар карда, омӯзгор бояд онҳоро бо анъанаҳо шинос намояд, онҳоро дар амал нишон диҳад. Барои он ки хонандагон ин иттилоотро аз

хотир набароранд, зарур аст, ки он як муддати муайян дар ҷойи намоёни синф овехта шавад, то он замоне, ки иҷрои ин анъана ба меъёр табдил наёбад. Аз ҷумла:

1. Дар байни мо эҳтироми калонсолон, муносибати бодикқат, ҳассос ба онҳо расм аст

2. Инсон бояд ба инсони дигар ёрӣ расонад ва аз кӯмак пурсидан натарсад

3. Инсон барои таҳқир, хафа кардани инсони дигар ҳуқуқ надорад

4. Инсон бояд таҳаммулпазириро омӯзад

5. Инсон бояд дӯстӣ карданро омӯзад ва дӯсту рафиқ дошта бошад

Дар байни принципҳои ташаккули анъанаҳои хонандагони хурдсол дар синф муҳаққиқон инҳоро фарқ мекунанд:

Принсипи якум: аз ҷониби ҳар як хонанда бечунучаро қабул кардани ҳуқуқи уҳдадорӣҳои худ, бо онҳо шинос кардани хонандагон.

Принсипи дуюм: аз ҷониби ҳар як хонанда қабул гардидани супоришҳо.

Принсипи сеюм: таҳаммул ва сабру тоқат.

Принсипи чорум: муколамавӣ - бисёрмусоҳиб (полилогӣ) будан дар муносибатҳо бо хонандагон.

Принсипи панҷум: истифодаи ҳаҷв.

Принсипи шашум: истисно кардани аҳамияти рӯҳияи худ.

Ҳамин тавр, омӯзгор ҳангоми кор бо хонандагон аз дидгоҳҳо ва анъанаҳои миллӣ ба дидгоҳҳои умумипедагогӣ гузашта, яқоя бо онҳо анъанаҳо, қонунҳо, принципҳои нави фаъолияти ҳаётии синфро ташаккул диҳад. Аммо зимнан анъанаҳо ва қонунҳои кӯҳнаро фаромӯш накарда, дар ин заминаи таҷдидшуда раванди таъсири мутақобилро бо хонандагон тарҳрезӣ бояд кард.

Санҷиши ангеҷаҳои гуногуни ташаккули меъёрҳои одоби рафтор дар хонандагони хурдсол имкон дод, ки самаранокии таъсири онҳо муайян карда шавад. Ангеҷаҳо, ки мо дар амсилаи зерин муттаҳид шудаанд, таъсири бештар доштанд.

Нақши №7. Ангезаҳои умумипедогоӣ ва миллии ташаккули фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол

Ангезаҳои умумипедогоӣ	Ангезаҳои этнопедогоӣ
Таъя ба принципи мувофиқат ба фарҳанг, мавҷудияти фарҳанги иртибот дар омӯзгор, татбиқи муколама ва бисёрмусохибӣ дар раванди таъсири мутақобил бо хонандагони хурдсол, муттаҳид кардани муошират бо фаъолият, дидгоҳи системавӣ дар тарбияи рафтор, ташкили инсонпарваронаи фаъолияти ҳаётии хонандагони хурдсол (машқҳои ахлоқӣ, баланд кардани мавқеи кӯдак, дар ӯ ташаккул додани боварӣ ба нерӯи худ, дастгирии ахлоқии хонандагон аз ҷониби оила ва омӯзгор)	Дар раванди педагогӣ ҷорӣ намудани барномаҳои миллий, ягонагии фарҳанги рафтори этноминтақавӣ дар оила, муассисаи таълимӣ, таъя ба анъанҳои мардумӣ, ба раванди педагогӣ ҷалб кардани матлабҳои беҳтарини этнопедогоикаи халқи тоҷик (меҳнати бегараз, ёрии байниҳамдигарӣ, эҳтиром ба калонсолон ва ғ.), шинос кардан бо санъати мардумӣ, дидгоҳҳои этнопедогоӣ ба созмони гурӯҳҳо, ҳамроҳ кардани таҷрибаи вазъияти этнопедогоӣ, ташаккули муносибатҳои мусбати байни хонандагони миллаташон гуногун.

Низоми ангезаҳои ташаккули рафтори ҷамъиятӣ оид ба натиҷаҳои мусбат ҷадвалҳои №11,12,13 гувоҳӣ медиҳанд.

Ҷадвали №11. Баҳоҳои миёна барои зоҳир кардани рафтори ҷамъиятӣ

Ҷузъи когнитивӣ				
<i>Гурӯҳҳо</i>	<i>Назоратӣ</i>		<i>Озмоишӣ</i>	
<i>Вақти озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>
Фарҳанги рафтори хонандаи хурдсол	2,1	2,6	2,2	3,4

Ҷадвали №12. Баҳоҳои миёнаи зоҳир кардани рафтори ҷамъиятӣ

Ҷузъи эмотивӣ (эмотсионалӣ-ангезишӣ)				
<i>гурӯҳҳо</i>	<i>Назоратӣ</i>		<i>Озмоишӣ</i>	
<i>Вақти озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>
Фарҳанги рафтори хонандаи хурдсол	2	2,4	2,1	3,2

Ҷадвалҳои №11 ва №12 исбот мекунанд, ки ҳам дар гурӯҳи назоратӣ ва ҳам озмоишӣ ҳаракати мусбати ҷузъҳои когнитивӣ ва эмотивӣ

назаррас мебошад, аммо дар гурӯҳи назоратӣ ин тағйирот бо шиддати бештар зоҳир гардидааст: аз рӯйи ҷузъи когнитивӣ тафовут 0,8 ҳол, аз рӯйи ҷузъи эмотсионалӣ - ангеизишӣ 0,7 ҳолро ташкил медиҳад.

Ҷадвали №13. Баҳоҳои миёнаи зоҳир кардани рафтори ҷамъиятӣ

Ҷузъи конативӣ (фаъолиятӣ)				
<i>Гурӯҳҳо</i>	<i>Назоратӣ</i>		<i>Озмоишӣ</i>	
<i>Вақти озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>	<i>то озмоиш</i>	<i>баъди озмоиш</i>
Фарҳанги рафтори хонандаи хурдсол	1,9	2,3	2	3,2

Афзоиши мусбат аз рӯйи ҷузъи фаъолнокӣ низ ба назар мерасад: тафовути ҳаракати байни гурӯҳи назоратӣ ва озмоишӣ назаррас буда, 0,9 ҳолро ташкил медиҳад. Ҳамаи ҳолҳои миёнаро дар як ҷадвал муқоиса мекунем.

Ҷадвали №14. Баҳоҳои миёнаи рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол

Меъёрҳо	когнитивӣ				эмотивӣ				Конативӣ (фаъолиятӣ)			
	<i>Назорат</i>		<i>озмоишӣ</i>		<i>назоратӣ</i>		<i>озмоишӣ</i>		<i>назоратӣ</i>		<i>озмоишӣ</i>	
<i>Гурӯҳҳо</i>	<i>то</i>	<i>баъд</i>	<i>то</i>	<i>баъд</i>	<i>то</i>	<i>баъд</i>	<i>то</i>	<i>баъд</i>	<i>то</i>	<i>баъд</i>	<i>то</i>	<i>баъд</i>
Тарбиятдидагии шаҳрвандӣ - ватандӯстӣ	2,2	3	2	3,4	1,9	2	2	3,2	2,3	2,5	2,3	3,6
Таҳаммулпазирӣ	2	2,3	2	3	1,8	1,9	1,9	2,5	2,1	2,6	2,2	2,9
Фарҳанги рафтор	2,3	2,8	2,4	3,6	2,4	2,5	2,4	3,5	2,3	2,7	2,4	3,6
Холи миёнаи умумӣ	2,3	2,8	2,4	3,6	2,4	2,8	2,4	3,5	2,3	2,7	2,4	3,6

Таҳлили натиҷаҳо нишон медиҳад, ки ҷузъи ангеизишии рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол оид ба тарбияи шаҳрвандӣ - ватандӯстӣ бо шиддати бештар инкишоф ёфт - 1,2 ҳол, ки бо афзудани ҳудогоҳии хонандагони хурдсол, ба воя расидани онҳо ва кори озмоишӣ тавзеҳ додан мумкин аст. Дар гурӯҳи назоратӣ низ афзудани тарбиятдидагии хонандагон мушоҳида мешавад, аммо ночиз - ҳамагӣ 0,1 ҳол.

Сатҳи ташаккули фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол аз рӯйи ҷузъи фаъолиятӣ низ ба андозаи кофӣ баланд аст: дар гурӯҳи озмоишӣ -

1,2 хол, дар гурӯҳи назоратӣ бошад, аз рӯйи ҳамон нишондиҳандаҳо афзоиш танҳо 0,4 холро ташкил дод.

Расми 2.

Расми 3.

Расми 4.

Дар маҷмӯъ, гуфтан мумкин аст, ки дар гурӯҳи озмоншӣ тағйирот аз рӯйи тамоми нишондиҳандаҳои рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол бештар самарабахш гузаштанд, ки ба андешаи мо, бо кори таҷрибавӣ - озмоншӣ алоқаманд аст. Дар ин бобат, масалан, натиҷаҳои инкишофи фаъолнокии хонандагон (ҷузъи фаъолиятӣ) гувоҳӣ медиҳанд, ки афзоиши

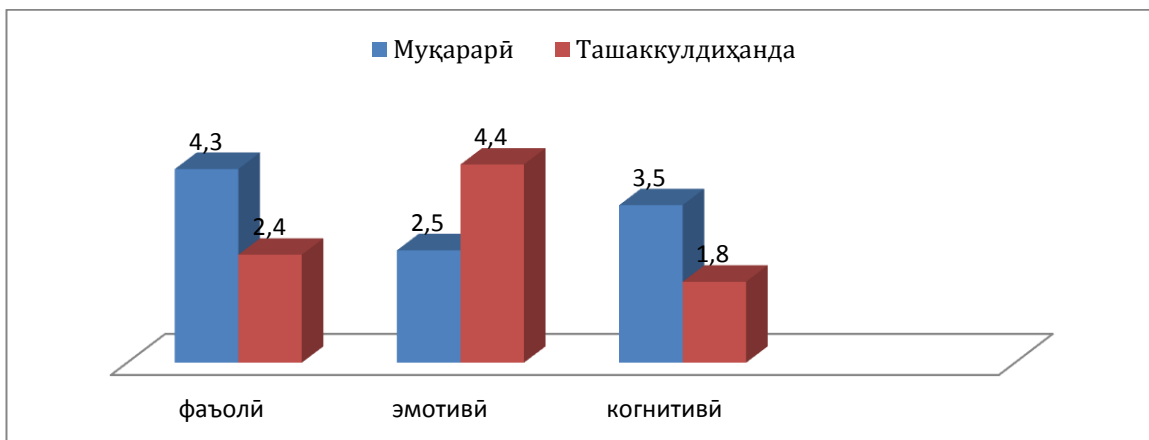
назарраси баҳои миқдориро нишон медиҳанд: агар дар гурӯҳи назоратӣ оид ба омодагии шахрвандӣ - ватандӯстӣ тафовути ҳолҳо 0,2-ро ташкил дода бошад, дар гурӯҳи озмоишӣ - 1,1 балро ташкил дод. Агар сатҳи ташаккули меъёрҳои этикет дар хонандагони гурӯҳи назоратӣ 0,1 ҳолро, дар гурӯҳи озмоишӣ - 1,1 ҳолро ташкил дод. Агар оид ба ташаккули таҳаммулпазирӣ аз рӯйи ҷузъи когнитивӣ дар гурӯҳи озмоишӣ ҳоли миёна 1 воҳид зиёд шуда бошад, дар гурӯҳи назоратӣ фақат 0,2 ҳол афзуд.

Агар муқоиса шавад, ки кадоме аз нишондиҳандаҳои рафтори ҷамъиятӣ (тарбиятдидагии шахрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, фарҳанги рафтор) ба тарафи афзоиш бештар самарабахш тағйир ёфт, муқоисаи ҳолҳои миёнаи умумӣ оид ба ҳар яки онҳо исбот менамояд, ки нишондиҳандаи фарҳанги рафтор 3,2 ҳолро ташкил дод; дар ҷойи дуюм - тарбиятдидагии шахрвандӣ - ватандӯстӣ - 2,7 ҳол. Баҳои миёнаи ҳолҳои миёна оид ба таҳаммулпазирӣ 2,4 ҳолро ташкил дод. Ин ҳоли пастрин мебошад, аммо ба ҳар ҳол, дар муқоиса бо гурӯҳи назоратӣ баланд аст, ки дар он афзудани ҳолҳо 0,3-ро нишон дод.

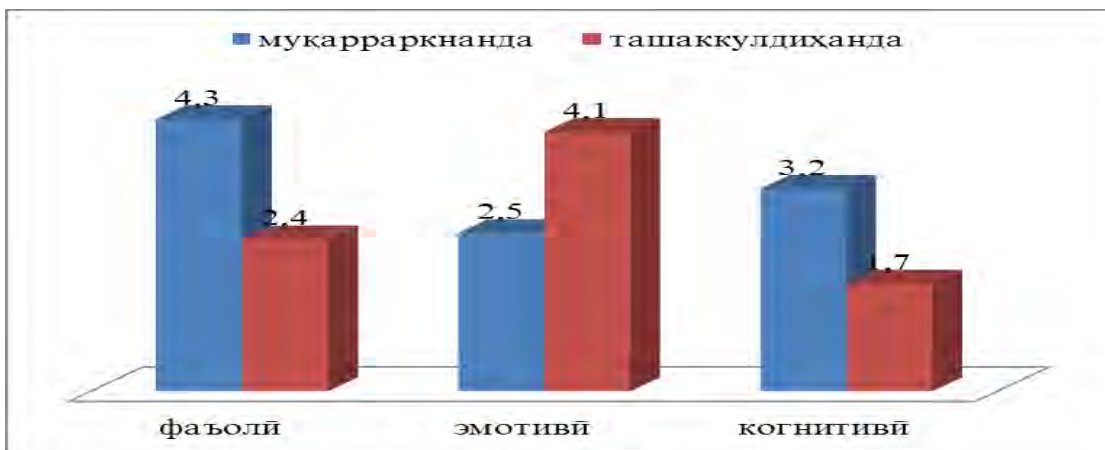
Маълумоти овардашуда исбот мекунанд, ки аз ҷониби хонандагони хурдсол аз худ шудани меъёру арзишҳои умумии амалкунанда, шаклҳои ҷаъолият ва рафтори хусусияташон миллӣ имконияти ташаккули рафтори ҷамъиятии мусбати хонандагонро густариш медиҳад, ба ташаккули меъёрҳои умумишахрвандии рафтор, ба инкишофи таҳаммулпазирӣ таъсир мерасонад. Шинос кардани хонандагони хурдсол бо анъанаву маросими халқи худ ва оилаи худ хонандагонро ба кирдорҳои шахрвандӣ водор намуда, ташаккули фарҳанги рафторро ангезиш медиҳад, ба хонандагон ва ҳайати педагогӣ ёрӣ мерасонад, то ки дар заминаи анъанаҳо этнопедагогӣ анъанаҳои нави муассисаи таълимӣ ва синфро бунёд намоянд. Ба андешаи мо, ин яке аз натиҷаҳои кори таҷрибавӣ - озмоишӣ мебошад.

Баҳои муқоисавии рафтори ҷамъиятӣ, аз ҷумла, оид ба таҳаммулпазирӣ ва тарбияи шахрвандӣ - ватандӯстиро дар диаграммаҳои №1 ва №2 нишон дода шудаанд.

Диаграммаи №5. Сатҳҳои муқоисавии омодагии шахрвандӣ - ватандӯстии хонандагони хурдсол дар гурӯҳҳои назоратӣ ва озмоишӣ (баъди озмоиш)

Диаграммаи № 6. Сатҳҳои муқоисавии омодагии шахрвандӣ - ватандӯстии хонандагони хурдсол дар гурӯҳҳои назоратӣ ва озмоишӣ (баъди озмоиш)

Дар тирӣ оридинатаҳо мо баҳоҳоеро ҷойгир намудем, ки аз рӯи ин ё он нишондиҳандаҳои рафтори ҷамъиятӣ ба даст омаданд. Дар тирӣ абстсисса меъёрҳои баҳодиҳии рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол сабт шуданд. Диаграмма аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар гурӯҳи озмоишӣ бошиддат баланд шудани баҳоҳои миёна ҳам оид ба таҳаммулпазирӣ, ҳам омодагии шахрвандӣ - ватандӯстии хонандагони хурдсол мушоҳида гардид, ки натиҷабаш будани кори анҷомдодаро тасдиқ менамояд.

Хулосаи боби дуюм

Дар асоси таҳия ва тадбиқи корҳои озмоишӣ-таҷрибавии таҳқиқот, ки дар боби дуюми рисола пешбинӣ шуда ба чунин хулоса омадем:

1. Муҳимтарин принципҳои методологии ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол муайян шуданд (мувофиқат ба фитрат, мақсадгузорӣ, дидгоҳи ҷаъолиятӣ, дастгирии педагогии кӯдак, инсонпарварона будани раванди тарбия, таъмини ҳамкориҳои хонандагон ва калонсолон, мувофиқат ба озодӣ, ихтиёрӣ будани иштироки хонандагон дар корҳои ташкилшаванда).

2. Функсияҳои муҳимтарини ҷаъолияти тарбиявӣ ошкор гардиданд, ки ба ташаккули тарбиятдидагии шахрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, меъёрҳои одоби рафтор (мутобиқаткунанда, ки аз ҷониби хонандагон аз худ шудани меъёрҳои умумии шахрвандӣ ва ҳуқуқӣ, арзишҳо ва шаклҳои ҷаъолият; густариш додани имконияти ҳамроҳ кардани хонандагон ба шароити ҷамъиятии муҳит, мутобиқшавии хонандагон ба аҳли синфро дар бар мегирад; иттилоотӣ, ки инфиродӣ ва шахсӣ гардонидани азхудкунии тасаввурот, донишҳо ва мафҳумҳо оид ба ватандӯстӣ, ҳисси шахрвандӣ, таҳаммулпазирӣ, фарҳанги рафтор; ташаккули маҳорати мувофиқ кардани рафтори худ бо рафтори шахрвандии хонандагони дигарро пешбинӣ менамояд; ангезишӣ, ки ҷанбаҳои асосии он дар хонандагон ташаккул додани муҳаббат ба Ватан, ба оилаи худ, ба анъанаҳои халқи тоҷик, ташвиқи хонандагон ба истифодаи анъанаҳо дар рафтори ҷамъиятии худ мебошанд; ҷаъолиятӣ, ки инкишофи ҷаъолнокӣ, мустақилияти хонандагонро дар азхудкунии рафтори ҷамъиятӣ пешбинӣ менамояд).

3. Мафҳумҳои таҳаммулпазирӣ, тарбияи шахрвандӣ - ватандӯстӣ, фарҳанги рафтор муайян шуданд. Зери тарбияи шахрвандӣ - ватандӯстӣ раванди ҳадафмандона ва бошуурона амалишавандаи ҷаъолияти педагогӣ оид ба азхудкунии таҷрибаи муносибатҳои демократӣ, иҷтимоӣ - сиёсӣ, ҳуқуқӣ, меъёрҳои ахлоқии рафтор, сифатҳои шахсиятӣ, мисли муҳаббат ба зодгоҳ, омодагӣ барои хизмат ба Ватан, муносибати

эҳтиёткорона ба таърих, анъанаву оинҳои Ватан аз ҷониби хонандагони хурдсол фаҳмида мешавад.

Зери таҳаммулпазирӣ мо сулҳхоҳӣ, маҳорати қабул кардани андеша ва далелҳои каси дигар, мувофиқати зеҳнӣ, қобилияти бе хушунат қабул намудани рафтори ғайр, муҳити дигарро дар заминаи эътирофи ҳуқуқи озодихои ҳаматарафаи инсон мефаҳмем.

Зери фарҳанги рафтори хонандагони хурдсол маҷмӯи сифатҳои ташаккулёфтаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва миллӣ муҳими шахсият, кирдорҳои харрӯза, одатҳо, рафтор фаҳмида мешавад, ки ба меъёрҳои ахлоқ, одоб, фарҳанги зебописандии ба кӯдаки мазкур хос асос меёбад.

4. Хусусиятҳои рафтори бофарҳанг муайян шуданд, ки ҳамчун мафҳуми васеътар баррасӣ мегардад, ки ба он одоб ва фарҳанги рафтор ба маънои маҳдуд ворид мешаванд. Он синтези ангезаҳо ва шаклу воситаҳои барои ин ангезаҳо, ҷамъбасти муносибатҳои устувори шахсият ба ҷомеа, ба синф, ба худ, ба меҳнати зеҳнӣ ва ҷисмонӣ мебошад. Хусусияти рафтори бофарҳанг дар он инъикос ёфтани анъана ва расму оинҳои халқи худ, муносибати инсонпарварона ба наздикон, муассисаи таълимӣ, оила, дӯстон, самтгирии миллии рафтор мебошад.

5. Роҳҳои афзалиятноки таъсироти мутақобили миллии хонандагон дар заминаи дидгоҳ миллӣ муайян шуданд: шинос кардани хонандагон бо фарҳанги халқҳо ва давраҳои дигар, ворид кардани хонандагони хурдсол ба фаъолияти муколамавӣ, ки ҳадафи он инкишофи эҳтиёҷ барои шинос шудан бо фарҳанги этникӣ, тавассути он бо фарҳанги минтақавӣ ва умумиинсонӣ аст; бунёди муҳити мусоиди ашъё - фазоӣ, ки муносибатҳои мусбат, дӯстонаи байни миллатҳоро ангезиш медиҳад.

6. Се амсилаи ангезиши ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол сохта шуданд, ки ангезаҳои тарбияи шахрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирона, тарбияи фарҳанги рафторро дар бар мегиранд. Амсилаҳои коркардшуда татбиқ гардида, самаранокии онҳо исбот шуд.

7. Шаклу методҳои ташкилӣ - педагогии самташон анъанавӣ ва инноватсионӣ муайян ва аз ҷиҳати назариявӣ асоснок гардиданд, ки бо

ёрии онҳо зухуроти арзишманди рафтори чамбиятии хонандагони хурдсолро ташаккул додан мумкин аст, ки асосиашон инҳоянд: бозиҳо - сахнаҷаҳо, бозиҳо - драмаҳо, даврагирии умумӣ, ки ҳамаи хонандагон рафти бозиро мушоҳида карда метавонанд, ҳамчунин ҳадяи ғайримунтазири бозичаҳо, ашё барои бозӣ, тӯҳфаҳои сабз ва гулҳо ба муносибати зодрӯзи хонандагон, ташкили «гӯшаи зинда», «технологияҳои ҳафтаи шиносоии хонандагон бо табиат», сайругашти мақсаднок ва сайёҳатҳо, чамъоварии андешаҳо ва суҳанони нек, нақлҳо дар бораи некӣ ба «сабадҷаи некиҳо», расмҳои «Дар реклама дар бораи чиҳо нақл мекардам», машқҳои «Ба навдарс ёрӣ расон», «Қорҳои нек», «Нақл бикун, ки ба оилаат чӣ гуна ғамхорӣ мекуни», «Ба хурдсолон бозичаҳо тӯҳфа мекунем».

8. Талаботе муқаррар шуданд, ки дар иҷрои супоришҳои самташон таҳаммулпазирона истифода бурдан мумкин аст: дастгирии эмотсионалии хонандагон, ботамкинӣ, оромӣ дар муошират бо онҳо, худдорӣ аз баҳодиҳии қатъӣ, таънаву маломат, калимаҳои «не, мумкин нест, бас кун»; баҳодиҳии мусбати рафтори таҳаммулпазирона, беҳушунати хонандагон, мустақилияти онҳо, таъкид ба рафтор, на ба шахсияти хонанда, нишон додани намунаҳои рафтори таҳаммулпазиронаи хонандагон.

9. Таснифоти вазъияти ташаккули рафтори таҳаммулпазиронаи хонандагони хурдсол вобаста ба мундариҷа ва самтҳои навъҳои гуногуни фаъолият коркард шуд: вазъият оид ба ташаккули рафтори шахрвандӣ - ватандӯстона, ташаккули меҳнатдӯстӣ ва муносибати мусбат ба меҳнат, ташаккули рафтори таҳаммулпазирона.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲО

Аз таҳлили нукоти гуногуни марбут ба мавзуи баррасишаванда метавон ба сурати зерин хулоса баровард:

1. Таҳқиқоти анҷомёфта муҳим будани ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсолро тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик тасдиқ менамояд. Барои тасдиқи фарзияи дар таҳқиқот ифодашуда мо пеш аз ҳама, ба тавсифи шахсияти хонандагони хурдсол рӯй овардем. Таҳлил нишон дод, ки масъалаҳои педагогии синни хурди мактабӣ таърихи қаблии давомнок доранд. Ба ташаккули онҳо ғояҳо ва афкори педагогҳо, файласуфон, ҷомеашиносони ҷаҳонӣ зиёд таъсир расонидаанд. Дар байни ин ғояҳо - самтгирӣ ба муносибати инсонпарварона ба кӯдак, эътирофи синни хурди мактабӣ ҳамчун давраи махсуси инкишофи инсон, тавсияҳо оид ба истифодаи воситаҳои «нарма» ва ангеҷаҳои ҷолиб дар рафти кор бо хонандагони хурдсол, рӯй овардан ба шахсияти онҳо, ба нерӯву имконияти онҳо, зарурати бедор кардани таҳаммулпазирӣ ва донишдӯстӣ дар муносибат ба олам, инкишофи шавқи маърифатӣ ба муносибатҳо ва рафтори иҷтимоӣ, талаботи озодӣ дар зохиршавии худфаъолияти иртиботӣ [1-М].

2. Дар маҷрои муаммо якҷанд самти таҳқиқот шакл гирифтанд, ки мо дар якҷанд гурӯҳ муназзам кардем: таҳқиқоте, ки дар онҳо хусусиятҳои барҷастаи хонандагони хурдсол ошкор мешаванд; манбаъҳои, ки меҳвари онҳоро таҳлили ҷанбаҳои фаъолияти бачагон бо мақсади тарбияи рафтори ҷамъиятии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ташкил дод; таҳқиқоте, ки дар онҳо дидгоҳи ба шахсият нигаронида, аз ҷумла, дидгоҳи этнопедагогӣ баррасӣ шудаанд; таълифоте, ки таъсири технологияҳои гуногуни барангезандаро ба ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол инъикос мекунанд [3-М].

3. Таҳлили ин таҳқиқот имкон дод, ки тавсифи томи шахсияти хонандаи синни хурди мактабӣ амалӣ гардад. Зимнан дар ин қарина ба инкишофи рӯҳии хонанда, хоҳири ӯ, соҳаи эмотсионалӣ, ихтилофҳои

асосии рӯх ҳамчун нерӯи ҳаракатдиҳандаи инкишофи равонии бачагон таваҷҷуҳи бештар зоҳир гардид [6-М].

4. Зимни омӯзиши таҳаммулпазирӣ мо хусусиятҳои хонандагони хурдсол, мисли эҳтиёҷ барои эътироф ва эҳтиром аз ҷониби атрофиён, шавқу рағбати афзун ба онҳо, сулҳхоҳӣ, шаклҳои фаровазъиятии муошират, қобилият ба ҳамҳиссӣ ва эмпатияро қайд кардем [4-М].

5. Аз мавқеи этнопедагогӣ яке аз хусусиятҳои хонандагони хурдсол таъсирпазирии онҳо, алалхусус, аз ҷониби оила муҳим аст, зеро қисми асосии давраи томақтабиро хонанда асосан зери таъсири муносибатҳо дар оила мегузаронад [8-М].

6. Хонандагони хурдсол мансубияти худро ба этнос, ба минтақа дарк намуда, ба иттилооти миллӣ шавқу таваҷҷуҳ зоҳир менамояд, кӯшиш мекунад, ки рафторашро бо амалҳои одамони дигар мувофиқ намояд, худро бо этносаш дар симои волидайн ҳаммонанд менамояд, ба Ватанаш эҳтиром зоҳир мекунад [4-М].

7. Дар кори таҳқиқотӣ аз ҷониби мо мафҳуми «рафтори ҷамъиятӣ (иҷтимоӣ)» таҳлил шуд. Баррасии таҳқиқот оид ба ин муаммо нишон дод, ки мафҳуми «рафтор» дар педагогикаи ватанӣ густурда ва серпахлӯ маънидод мегардад. Зери рафтор ҳам риояи меъёрҳо ва қоидаҳои иҷтимоии муқарраршуда, ҳам низоми воқунишҳои фитриву ҳосилшуда, ҳам амалҳои ҳадафмандона фаҳмида мешаванд, ки онҳоро ҳиссиёт ва самтгириҳои тобишашон эмотсионалӣ таъйин мекунанд [3-М].

8. Дар педагогикаи ватанӣ рафтори хонандаи хурдсол ҳамчун рафтори дорои заминаҳои фитрӣ, аммо ба фаъолияти тариқи иҷтимоӣ таъйиншаванда алоқаманд маънидод мегардад, ки шакли типии он меҳнат, ҳамчунин муошират мебошанд, ки ба танзими равонӣ характери сифатан нав мебахшад. Ин имкон медиҳад, ки рафтор бо ҳадафҳои пешакӣ гузошташуда, дар синни калонтар бошад, бо ақидаҳо ва ҷаҳоншиносӣ танзим шавад, ки ба хусусияти онҳо самтгирӣ ва арзиши иҷтимоии рафтор вобаста мебошад [4-М].

9. Таҳлили ин ва чузъҳои дигари рафтор оид ба мувофиқати онҳо ба талаботе гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ин ё он давраи инкишофи кишвари мо умуман пеши шахсият ва аз ҷумла, хонандаи хурдсол гузошта мешаванд. Муҳаққиқони муаммоҳои иҷтимоигардонӣ ва инкишофи рафтори иҷтимоӣ чунин мешуморанд, ки дар замони ҳозира сохтор ва механизмҳои рафтори одамон тағйир ёфтаанд. Агар дар фарҳанги пештараи шӯравӣ механизмҳои меъёрӣ бартарӣ дошта бошанд, имрӯз механизмҳои арзишӣ афзалият доранд. Алҳол ба меъёрҳои мақбули умум риоя кардан нокифоя аст, дар рафтор ба арзишҳо ҳамчун заминаҳои аз ҷониби субъектҳо даркшудани баҳодиҳии объектҳо така бояд кард. Меъёр ҳамчун танзимкунандаи беруна аҳамияти худро гум намекунад, аммо кофӣ нест. Самтбахшандаи ботинӣ - арзиш зарур аст [4-М].

10. Бо така ба дидгоҳҳо, ҳамчунин дар асоси натиҷаҳои пурсиши волидайн, омӯзгорон, донишҷӯён мо рейтинги зухуроти рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсолро муайян кардем. Озмоиш имкон дод, ки баҳоҳои афзалиятноки сифатҳои рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсол ошкор шаванд: сатҳи ташаккули тарбиятдидагии шахрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, фарҳанги рафтор (меъёрҳои этикет) [7-М].

11. Таҳлили таҳқиқоти олимон, ҳамчунин пурсиши ҳақамони босалоҳият, ки ба сифати онҳо донишҷӯён - таҷрибаомӯзони Донишгоҳи давлатии Хучанд баромад карданд, барои муайян намудани шартҳои педагогӣ имкон дод, ки ба хонандагони хурдсол дар раванди ташаккули рафтори ҷамъиятии онҳо бештар таъсир мерасонанд. Дар байни шартҳои, ки ҳақамон авлотар донистанд, ҷойҳои аз 1 то 4 (баландтарин)-ро инҳо ишғол намуданд: самтгирии ба шахсият нигаронида ва миллии раванди педагогӣ дар мактаби ибтидоӣ, ташкили муҳити инкишофдиҳанда, ҳамкориҳои оила ва муассисаҳои таълимӣ, така ба омодагии иҷтимоӣ этнофарҳангӣ ва хусусиятҳои хонандагони хурдсол [2-М].

12. Яке аз вазифаҳои таҳқиқот тарҳрезии амсилаҳои сермаҳсули ангеҳои ташаккули рафтори ҷамъиятӣ буд. Ин масъала дар асоси таҳлили манбаъҳои назариявии психологию педагогӣ, фалсафӣ,

чомеашиносӣ, чорӣ намудани ангезаҳои ошкоршуда дар раванди педагогӣ, санҷидани таъсири мутақобили онҳо ҳал карда шуд. Мо се амсилаи ангезаҳоро сохтем, ки ҷузъҳои онҳоро ангезаҳои тарбияи шаҳрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирона, ҳамчунин тарбияи фарҳанги рафтор дар хонандагони хурдсол ташкил доданд. Чунончи, ба низоми ангезаҳои тарбияи шаҳрвандӣ - ватандӯстӣ инҳо ворид шуданд: дар машғулиятҳо ва фаъолияти озоди мустақилона истифода бурдани анъанаҳои оинҳои халқи тоҷик, машғулиятҳои махсус дар мавзӯи миллӣ ва масъалаҳои этнопедагогӣ, самтгирӣ ба арзишҳои умумишаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, дар бачагон инкишоф додани шавқу рағбат ба таърихи оилаи худ, халқи худ, истифодаи эҷодиёти шифоии халқ дар тарбия, гузаронидани машғулияти методӣ барои ҳайати педагогӣ оид ба мавзӯи умумишаҳрвандӣ ва этнопедагогӣ ва ғайра [9-М].

13. Озмоиш ба мо имкон дод, ки ба амсилаи ангезаҳои тарбияи таҳаммулпазирӣ иртибот бо волидайнӣ хонандагони хурдсол оид ба масъалаҳои тарбияи таҳаммулпазиронаи миллии хонандагони хурдсол, ба бачагон нишон додани намунаҳои рафтори таҳаммулпазирона, амсиласозии вазъияти таҳаммулпазирӣ, истифодаи бозиву бозичаҳои мазмунашон миллӣ, ба раванди педагогӣ ворид намудани ашъи гуногуни фарҳанги мундариҷааш миллӣ ва этноминтақавӣ, истифодаи навъҳои гуногуни муоширати муколамавино ворид намоем [11-М].

14. Ба амсилаи ангезаҳои ташаккули фарҳанги рафтор ду гурӯҳ ворид карда шуданд: умумипедагогӣ ва этнопедагогӣ. Ангезаҳои умумипедагогӣ бешубҳа, тобиши этноминтақавӣ доштанд, масалан, таърихи ба принсипи мувофиқат ба фарҳанг, татбиқи муколама ва мусоҳиба ва дар раванди таъсири мутақобил бо хонандагони хурдсол, ташкили инсонпарваронаи фаъолияти ҳаётии хонандагони хурдсол, яққоя кардани муошират бо раванди фаъолият. Дар байни ҳуди ангезаҳои этнопедагогӣ чунин ангезаҳо муқаррар шуданд: ба раванди педагогӣ ворид кардани нуктаҳои беҳтарини этнопедагогикаи халқи тоҷик, дар раванди педагогӣ чорӣ намудани барномаҳои миллӣ, таърихи ба анъанаҳои мардумӣ, шинос кардани

бачагон бо санъати халқӣ, ворид намудани таҷрибаи вазъиятию миллии ташаккули муносибатҳои бачагони миллаташон гуногун [5-М].

15. Дар раванди таҳқиқот шаклу методҳои ташкилӣ - педагогии самташон анъанавӣ ва инноватсионӣ коркард, муайян ва аз ҷиҳати назариявӣ асоснок гардиданд, ки дар асоси онҳо зухуроти арзишманди рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсолро ташаккул додан мумкин аст. Байни онҳое, ки натиҷаҳои баланд доданд, бозиҳо - сахнаҷаҳо, бозиҳо - драмаҷоро номбар кардан мумкин аст, ки дар онҳо ҳамаи бачагон рафти бозиро мушоҳида карда метавонанд; ғайримунтазир муҳайё кардани бозичаҳо, ашӯи бозиҳо, ҳадяҳои сабз ва гулҳо ба муносибати зодрузи бачагон, ташкили «гӯшаҳои зинда», «технологияҳои ҳафтаи шиносоии бачагон бо табиат», сайругашти мақсаднок ва сайёҳатҳо дар ноҳия, шаҳри худ [3-М].

16. Таснифоти вазъияти рафтори таҳаммулпазиронаи хонандагони хурдсол коркард шуд, ки вобаста ба мундариҷа ва самти навҳои гуногуни фаъолият яке аз ҷузъҳои асосии низоми тарбияи рафтори ҷамъиятии хонандагон гардид: вазъият оид ба ташаккули рафтори шаҳрвандӣ - ватандӯстона, оид ба ташаккули муносибати мусбат ба меҳнат, ташаккули рафтори хушахлоқона, меъёрҳои этикет [7-М].

17. Роҳу шаклҳо, методҳо, ангеҷаҳо, меъёрҳо, воситаҳои аз ҷониби мо коркардшуда дар маҷмуъ низоми кори тарбиявӣ оид ба ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсолро ташкил доданд, ки муайян намудани онро яке аз вазифаҳои таҳқиқоти худ қарор додем [1-М].

18. Дар раванди кори таҷрибавӣ - озмоишӣ вазифаҳои дигар низ ҳал шуданд. Масалан, талаботе муқаррар гардиданд, ки онҳоро ҳангоми коркард ва иҷрои супоришҳои самташон таҳаммулпазирона ва дар маҷмуъ, миллий татбиқ метавон кард. Дар байни ин талабот: дастгирии эмотсионалии хонандагони хурдсол, оромиву тамкин дар муроҷиат ва муносибат бо онҳо, набудани баҳодиҳии қатъӣ ба рафтори онҳо, таънаву маломат, калимаҳои «не», «мумкин нест», «бас кун»; тавачҷуҳ ба мустақилияти бачагон, баҳои мусбат додан ба рафтори таҳаммулпазир,

беҳушунати онҳо; таъкид ба он рафтори кӯдак, ки бачагони дигарро хушҳол менамояд; нишон додани намунаҳои рафтори шахрвандӣ - ватандӯстона дар заминаи асарҳои адабӣ, рассомӣ, намунаҳои рафтори таҳаммулпазиронаи бачагон [6-М].

Тавсияҳо оид ба татбиқи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Аз ҷониби хонандагони хурдсол аз худ шудани меъёру арзишҳои миллии халқи тоҷик, шаклҳои фаъолият ва рафтори хусусияташон миллий имконияти ташаккули рафтори ҷамъиятии хонандагони хурдсолро густариш дода, ба ташаккули арзишу меъёрҳои рафтор, ба инкишофи таҳаммулпазирӣ мусоидат менамояд.

2. Шинос кардани хонандагони хурдсол бо анъанаву оинҳои халқи худ, оилаи худ бачагонро ба кирдорҳои шахрвандӣ водор мекунад, ташаккули фарҳанги рафтор ва меъёрҳои одобро ангезиш медиҳад, ба коллективи педагогӣ ва бачагон барои дар заминаи миллий бунёд намудани анъанаҳои нав дар таълимгоҳ ва синф кӯмак мерасонад.

3. Роҳҳои бештар афзалиятноки таъсири мутақобили арзишҳои миллии хонандагони хурдсол дар раванди тарбияи шахрвандӣ - ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ ва ташаккули меъёрҳои одоби рафтори хонандагони хурдсол дар заминаи дидгоҳи этнопедагогӣ маҳсуб меёбад.

4. Шинос кардани хонандагони хурдсол бо анъанаҳо ва фарҳанги халқҳои дигари ҷумҳурӣ, бо фарҳанги маҳалли худ ва рушди онҳо дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ, ки ҳадафи он инкишофи тавачҷуҳ барои шинос шудан бо фарҳанги мардумӣ ва аз он - ба фарҳанги минтақавӣ ва умумиинсонӣ аст, барои бунёди муҳити мусоид ба муносибатҳои мусбат, эҳтирому иззати якдигар ва робитаи дӯстонаи байни бачагони миллаташон гуногун мусоидат мекунад.

Таъсири идоматии анъанаҳои халқиро ба пайдоиши анъанаҳои нав, ки заминаҳои арзишии анъанаҳои кӯхнаро дар бар мегиранд, мо яке аз натиҷаҳои таҳқиқоти худ мешуморем. Муаммои ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути арзишҳои миллии халқи тоҷик дар ҳамаи давраҳои рушди миллат доғи рӯз буда, дар илми

педагогӣ-равоншиносӣ ба таҳқиқоти муфассалу фарох ниёз дорад. Таҳқиқоти мазкур ба ҳалли пурраи он даъво намекунад. Дар оянда дар заминаи таҳқиқоти бунёдӣ коркарди низоми томи ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ тавассути арзишҳои миллии халқи тоҷик, ки бояд тамоми синфҳо, силсилаҳои фанҳои таълимӣ, кори беруназтаълимӣ ва беруназсинфиро фаро гирад, зарур мебошад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдуллаев С. Развитие высшего образования в Таджикистане / С. Абдуллаев [Текст]. – Худжанд. 1996. – 238 с.
2. Абраменкова В.В. Игры и игрушки наших детей: забава или пагуба? Современный ребёнок в «игровой цивилизации». - М.: 1990. - 144 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 1980. -335с.
4. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. -М.: 1993.-231 с.
5. Айбазова М.Ю. Мир красоты и воспитание эстетической культуры в народной педагогике. Карачая. -Карачаевск: 2004, 200с.
6. Айбазова М.Ю. Нравственно-эстетическое воспитание в этнопедагогической культуре Северного Кавказа. - М.: 2003. -272с.
7. Айзенк Г. Проверьте свои способности. -М.: 1991. -144с.
8. Амонашвили Ш.А. В школу - с шести лет. Педагогический поиск. - М.: 1988. -544с.
9. Андреев А.А. Общество и образование: социокультурный профиль России. Педагогика. -2002, -№6, С.20-29.
10. Андреева О.Д. Организационно-педагогические условия влияния дополнительных образовательных услуг на готовность детей к обучению в школе. Автореф. дисс.канд. пед. н.-Ставр.: 2003. -22с.
11. Арабов И.А. Основные принципы формирования регионально-национального компонента образования. /Культурологический подход в образовании. -Карачаевск: 1999. -С.13-19.
12. Артёменкова Л.Ф. Педагогические условия развития диалогического общения детей старшего дошкольного возраста в условиях современных дошкольных образовательных государственных учреждений. Автореф. дисс. канд. пед. наук. -Карачаевск: 2002.,21с.
13. Архангельский СИ. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. - М.: 1976. -200с.
14. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. - М.: 1976. -158с.

15. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. -М.: 1984. -105с.
16. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. - М.: 2000. -180с.
17. Атаева Р.Д. Педагогические условия социальной адаптации подростков в инновационной гимназии с поликультурной средой. Автореф. дисс. канд. пед. н. - Ставро.: 2004. -22с.
18. Афонин А.И. Патриотическое воспитание как доминанта формирования и развития личности обучаемого.// Инновации в образовании. М.: 2003. №1.
19. Бабанский Ю.К., Нойнер Г. Педагогика. - М.: 1978. -512с.
20. Байрамбеков М.М. Содержание и методы обучения основам народного искусства в начальной школе Дагестана. Автореф. дисс. канд. пед. наук. -М.: 1993. -17с.
21. Баранов С.П., Слостёнин В.А. Педагогика. -М.: 1986. -336с.
22. Баранов СП. Познавательная активность младшего школьника как один из структурных компонентов его социальной активности. // Формирование социально активной личности... - М.: 1983. 110-113с.
23. Барномаи давлатии ислохот ва рушди соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «30» 04.2012, №200) [Матн]. - Душанбе, 2012 – 66 с.
24. Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2011, № 227) [Матн]. – Душанбе, 2011.- 93 с.
25. Батчаева Х.Х.-М. Нравственное воспитание в карачаевской народной педагогике. -Казань: 2001. -204с.
26. Бауэр В.Э., Семенака СИ. Нормализируя поведения людей с помощью Монтессори-метода. /Инновационные процессы в освоении: теория и практика. -М. :2001. -207с.
27. Белогуров А.Ю. Становление и развитие этнорегиональных образовательных систем в России на рубеже XX веков. Монография. - М.:

2003, -357 с.

28. Бим-Бад Б.М. Педагогические течения в начале XX века. - М.: 1998, 69с.
29. Богатырева О.С, Формирование музыкальной культуры учащихся в национальной школе Карачаево-Черкесской республики. Дисс. на соиск. уч. ст. канд. пед. наук. -Карачаевск: 2004. -182с.
30. Богданова О.С, Петрова В.И. Воспитание культуры поведения уч-ся 1-3 классов. - М.: 1978.
31. Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человеком. - М.: МГУ. 1982.
32. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. -М.: 1968. -464с.
33. Бондаревская Е. В. Ценностные основания личностно - ориентированного воспитания. // Педагогика. 1995. -№4.
34. Бондаревская Е.В. /ред./ Личностно-ориентированный подход в деятельности современных образовательных систем. Р.-на-Д. - 2002, 62с.
35. Боронов Бозор. Фазилати инсон.-Душанбе. 2007.
36. Боташева Х. Х. Преемственность этнокультурных традиций межпоколенных отношений в педагогике карачаевского народа. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск: 2000. -26 с.
37. Брунер Д. Психология познания. -М.: 1977.
38. Вализода Ш. Асосҳои педагогии ташаққули худшиносии миллии хонандагони хурдсол тавассути арзишҳои маънавии халқи тоҷик.- Дисс. ном. илм. педагогӣ Хучанд: 2020, 146 с.
39. Вегнер Л. А. Восприятие и обучение. - М.: 1969. -349 с.
40. Вентцель К. Н. Этика и педагогика творческой личности. - М.:1911. т. 1.
41. Вербицкий А. А. Психологические основы контекстного обучения. Дисс. докт. пед. наук. -М.: 1991. -51 с.
42. Волков Г. Н. Этнопедагогика. -М.: 2000. -176 с.
43. Волкова Н.А. Динамика ценностных ориентации в структуре личностных характеристик у школьников. - Л.: 1983.
44. Воспитание сознательной дисциплины и культуры поведения

- школьников. /Под ред. И. С. Марьенко. -М.: 1986.
45. Выготский Л. С. Педагогическая психология. -М.: 1991.
  46. Галагузова М. А. Социальная педагогика. -М.: 2001, 214 с.
  47. Галанина В. В. Эмоциональное отношение к сверстнику как фактор, влияющий на выполнение нормы взаимопомощи в младшем возрасте. //Инновации в образовании. 2002. -№6, С.35-51.
  48. Гальперин П. Я. Типы ориентировки и типы формирования действий и понятий. // Доклад АГШРСФСР. М., 1957.
  49. Гезелл А. // Психология: Биографический библиографический словарь/Под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. СПб.: Евразия, 1999.
  50. Гершунский Б. С. Толерантность в системе ценностных приоритетов образования. //Педагогика. №7. -2002. С. 3-13.
  51. Герюгова З. К. Стимулы эстетического воспитания школьников в деятельности Центра детского творчества. Дисс. канд. пед. наук. - Карача-евск: 2004. -171 с.
  52. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию.- М.: 1995,-445 с.
  53. Гордин Л. Ю. Теория и практика педагогического стимулирования. Дисс. донт. пед. наук. -М.:1979. -380 с.
  54. Городинский А. Системная педагогика. -Рига: 2000. -301 с.
  55. Гранкина Р. К. Проблема социализации старшеклассников в отечественной педагогике в школе 60-70-х годов XX века. Автореф. дисс. канд. пед. наук. -2000. -Пятигорск, 18 с.
  56. Гукова Т. А. Педагогическая ситуация как средство развития профессиональных качеств будущих учителей. Дисс. канд. пед. наук. - Ставро.: 2002. -167с.
  57. Гулмадов Ф. Теоретические основы формирования духовно-нравственных убеждений учащихся начальных классов / Ф. Гулмадов [Текст]. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 340 с.
  58. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. - М.: 1972. -239 с.

59. Декроли Ж. О. Школа и воспитание детей на Западе. /Новые пути зарубежной педагогики. Под ред. С. Иванова и Н. Н. Иорданского. - М.: 1927, 25 с.
60. Демиденко О. П. Воспитание детей 5-7 лет условиях развивающего обучения в период подготовки к школе. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск: 2003. -22 с.
61. Дереклеева Н. И. Справочник классного руководителя 1-4 класса. -М.: 2004. -240 с.
62. Джазаева З. М. Стимулирование познавательной деятельности студентов на основе вариативного подхода. Дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск: 2000.-184 с.
63. Джантоева М. Э. Влияние этнопедагогических знаний на эстетическое воспитание школьников. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск: 2000. -22 с.
64. Добровольская Т. И. Социализация личности сельского подростка в условиях этнорегионального подхода. Автореф. дисс. канд. пед. наук. Карачаевск, 2004, -21 с.
65. Дубровина И. В. Мы живём среди людей. Кодекс поведения. - М.:2002.
66. Ж.Ж. Руссо Его жизнь, произведения и окружающая среда М., 1908
67. Загвязинский В. И. Педагогическое предвидение. - М.: 1987, -80с.
68. Занков Л. В. Дидактика и жизнь. - М.: 1990. -273 с.
69. Запорожец А. В. Избр. труды в 2-х томах. Том 1-й. Психическое развитие ребёнка. -М.: 1986. -С. 148-259
70. Зимняя И. А., Байденко Б. Н. и др. Общая культура человека в системе требований государственного стандарта. - М. -1999, с. 12.
71. Зязюн И. А. /Ред/. Основы пед. мастерства. -Москва,; 1989. -303 с
72. Иванова С. В. Педагогические условия гуманизации процесса обучения учащихся. Автореф. дисс. пед. н. - М.: 1998. -21 с.
73. Игра детская. // Пед. словарь. - М.: 1960, т. 1-774.
74. Игра дошкольника. / Сост. Зворыгина Е. В. - М.: 1989. -230 с.

75. Ильина Т. А. Педагогика. - М.: 1984. -495 с.
76. Инновационное обучение. Стратегия и педагогика. / Под ред. В. Я. Ляудис.-М.: 1994.-203 с.
77. Каган М. С. Человеческая деятельность. - М.: 1974. -328 с.
78. Кадыров Б. Межпредметные связи: инновация и творческое мышление учащихся / Б. Кадыров [Текст]. – Душанбе, 2004. – 77 с.
79. Каневская Ж. О. Педагогические условия формирования культуры учебной деятельности младших школьников. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Ставро. 2002. -22 с.
80. Кан-Калик В. А. Грамматика общения. -Грозный.-1988. -68 с.
81. Каптерев П. Ф. Изб. пед сочинения. -Педагогика. 1982. -640 с.
82. Карандашев В. Н., Дмитрук С. В. Методика Ш. Шварца по изучению ценностных ориентации личности. - Вологда: 2002, с. 7-8.
83. Каримова И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы / И.Х. Каримова [Текст]: дисс. ... доктора пед. наук. - Душанбе, 2000. – 385 с.
84. Каримова И.Х., Ф.Шарифзода. Учитель-творец добра и прогресса / И.Х. Каримова [Текст]. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 179 с.
85. Карпивина И. В. Гражданское воспитание детей в предметно-пространственной среде средствами светового воздействия. - Ставро.: Автореф. дисс. канд. пед. наук. -2004. -21 с.
86. Качан Г. А. Личностно - педагогическая саморегуляция как фактор повышения педагогической культуры учителя. Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Ростов на Дону. 1995. -18 с.
87. Кечерукова П. К. Формирование у младших подростков положительного отношения к освоению этикетных норм национальной педагогики. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск: 2002. -22 с.
88. Кларин М. В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике. Дисс. докт. пед. наук. - М.: 1994. -342 с.
89. Клёнова Н. В., Абдулкаримов Г. Г. Что нужно знать о толерантности. // Образование в современной школе. 2003, №7, 13-17 с.

90. Ковалёв А. Г. Воспитание чувств. -М.: 1971. -40 с.
91. Ковалёв С. В. Психология современной семьи. -М.: 1988. -208 с.
92. Ковалёва О. И. Формирование основ гражданственности у детей старшего дошкольного возраста. Автореф. дисс. канд. пед. наук.-Ставр. 2002.-22 с.
93. Кодиров С., Миралиев А.М., Ниъматова Н.А. Барнома ва тавсияҳои методӣ аз фанни «Методикаи корҳои тарбиявӣ» / С. Кодиров, А.М. Миралиев ва ғайра [Матн]. - Душанбе, 2003. – 22 с.
94. Коменски Я.А. Педагогические сочинения . М:1988. В двух томах.
95. Кон И. С. Социализация и воспитание человека. - М.: 1988. -112 с.
96. Консепсияи мактаби миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. Душанбе: Матбуот, 1994.
97. Консепсияи миллии маълумот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. - Душанбе: Матбуот, 2003.
98. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3.03.2006, №94 тасдиқ гардидааст [Матн]. – Душанбе, 2006. – 26 с.
99. Конститусияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. - Душанбе, 2003.
100. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» [Матн]. - Душанбе, 2014.
101. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» [Матн]. - Душанбе, 2013.
102. Коротов В. М. Педагогические технологии гуманистического воспитания. - Соликамск: 1996. -78 с.
103. Коррекционная педагогика в начальном образовании. Под ред. Г. Ф. Кумариной. -М.: 2001. -316 с.
104. Корчак Я. Как любить детей. -М.: 1991. -190 с.
105. Косолапова Н. Г. Содержание личного опыта дошкольников, его организация и использование в процессе обучения. Автореф. дисс. канд.

- пед. наук. -М.: 1980,-22 с.
106. Кострулёва И. В. Содержание и организация патриотического воспитания учащихся начальных классов в условиях регионального образования. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Ставро.: 2004, 22 с.
  107. Крайнова Л. В. Формирование нравственной активности у детей старшего дошкольного возраста в совместной продуктивной деятельности. — М.: 1972,17 с.
  108. Крапивина Е. Н. Гражданское воспитание студентов средствами архитектурного проектирования в условиях вуза. - Ставро.: 2004. -С.21.
  109. Красницкая Г. С. и др. Практикум по дошкольной педагогике. - М.: 1997. -272 с.
  110. Кривых С. В., Сетрукова Л. А. Социокультурное развитие личности в антропологической школе.// Инновационные процессы в образовании: теория и практика. - М.: 2001. -207 с.
  111. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя. - М.: 1967. -183 с.
  112. Кукушин В. С. Педагогические технологии. - Р. -на- Д.: 2002. -320 с.
  113. Кукушин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология. - Р. -на- Д.: 2000. -444 с.
  114. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. - М.: 2000.
  115. Курочкина И. Н. О культуре поведения и этикете.// Дошк. воспитание. №10. -2000 с.96.
  116. Курочкина И. Н. Современный этикет и воспитание культуры поведения у школьников. - М.: 2003. -224 с.
  117. Кучибоев Ш.И. Педагогические условия внедрения народных обрядов и традиций в процесс нравственного воспитания младших школьников. Автореф. дисс. кандидата пед. наук.-Худжанд:2018,19 с.
  118. Лавринец К. Ю. Стимулы формирования ценностных ориентации подростков детского дома. Дисс. канд. пед. наук. -Карачаевск: 2003. - 173 с.
  119. Латышина Л. И. История педагогики. - М.: 2002. -605 с.

120. Левитан К. М. Культура педагогического общения. - Иркутск: 1988.
121. Левитов Н. Д. Психология личности. -М.: 1969.
122. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: 1975. -304 с.
123. Лепшокова С. М. Формирование общечеловеческих нравственных ценностей студентов в социокультурной среде. -Автореф. дисс. канд. пед. наук. -Карачаевск. 2003, 21с.
124. Литвин Л. Н. История дошкольной педагогики. - М.: 1989.
125. Лихачёв Б. Т. Педагогика. -М.: 1996. -494 с.
126. Личностно-ориентированный подход в деятельности современных социальных образовательных систем. - Р. -на- Д. 2002. -61 с.
127. Лотман Р. М. Культура и время. - М.: 1992.
128. Лутфуллоев М. Истиклолияти Тоҷикистон ва маълумоти муосир / М. Лутфуллоев [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 2006. -146 с.
129. Лутфуллоев М. Образование – источник духовного развития школьников / М. Лутфуллоев [Текст] // Вестник Таджикского национального университета.– Душанбе. – 2013. - №3. - С.46-52.
130. Лутфуллоев М. Тулӯи хуршеди истиқлол ва масъалаҳои тарбия. Монография / М. Лутфуллоев [Матн]. -Душанбе:Ирфон, 2016. -179 с.
131. Лутфуллоев М.Педагогикаи миллии халқи тоҷик / М. Лутфуллоев [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 2015. - 660 с.
132. Ляу М. М. Формирование социально - мировоззренческих ценностей у старшеклассников в процессе непрерывного образования. Дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск: 2003. -184 с.
133. Маджидова Б. Народные традиции и обычаи как средство формирования нравственных качеств детей в семье / Б. Маджидова [Текст]: дисс. ... докт. пед. наук. - Душанбе. 2005. – 298 с.
134. Макаренко А.С. Некоторые выводы из педагогического опыта / А.С. Макаренко [Текст]. - Соч. Т.У. С. 223-234.
135. Макарова Н.Я. Театрализация в формировании толерантного поведения будущих педагогов. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - М.: 2003.
136. Малашихина И. А. и др. Человек, индивид, личность. Программа

- воспитания. Шестой год жизни. - Ставро.: 2003. -213 с.
137. Малашихина И. А. и др. Человек, индивид, личность. Программа воспитания. Седьмой год жизни. - Ставро.: 2003. -228 с.
138. Махмутов М. И. Проблемное обучение. - М.: 1975. -287 с.
139. Мерлин В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. -Пермь: 1991. -81 с.
140. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику. - М.: 1997.
141. Мудрик А. В. Социальная педагогика. -М.: 2000. -191.
142. Мурский Л. И., Шуман В. П. Физиологический механизм познавательных интересов и потребностей личности. //Вопросы формирования направленности личности. -Владимир: 1973. -173 с.
143. Мусаелян В. В. Инновационные технологии в системе дополнительного образования. / Личностно - ориентир, в деятельности современных социально-образовательных систем.-Р.-на- Д.:-2002.-61 с.
144. Мустафокулов Т. Хусусиятҳои психологии ҳисси маънавии хонандагони синни хурди мактабӣ /Т. Мустафокулов [Матн]. Мактаби Советӣ, №10, 1983, сах. 8-10.
145. Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры. Теория и практика. -М.: 1983. -344 с.
146. Немов, Р. С. Общая психология: учеб. пособие. В 3 т. Т. 3: Психология личности / Р.С. Немов [Текст]. - М.: Юрайт, 2012. - 752
147. Никандров Н. Д. Россия: ценности общества на рубеже XXI века. -М.: 199 с.
148. Новая иллюстрированная энциклопедия. Том 14. 2003. -128 с.
149. Нравственное воспитание на рубеже тысячелетий: проблемы, поиск, перспективы. - Карачаевск: 2004. -224 с.
150. Нуоров А. Кори якҷояи оила ва мактаб дар тарбияи ахлоқи мактабхонандагони хурдсол. А. Нуоров // Душанбе, 1989.
151. Нуоров Б., Раҳимов Х. Педагогика / Б. Нуоров, Х. Раҳимов [Матн]. - Душанбе: “Маориф”, 2002-334с.

152. Обухова Л. Ф., Гезелл А. Л. /Российская пед. энциклопедия. - М.: 1993, т. 1.-608 с.
153. Ожегов СИ. Словарь русского языка, - М.: 1986. -798 с.
154. Орлова Э. В. Введение в социокультурную антропологию.- М.: 111 с.
155. Основы дошкольной педагогики. /Под ред. А. В. Запорожца и Т. А. Марковой. - М.: 1980. -220 с.
156. Очерки истории Карачаево-Черкесии. 2т. - Черкесск: 1986. -с. 117-132.
157. Павлова О. С. Формирование коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи. Дисс. канд. пед. наук. -М.: 1998. -160 с.
158. Паём ва рисолати созандаи он. Маҷмӯи Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ // Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2000-2016) [Матн]. - Хучанд: Нури маърифат, 2017. – 516 с.
159. Панов А. М. Состояние и перспективы формирования системы социальной работы с семьёй и детьми в Российской Федерации. - М.: 1995.
160. Панченко О. Г., Бирич И. А, Мировоззренческие основы гуманной педагогики в России. - М.: 1999. -52 с.
161. Парамонова Л., Алиева Г. Дошкольник в мире диалога: воспитание толерантности //Дошкольное воспитание. 1997. -№5, с.70-79.
162. Пастюк О., Бережная И., Скоромнова Ю. Формируем у педагога новый взгляд на ребёнка. //Дошк. воспитание. -2003, №11, с. 35-42.
163. Педагогический энциклопедический словарь. -М.: 2003. -528 с.
164. Петрова Т. И. Диалогическое взаимодействие взрослого и ребёнка /Проблемы детской речи. - С-п-Б.: 1996. -140 с.
165. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. -М.: 1960.
166. Пидкасистый П. И. Педагогика. -М.: 1996. -602 с.
167. Пищулин Н. П., Огородников Ю. А., Философия образования. - М.: 1999.
168. Платон. /О нём/. Пед. словарь. Под ред. И. А. Каирова. -1960. -766с.

169. Поддубный Е. Н. Патриотическое воспитание школьников в изменяющейся России. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Ставро.: 2004. -25 с.
170. Поддъяков Н. Н. Основное противоречие развивающейся психики ребёнка. //Педагогика. -2000. -№1. -С. 12-20.
171. Подласый И. П. Педагогика. - М.: 1996. -630 с.
172. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. -М.: 2002. -272 с.
173. Поташник М. М., Вульф Б. З. Педагогические ситуации. - М.: 1983.
174. Программа воспитания и обучения школьников. //Дошк. воспитание. 2003. -№1-6.
175. Психологический словарь. - М.: 1983. -448 с.
176. Рапина Н. Д. Развитие духовно - интеллектуального потенциала подростка средствами педагогического стимулирования. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Оренбург: 2003. -23 с.
177. Расулов Д. Ақидаҳои педагогӣ дар «Қобуснома» - и Унсурулмаоли Кайковус. Д. Расулов // Душанбе. 1994.
178. Раҳмонов Э. Ш. Ватандӯстӣ ва худшиносии миллӣ. Э. Ш. Раҳмонов // Душанбе, 2000.
179. Раҳмонов.Э.Ш. Чавонон – ояндаи миллат [Матн].-Душанбе: Ирфон,1998.- 96 с.- Матн ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ.
180. Рачаб А. Адабиёт ва хонандагон. Душанбе, Ирфон, 1981
181. Рачаб А. Детская литература Таджикистана. М.,1981
182. Раченко И. П. Научная организация педагогического труда. - М.: 1972.
183. Резванова И. Ю. Социальная адаптация старших дошкольников в условиях инновационного образовательного учреждения. Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Карачаевск,; 2003. -22 с.
184. Реутская И. Н. Музыкально-эстетическое воспитание младших школьников в процессе реализации национально-регионального компонента образования / на материале Карачаево-Черкесской республики/. Автореф. дисс. канд. пед. наук. -Карачаевск: 2004.

185. Рожков М. И., Байбордова Л. Организация воспитательного процесса в школе. - М.: 2001. -254 с.
186. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. -М.: 1973. -424 с.
187. Сабуров Х.М. Концептуально-методические основы содержания государственного стандарта начального образования и технология его введения в деятельность начальных классов школ Таджикистана / Х.М. Сабуров [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук. – Душанбе, 2014. – 45 с.
188. Садриддин Айнӣ. ТАҲЗИБ – УС - СИБИЁН. Душанбе “Маориф”- 1994.45 с.
189. Сайкулаева Т. Ю. Содержание и методы гражданского образования в США. // Педагогика. -2002. -№5. -С. 91-96
190. Сайфуллоев А. Мирзо Турсунзода. Д.; Маориф,-1984
191. Сапоровская В. Д. Планирование организаторской деятельности подростков. Дисс. канд. пед. наук. -Ярославль: 1966.
192. Сапронова В. М. Организация свободного времени студентов вуза как условие формирования педагогической культуры. Дисс. канд. пед. наук. -Ставр.:2001.-184с.
193. Сапунова В. М. Система управления педагогическим персоналом образовательного учреждения. - Ставр.: 2004. -24 с.
194. Сафаров Ш. Бозиҳои миллӣ дар тамаддуни халқи тоҷик. Ш. Сафаров // Душанбе. – 2012. - 319 с.
195. Саъдии Шерозӣ Гулистан. Шерозӣ Саъдӣ // Гослитиздат., Москва, Б-66.
196. Семёнов К. Б. Этнопедагогика горской семьи. Автореф. дисс. докт. пед. наук.- Майкоп: 2000. -38 с.
197. Слостёнин В. А., Чижакова Г. И. Введение в педагогическую аксиологию. - М.: 2003. -188 с.
198. Словарь - справочник по социальной работе. /Под ред. Е. И. Холостовой. -М.: 1997.
199. Словарь иностранных слов. -М.: 1978. -252 с.

200. Соловьёва А. К. О некоторых общих вопросах диалога. // Вопросы языкознания. -1965. -№6.
201. Социальная педагогика. Под ред. М. А. Галагузовой. - М.: 2001.-416 с.
202. Старов В. А. Дидактика. -М.: 2002. -360 с.
203. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. -М.: 1999. -320 с.
204. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 // Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2012, №334 тасдиқ шудааст [Матн]. - Душанбе,2012.
205. Сулаймонӣ С. Хонавода дар ислом. С. Сулаймонӣ // Қум: Фароғуфт, 2009. – 105 с.
206. Сумерки богов. -М.: 1990. -Ред. А. А. Яковлев. -398 с.
207. Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. - М.: 1975. -240 с.
208. Сухомлинский В. А. Родительская педагогика. В. А. Сухомлинский // М: Знание, 1978. – 96 с.
209. Счастливая А. М. По ступенькам нравственности. - Минск: 1990.-68 с.
210. Тазкираи адабиёти хонандагон. Х. 1,2,3, Д., Маориф, 1979-1982.
211. Тарасюк В. Н. Теоретические основы педагогического стимулирования. Дисс. докт. пед. наук. -М.: 1997. -348 с.
212. Тахохов Б. А. Воспитание толерантности у учащихся национальной школы. / Народное восстание на рубеже тысячелетий. - Карачаевск: 2004, -230 с.
213. Турченко В. Н. Социологические исследования и научная организация педагогического труда. /НОТ учителя. - Новосибирск: 1969.
214. Усова А. П. Обучение в детском саду. /Под ред. А. В. Запорожца. -М.: 1981.-76 с.
215. Файзуллоев Н. Чашмаи Файёз. Хучанд: 1999. 86 с.
216. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности. - М.: 1994.
217. Феоктистова Т., Шитякова. О программе духовно-нравственного воспитания дошкольников. //Дошк. воспитание. -1999. №6, С. 7-11.
218. Филонов Г. Н. Феномен гражданственности в структуре личностного развития. //Педагогика, 2002, №10, - С. 24-30.

219. Философский энциклопедический словарь. -М.: 1983. -840 с.
220. Фребель В. А. Воспитание человека. Пед. соч. Т. 1-2, - М. 1913.
221. Хаджиева У. Б. Педагогические условия социализации дошкольников среднего возраста. Дисс. канд. пед. наук: Махачкала, -2002. -160 с.
222. Хачапуридзе Б. И. Дидактические материалы и игры в связи с некоторыми задачами воспитания дошкольников. Антология педагогической мысли Грузинской ССР. -М. - 1987. -680 с.
223. Хачирова З. К. Принцип народности воспитания как основа педагогической культуры горских народов Северного Кавказа. Автореф. дисс. кандидата пед. наук. - Карачаевск: 2002, 17 с.
224. Хачирова И. Х. Педагогические условия стимулирования самостоятельной работы студентов. Дисс. канд. пед. наук. - Ставроп. 2001, 179 с.
225. Хеккаузен Х. Мотивация деятельности. М.: 1986. -1-2 том.
226. Ходжаева М.Д. Технология формирования деловых качеств у студентов на занятиях по русскому языку в неязыковых вузах Республики Таджикистан: монография /М.Д. Ходжаева [Текст]. – Худжанд. 2018.-164с.
227. Ҳошимова Г.Г., Шарипова Ш.В. Методикаи корҳои тарбиявӣ дар мактаб. – Хучанд:-2018,304 с.
228. Чапуха И. В. Научно-методическая работа по здоровосберегающим технологиям в комплексе «Детский сад - начальная школа». Автореф. дисс. канд. пед. наук. -Карачаевск: 2002. -21 с.
229. Шамова Т. И. Активизация учения школьников. -М.: 1990. -146 с.
230. Шарифзода Ф. Актуальные проблемы современной педагогики. Книга 1 / Ф. Шарифзода [Текст].– Душанбе: Ирфон, 2009. - 459 с.
231. Шарифзода Ф. Педагогика: назарияи инсонофар ва фарҳанги ҷомеа / Ф. Шарифзода // Мух.масъул С. Сулаймони; АТТ[Матн]. – Душанбе, 2010. – 544 с.
232. Шарифзода Ф., Каримова И.Х. Педагогика: Курс лекций / Ф.Шарифзода, И.Х. Каримова [Текст]. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 284 с.
233. Шарифзода Ф., Миралиев А.М. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ /

- Ф.Шарифзода, А.М. Миралиев [Матн]. – Душанбе,2012. – 526 с.
234. Шаропов Ш.А. Инновационные процессы в образовании / Ш.А. Шаропов // Перспективы развития образования в Республике Таджикистан. Коллективная научная монография // Под. ред. Ф.Ф. Шарипова. - Душанбе: Ирфон, 2019. - С. 154-173.
235. Шаропов Ш.А. Муошират ва худшиносӣ / Ш.А. Шарофов [Матн]. – Худжанд.: Нури маърифат, 2012. – 304 с.
236. Шаропов Ш.А., Бобоева С.Б. Потенциальные возможности образования в формировании креативности студентов / Ш.А. Шаропов, С.Б. Бобоева [Текст]. - Номаи Донишгоҳ. Хучанд. – 2019. - №2(59). - С. 196-200.
237. Шаропов Ш.А., Луфов М.Т. Муаммои салоҳияти касбии омӯзгори оянда ва ҷойгоҳи он дар педагогикаи муосир / Ш.А. Шаропов, М.Т. Луфов // Маводи Конференсияи илмӣ-амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи: Паёми Пешвои миллат-оинаи рушди сиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва мадания Тоҷикистон [Матн]. - С. 372-375.
238. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании. 4.1. - М.: 1995.
239. Шилова М. И. Учителю о воспитанности школьников.- М.:1990.-146 с.
240. Шишканова А. В. К совершенствованию моделей образовательной деятельности с учётом национальных традиций. /Нравственное воспитание на рубеже тысячелетий: проблемы, поиски, решения. - Карачаевск: 2004, 231.
241. Эгамбердиева М. Х. Педагогические особенности формирования толерантной в общеобразовательной школе. Автореф. дис. ...канд. пед. наук. 13.00.01. Эгамбердиева М.Х. // Душанбе, 2015. – 24 с.
242. Эльконин Д. Б. Психология игры. - М.: 1978.
243. Эмомалӣ Раҳмон. Истиклолият неъматӣ бебаҳост. –Душанбе: Шарқи озод, 2001. - 114с.
244. Эмомалӣ Раҳмон. Маорифпарвар. - Душанбе 2012, - 336 с.
245. Эмомалӣ Раҳмон. Паём ва рисолати созандаи он. –Хучанд: Нури

маърифат, 2017. – 514 с.

246. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор. – Душанбе: Эр-граф, 2016.
247. Энциклопедия персидско – таджикской прозы. Кабуснаме. Синдбаднаме. Сказки. – Душанбе: Главная научная редакция таджикской советской энциклопедии. 1990. – 510 с.
248. Якиманская Н. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. -М.: 1996.
249. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. – М.: 1984. -144 с.

Захираҳои электронӣ

1. <http://puzzlemaker.discoveryeducation.com/CrissCrossSetupForm.asp>
2. <http://toj.today.tj/tajikistan/culture/>
3. <https://www.dissercat.com/content/>
4. <https://www.teachwriting.org/>

2. Рӯйхати интишороти илмии довталаби дараҷаи илмӣ:

[1-М] Собирова Н.С. Мулоҳизаҳо дар бораи иҷтимоӣ-ғароӣ дар раванди таълиму тарбияи мактаббачагон [Матн] / Н.С. Собирова // Маҷаллаи илмии “Номаи Донишгоҳ”. Хучанд. 2019. - №2 (59). – С.177-180. ISSN 2077–4990.

[2-М] Собирова Н.С. Вазъи кунуни ва тамоюлҳои рушди муносибати салоҳияти касбии омӯзгорон дар мактабҳои олии [Матн] / Н.С. Собирова // Маҷаллаи илмии “Номаи Донишгоҳ”. Хучанд. 2020. - №1 (62) - С.168-171. ISSN 2077–4990.

[3-М] Собирова Н.С. Баъзе роҳҳои тарбияи ҷаҳоншиносӣ дар хонандагони хурдсол [Матн] / Н.С. Собирова // Маҷаллаи илмии Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Душанбе. 2020. - №10. С.401-404. ISSN 2074 –1847.

[4-М] Собирова Н.С. Доир ба баъзе тамоюлҳои арзиши хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар роҳи тарбияи ҷаҳоншиносӣ [Матн] / Н.С. Собирова // Маҷаллаи илмии “Номаи Донишгоҳ”. Хучанд. 2021. - №1 (66) - С.147-152. ISSN 2077–4990.

[5-М] Собирова Н.С. Шартҳо ва анғезишҳои педагогии ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол [Матн] / Н.С. Собирова // Маҷаллаи илмии “Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав”. Бохтар. 2022. - №1/1 (95). - С.140-145. ISSN 2663-5534.

[6-М] Собирова Н.С. Таъсири педагогикаи халқӣ дар ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол [Матн] / Н.С. Собирова // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2023.- № 2 (42). – С.261-266. ISSN 2617 – 5620. (дар ҳаммуаллифӣ).

б) Мақолаҳое, ки дар дигар нашрияҳо интишор гардидаанд:

[7-М] Собирова Н.С. Проблема социализации школьников в контексте учебной деятельности [Матн] / Н.С. Собирова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмиллалӣ дар мавзуи “Паёми Пешвои миллат-оинаи рушди сиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маданияи Тоҷикистон” 19 март соли 2019 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон. ш.Панҷакент. – С.135-137.

[8-М] Собирова Н.С. Ҳалли муаммоҳои катрафтории хонандагон дар ҷамъият ва ташаккули унсурҳои он [Матн] / Н.С. Собирова // “Масъалаҳои мубрами таълиму тарбияи насли ”Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ. Хучанд. 2019. – С.343-345.

[9-М] Собирова Н.С. Фаъолияти якҷояи мактаб ва оила дар тарбияи насли наврас [Матн] / Н.С. Собирова // “Хусрави маҳрӯён” Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба таҷлили 70-солагии н.и.ф. Каримова М.А. Хучанд. “Меъроҷ”. 2019. – С.56-62.

[10-М] Собирова Н.С. Концепсияи педагогии рушди фаъолияти иҷтимоии донишҷӯён дар шароити муосир [Матн] / Н.С. Собирова // Муаммоҳои омӯзиши фанҳои табию-риёзӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим. (Бахшида ба “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф”. Хучанд. “Меъроҷ”. 2020. –С.243-249.

[11-М] Собирова Н.С. Фаъолнокии ҷамъиятии хонандагон ҳамчун сифати арзишманди шахсият [Матн] / Н.С. Собирова / Муаммоҳои ташаккули салоҳияти касбии омӯзгори оянда (Монографияи дастаҷамъона бахшида ба масъалаҳои мубрами омодагии касбии омӯзгорони оянда). Хучанд “Меъроҷ”. 2020. – С.185-195.

[12-М] Собирова Н.С. Нақши оила дар ташаккули тарбияи ахлоқии хонандагон [Матн] / Н.С. Собирова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии Ҷумҳуриявӣ бахшида ба арафаи 30-солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 90-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ таҳти унвони “Оила ва фарҳанги оиладорӣ дар ҷомеаи муосир” Душанбе.10.11.2020. – С.96-100.

БАРНОМАИ
“ТАШАККУЛИ РАФТОРИ ИЧТИМОИИ ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ
ТАВАССУТИ АНЪАНАҲОИ МИЛЛИИ ХАЛҚИ ТОЧИК”

Барномаи тарбияи рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол дар асоси стандарти таълими синфҳои ибтидоӣ, анъанаҳои миллии халқи тоҷик ва қисман тарбияи шаҳрвандӣ - ватандӯстӣ тартиб дода шудааст. Барномаи мазкур барои ташкили фаъолияти ҷамъиятӣ ва дар заминаи он ташаккул додани рафтори иҷтимоии хонандагони синни хурди мактабӣ дар доираи талаботи ягонаи муассисаҳои таълимӣ таҳия шудааст.

Ҳадафи барнома:

- ташаккули фаъолияти худидоракунии хонандагони хурдсол тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик.

- санҷиши шаклҳои нави ташкили шуғли хонандагон барои рушди фаъолнокӣ, пешгирии одатҳои бад ва таҳсили тарзи ҳаёти солим дар муҳити иҷтимоӣ.

- ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагон дар рӯҳияи тарбияи ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ ва эҳёи анъанаҳои миллии

Вазифаҳои барнома:

➤ инкишофи рафтори иҷтимоии хонандагон, мустақилият, масъулият, малакаҳои ҳамкориҳои гурӯҳӣ байни хонандагон;

➤ муносиаб ҳангоми интихоби арзишҳои ҳаёт таъсири мусбӣ дошта бошад;

➤ фароҳам овардани имкониятҳо барои рушди ҳислатҳои ташкилотчигии хонандагони хурдсол тавассути иштирок дар банақшагирӣ ва гузаронидани чорабиниҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим, амалӣ гардонидани онҳо;

➤ ташаккули ҳисси ҳамдигарфаҳмӣ, меҳрубонӣ, ҳассосият, ҳамдардӣ ва ғ.;

➤ пешбурди фаъолияти меҳнатӣ, зебӣ, маънавӣ, ахлоқӣ ва ҷисмонии хонандагон дар чараёни соатҳои тарбиявӣ;

Хусусияти фарқкунандаи барнома ташаккули фаъолияти тарбиявӣ ва ташаккули рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик мебошад. Татбиқи барномаи мазкур ба ҷалби хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар фаъолияти муҳими иҷтимоӣ мусоидат мекунад ва воситаи рушди фаъолияти иҷтимоии онҳоро ташаккул медиҳад.

Ташаккули фаъолияти ҳамҷонибӣ байни хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва тарбия намудани рафтори иҷтимоии онҳо дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик ва растонидани кӯмак дар лаҳзаҳои душвори ҳаёт. Фаъолияти иҷтимоӣ ба таҷриба ва фаъолияти худӣ хонандагон вобастагии калон дорад.

Таҳқиқот барои ошкор намудани шароити педагогӣ мусоидат кард, ки ба хонандагони хурдсол дар раванди ташаккули рафтори иҷтимоии онҳо дар заминаи анъанаҳои миллии халқи тоҷик таъсири муҳим мерасонанд. Дар байни онҳо:

самтгирии ба шахсият нигаронида ва этнофарҳангии раванди педагогӣ дар муассисаҳои таълимӣ, дар он ташкил намудани муҳити инкишофдиҳанда, ҳамкории оила ва муассисаҳои таълимӣ, таъя ба омодагии иҷтимоӣ ва этнофарҳангии хонандагон ва хусусияти синнусолии хонандагони хурдсол. Ин мавзӯ муҳим аст, зеро шумораи зиёди одамон ба кӯмак ва дастгирӣ ниёз доранд. Иштиёриён, иродаи озоди худ, вақт, энергетика, малака ва дониш ва муҳити зистро барои кӯмак ба дигарон ё муҳит бе манфиати моддӣ сарф мекунанд. Ҳама мехоҳанд имон доранд, ки коре, ки ӯ ин хеле муҳим аст, ҳатто агар он хеле содда бошад.

Ҳамин тариқ, рафтори иҷтимоии хонандагон дар муҳити иҷтимоӣ ба роҳ монда мешавад, зеро фаъолияти эҳёи арзишҳо, ба монанди: шахрвандӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳёи анъанаҳои миллӣ, ватандӯстӣ, худшиносӣ, зебопарастӣ, иқтисодӣ ҳамчун сутуни асосии ташаккули тарбияи рафтор ба шумор меравад.

Барнома ба принципҳои фарҳангӣ ва дастачамбона асос ёфтааст. Барномаи рушди рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол ба дониш, синну сол, хусусиятҳои фардӣ-психологӣ, педагогӣ, ва физиологияи хонандагони 7-11 сола, асоснок карда шудааст, ки фаъолияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим доранд.

Таъмини барнома дар самти иҷтимоӣ иборат аз мавқеи фаъоли ҳаётии хонандагони хурдсол дар раванди алоқаи коммуниативӣ (муоширатӣ), гурӯҳӣ ва шаклҳои дастачамбонӣ кор мебошад.

Муҳлати азхудкунии барнома ва ҳаҷми вақти таълимӣ.

Муҳлати меъёриҳои азхудкунии барномаи "Барномаи тарбияи рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол" барои як сол тарҳрезӣ шудааст. Давомнокии соли таҳсил дар синфи ибтидоӣ 34 ҳафтаи таълимӣ аст. Барнома дар як ҳафта як маротиба дар як соат баргузор мешавад. Давомнокии дарс 45 дақиқаро дар бар мегирад.

Шаклҳои татбиқ. Татбиқи барнома дар шакли корҳои беруназсинфӣ гузаронида мешавад. Дар синфхонаҳо шаклҳои зерини ташкили фаъолият пешниҳод карда мешаванд:

- Гурӯҳ;
- Коллектив;
- Шаклҳои мундариҷаи дарсҳо (метавонанд амалӣ бошанд);
- Дарсӣ-иштирок дар таълимотҳо, тамошои мавзӯҳо, намоишномаҳо ва филмҳои тасвирӣ;
- Сухбатҳо;
- Сайёҳатҳо;
- Ҳалли масъалаҳои ғайрианъанавӣ;
- Бозиҳо;
- Сохтани нақшаҳо.

Вазифаҳо ба азхудкунии заминаи назарияи фаъолияти иҷтимоии хонандагон, инчунин татбиқи амалии он равона шудааст.

Усулҳои таълими барнома. Барои ноил шудан ба ҳадаф ва ҳалли вазифаҳои барнома, усулҳои муосири таълим ва технологияҳои навини таълим истифода мешаванд. Интихоб бо назардошти хусусиятҳои мундариҷаи барномаи рушди фаъолияти иҷтимоии “Рафтори иҷтимоии хонандагон” амалӣ карда мешавад. Синфҳои усулҳои умумипедагогиро истифода бурда, самтҳои зеринро амалӣ мекунанд:

- ҷустуҷӯи мушкилот;
- таҳқиқи роҳҳои нави тарбияи рафтори иҷтимоӣ;
- дарёфти воситаҳои бадеӣ (эҷодӣ);
- усули муколамаи таълимӣ;
- усули визуалӣ (масалан, намоиши филмҳои бадеӣ ва тасвирии характери ҷамъиятидошта);
- ташкили бозӣ.

Натиҷаҳои банақшагирифтаи азхудкунии “Барномаи тарбияи рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсол тавассути анъанаҳои миллии халқи тоҷик”

- Ташаккули сифатҳои маънавӣ ва ахлоқӣ, ба даст овардани донишҳо дар бораи ёдгориҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва ҷорабиниҳои оммавии характери тарбиявиро;

- Рушди муносибати огоҳона, эҳтиромона ва дӯстона, ҳамчунин кӯмаки хайрхоҳона ба ҷонибҳои хонандагон;

- Қобилияти гузаронидани муколама бо атрофиён, ноил шудан ба ҳисси дӯстии рафоқат ва ҳамдигарфаҳмӣ;

- Ташаккули тафаккури мантиқӣ ва салоҳияти маънавӣ дар асоси интихоби байнишахсӣ, ташаккули ҳиссиётҳои ахлоқӣ ва рафтори ахлоқӣ, муносибати ба рафтори худ;

- Рушди салоҳияти коммуникатсионӣ дар иртибот ва ҳамкорӣ бо ҳамсолон, калонсолон ва атрофиён дар раванди фаъолияти таълимӣ, эҷодӣ, беруназсинфӣ.

Соҳаҳои кор:

- Маълумоти маънавӣ ва ахлоқӣ;
- Таъсири тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ;
- Ташаккули тарзи ҳаёти солим;
- Таҳкими тарбияи таҳаммулпазирӣ;

Меъёрҳои арзёбии фаъолияти иҷтимоии хонандагони синфҳои ибтидоӣ:

- Фаъолнокӣ дар иштироки ҷорабиниҳои умумимуассисавӣ;
- Қобилияти банақшагирии кори тарбиявӣ ва беруназсинфӣ;
- Татбиқи амалии тарбияи рафтор ва фаъолияти ҷамъиятии хонандагони хурдсол.